

ΜΙΧΑΗΛ ΠΑΡΟΥΣΗΣ
ΔΙΑΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΚΑΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΗ ΗΘΙΚΗ

ΙΝΔΙΚΤΟΣ

ΜΙΧΑΗΛ ΠΑΡΟΥΣΗ

**ΔΙΑΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΚΑΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΗ ΗΘΙΚΗ**

**ΙΝΔΙΚΤΟΣ
ΑΘΗΝΑΙ 2005**

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τὸ κοινωνικὸ κράτος δικαίου, ὅπως ὀργανώθηκε καὶ βιώθηκε στὴν μεταπολεμικὴ εὐρωπαϊκὴ Δύση, ἀποτελεῖ ἓνα μὴ ῥωμὰ πού ὑπερβαίνει τὰ ὅρια μιᾶς ἀπλῶς πολιτικῆς, οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἐπιλογῆς. Πάνω ἀπὸ ὅλα θὰ τὸ χαρακτηρίζω ὡς πολιτιστικὴ κατάκτηση τῆς ἐποχῆς μας. Ἐνα πολιτικὸ πρόγραμμα πού μετατρέπεται σὲ συνταγματικὴ πράξη καὶ ἐπιχειρεῖ νὰ συγκεράσει ἀρχές δικαιοφιλοσοφικές, ἠθικές, οἰκονομικές, ἐπιστημονικές καὶ πρακτικές καθίσταται στοιχεῖο πολιτισμοῦ πού σηματοδοτεῖ καὶ ὀνοματίζει ἱστορικὰ μιὰν ὀλόκληρη ἐποχὴ, ὅταν στὸ ἐπίκεντρο τῶν ἐνδιαφερόντων του βρίσκεται ἡ πραγμάτωση τῆς ἔννοιας τῆς ἀνθρωπιάς καὶ τὸν ἐσώτατο πυρήνα του ὁ πολίτης, ἡ, ὅπως τὸν χαρακτηρίζει ἡ Χάννα Ἄρεντ, ὁ ἄνθρωπος πού ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ἔχει δικαιώματα. Αὐτὸ τὸ περιεχόμενο θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποδώσει κανεὶς στὴν οὐσιωδέστερη καὶ πρωταρχικὴ διάταξη κάθε Διακήρυξης δικαιωμάτων καὶ κάθε συγχρόνου Συντάγματος, σ' αὐτὴν πού θεσπίζει τὴν ἀξία τοῦ ἀνθρώπου ἢ τὴν ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια ὡς ἀπολύτως ἀπρόσβλητο ἀγαθὸ καὶ ὡς θεμέλιο τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος. Αὐτὸ τὸ ἐξαιρετικὰ γενικευμένο πρότυπο πολιτειακῆς μορφῆς δὲν σταμάτησε βέβαια ποτὲ νὰ ἀποτελεῖ ἀντικείμενο κριτικῆς, ὄχι τόσο γιατί οἱ ἀρχές του οἱ ἴδιες ἐτίθεντο σὲ ἀμφισβήτηση, ὅσο γιατί ἡ δομικὴ ἰσορροπία τῶν συντεταγμένων του ἐπιδεχόταν δυνάμει περισσότερες πιθανές πραγματώσεις. Τὸ τρίγωνο δικαιωμάτων ἀνθρωπισμός-ἐλευθερία-ἰσότητα, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς ὑποπαραμέτρους στὴν πλευρὰ τῶν ὑποχρεώσεων ἀλληλεγγύη-κοινὸ συμφέρον-εὐθύνη, ἀπλώνει ἓνα πλέγμα πολιτικῆς ὀρθολογικότητας, μέσα στὸ ὁποῖο ἡ κοινωνικὴ δικαιοσύνη διαμορφώνεται ἐκάστοτε ἰδεολογικά ἢ πρακτικά, σχηματίζοντας ἓνα λειτουργικὸ περίγραμμα ἀποδεκτὸ ἀπὸ τὴν πλειοψηφία τοῦ λαοῦ ὡς φο-

ρέως κυριαρχίας στη θεσμισμένη πολιτεία. Ἡ θεωρητικὴ κριτικὴ καθ' ἑαυτὴ στὸ κράτος δικαίου, εἴτε καταλυτικὴ εἴτε ἐποικοδομητικὴ, ἐνδυναμώνει τοὺς δημοκρατικούς θεσμούς, ἀφοῦ ἐπιστημολογικὰ ἰδωμένη δὲν ἀποτελεῖ παρὰ ἐνίσχυση τῆς συστατικῆς γιὰ τὸ πολίτευμα ἀρχῆς τῆς ἐλευθερίας τῆς σκέψης καὶ τοῦ λόγου. Ἡ κριτικὴ ἐνσωματώνεται κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο δημιουργικὰ στὸ γίνεσθαι τῆς πολιτειακῆς μορφῆς, ἀφοῦ συντελεῖ στὴν ζῶσα ἀναπροσαρμογὴ τῶν θεσμῶν στὶς τρέχουσες συνθήκες καὶ δὲν ἐπιτρέπει στὸ πολιτειακὸ εἶναι τὴν ἀντιμεταρρυθμιστικὴ παγίωσή του. Ἀποδεχόμενος βέβαια κανεὶς τὸ κοινωνικοπολιτικὸ γίνεσθαι καὶ ὄχι τὸ εἶναι ὡς γνωσιολογικὴ ἀφετηρία καὶ δεοντολογικὸ στόχο τῆς φιλοσοφικῆς προσέγγισης τοῦ κράτους, διατρέχει ἕναν διπλὸ κίνδυνο. Ἄφ' ἑνὸς σὲ ὑποκειμενικὸ ἐπίπεδο νὰ θεωρηθεῖ ἐπιστημολογικὰ σχετικιστῆς, σκεπτικιστῆς καὶ κυνικός, καὶ ἀφ' ἑτέρου σὲ ἀντικειμενικὸ ἐπίπεδο νὰ ἔρχεται φαινομενολογικὰ νὰ διαγνώσει βαθιᾶς τομές, ἐκεῖ ὅπου ἡ ὄντολογικὴ προσέγγιση προσκολλᾶται σὲ ἀξιολογικοῦ τύπου ἀναλύσεις αἰδίων σχημάτων. Θεωρῶ ὅτι ἡ ἱστορικὴ γνώση ὡς συλλογικὴ πείρα ἀρκεῖ γιὰ νὰ θεμελιώσῃ τὴν πραγματιστικὴ προσέγγιση τῶν κοινωνικῶν φαινομένων.

Ἡ θεώρηση τοῦ κοινωνικοῦ κράτους δικαίου ὡς πολιτιστικοῦ ἐπιτεύγματος δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἐκληφθεῖ ἐπιπόλαια ὡς ἄκριτη ἀποδοχὴ καὶ ἐξύμνηση τῆς ἀστικῆς κοινοβουλευτικῆς δημοκρατίας, ἡ ὁποία, εἰρήσθω ἐν παρόδῳ, τείνει νὰ μεταβληθεῖ στὰ χέρια τῆς πολιτικῆς τάξης σὲ κληρονομικὴ δημοκρατία. Πολὺ περισσότερο βέβαια δὲν συμβιβάζεται μὲ τὰ κελεύσματα ἐνὸς νεόκοπου φιλελευθερισμοῦ, πού καταργεῖ ἐντελῶς τὴ δυνατότητα ἀναδιανομῆς τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος στὸ ὄνομα τῆς ἐλευθερίας ὡς ἀπόλυτης ἀξίας. Τὸ κράτος δικαίου δὲν ταυτίζεται κἀν μὲ τὸ δίκαιο κράτος, ἀφοῦ σχετικὰ μὲ τὴν ἀξιολογία τῆς δικαιοσύνης δὲν ὑφίσταται οὔτε θεωρητικὴ οὔτε πρα-

κτική συναίνεση. Στην καλύτερη περίπτωση μπορεί να ἐλπίζει κανείς ἀφ' ἑνὸς στὴν ἐφαρμογὴ ἐκείνων τῶν πολιτικῶν προγραμμάτων ποὺ πραγματώνουν τοὺς ἠθικὰ ἄμεμπτους πολιτικούς ὀραματισμούς μιᾶς ἰσχυρῆς πλειοψηφίας καὶ ἀφ' ἑτέρου στὴν ἀδιάφθορη πολιτικὴ ἀκεραιότητα τῶν μὴ αἰρετῶν φορέων κρατικῆς ἐξουσίας, εἴτε διοικητικῆς εἴτε δικαστικῆς. Ὡς πολιτικὸ μὀρφωμα ἀποτελεῖ τὸ κράτος δικαίου ὅμως τὸ μόνον σχῆμα-πλαῖσιο, τὸ ὁποῖο σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς διάκρισης τῶν ἐξουσιῶν ἐγγυᾶται τὴν ἀπόλυτη προτεραιότητα τῆς ἀρχῆς τῆς νομιμότητας στὴν ὀργάνωση, λειτουργία καὶ ἀνάπτυξη αὐτοῦ ποὺ θὰ ἀποκαλούσαμε τὰ κοινά, ἢ ἄλλιῶς τοῦ δημόσιου χώρου ζωῆς καὶ ἐπικοινωνίας. Ὁ «νόμος βασιλεὺς» ὑποκαθιστᾶ τὴν κυριαρχία τοῦ νομοθετοῦντος βασιλέως. Ἄν ἡ ἀρχὴ τῆς νομιμότητας ἀποτελεῖ τὸ λειτουργικὸ θεμέλιο γιὰ τὴν πραγμάτωση τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας σὲ μία βάση θεωρητικῆς πολιτικῆς ἰσότητος, ἢ συνάδουσα μὲ αὐτὴ ἀρχὴ τῆς ἐλευθερίας στὴν παραγωγή, διάδοσι, καὶ ἀνταλλαγὴ ἰδεῶν οφείλει νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἡ σημαντικότερη προϋπόθεση γιὰ τὴν ὄχι πλέον τυπικὴ ἀλλὰ οὐσιαστικὴ διαμόρφωση ἐκείνων τῶν δομικῶν κοινωνικῶν ἰσορροπιῶν ποὺ ἱστορικὰ ἰδωμένες ἀποτελοῦν συγκεκριμένου τύπου δημοκρατικὰ σχῆματα. Τὸ κοινωνικὸ κράτος δικαίου σωματοποιεῖται σύμφωνα μὲ τὰ προειρηθέντα ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἀρχὴ τῆς ἰσομέρειας τῆς κυριαρχίας μεταξὺ τῶν πολιτῶν, τὸ δικαιοφιλοσοφικὸ παράγγελμα τῆς κατίσχυσης τοῦ νόμου πάνω στὴν ἡγεμονικὴ ἀτομικὴ βούληση, τὸ ἠθικὸ πρόταγμα τέλος τῆς ἐφαρμογῆς τῆς ἀρχῆς τῆς ἀλληλεγγύης στὴν κοινωνικὴ σφαῖρα ὑπαρξῆς. Στὴ σύλληψή του καὶ στὸν κανονιστικὸ χαρακτήρα τῶν συστατικῶν του κατηγοριῶν οφείλουμε νὰ ἀποδώσουμε τὴν πολιτιστικὴ του ἀξία. Μὲ βάση τὸ ἀπόλυτο μέτρο του θὰ ἔπρεπε νὰ κριθοῦν οἱ κατὰ τόπο πραγματώσεις του, εἴτε στὸ πλαίσιο ἄμεσων δημοκρατιῶν εἴτε καθεστῶτων ἀντιπροσωπευτικοῦ κοινοβουλευτισμοῦ.

κυβερνωμένων κατά τὸ πολιτικὸ πρόγραμμα τοῦ νεοφιλελευθερισμοῦ, τοῦ δημοκρατικοῦ φιλελευθερισμοῦ, τῆς χριστιανοδημοκρατίας, τῆς σοσιαλδημοκρατίας ἢ τοῦ δημοκρατικοῦ σοσιαλισμοῦ. Οἱ πραγματικές ἢ κλειψώνυμες ἀστικές δημοκρατίες δὲν ἐξαντλοῦν ἄρα τὴν ἀναφορά στὸ κράτος δικαίου: ἡ καθημερινὴ πραγμάτωση τοῦ τελευταίου ἀποτελεῖ τὸ οὐσιαστικὸ διακύβευμα μιᾶς φιλοσοφίας τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης. Στὸ βαθμὸ πού ἡ φιλοσοφία δὲν μπορεῖ στὴν κριτικὴ τῆς μορφῆ παρὰ νὰ ἐνεργοποιεῖ ἀφηρημένες ἀρχές προκειμένου νὰ ἐκτιμήσει ἐμπειρικές καταστάσεις, καὶ τοῦτο ἀνεξάρτητα ἂν οἱ ἀρχές τῆς οἱ ἴδιες προκύπτουν ἀπὸ ἀναγωγή ἐμπειρικῶν δεδομένων ἢ ἀπὸ παραγωγικὴ συναγωγή ὑπερβατολογικοῦ χαρακτήρα ἰδεῶν, χρειάζεται νὰ τεθεῖ ἡ κανονιστικὴ ἔννοια τοῦ κράτους δικαίου ὡς ἰθύνουσα κατευθυντήριος γιὰ τὴν ποιοτικὴ ἀξιολόγηση τῶν ἐπὶ μέρους καθεστώτων. Μὲ τὴν ἔννοια αὐτὴ ἡ σχέση δημοκρατίας καὶ κράτους δικαίου εἶναι διαλεκτικὴ καὶ ἀναδραστικὴ: κράτος δικαίου δὲν χωρεῖ χωρὶς κυριαρχικὴ ἰσότητα, ἀνθρώπινα, πολιτικά καὶ κοινωνικά δικαιώματα, ἐλευθερία καὶ δικαίωμα συμμετοχῆς στὰ κοινά. Ἀντίθετα ἡ τυπικὴ δημοκρατία καθίσταται ἀπλὸ κέλυφος ὅταν δὲν ἐγγυᾶται τὴν ἀπρόσκοπτη λειτουργία τοῦ ἀπρόσωπου νόμου στὴ διαμόρφωση τοῦ δημόσιου βίου.

Τὸ κοινωνικὸ πρόσωπο τοῦ κράτους εἶναι ἡ πλευρὰ του ἐκείνη, ἡ ὁποία τὸ διαφοροποιεῖ ποιοτικά κατὰ τὴ θεωρητικὴ του σύλληψη ἀπὸ τὸν 18ο καὶ κατὰ τὴν πρακτικὴ του ὀργάνωση ἀπὸ τὸν 19ο αἰώνα καὶ ἐντεῦθεν καὶ τὸ ἐξελίσσει πρὸς μιὰ κατεύθυνση ἠθικῆς ὀλοκλήρωσης. Τὸ ἀποτέλεσμα αὐτὸ εἶναι κατὰ παράδοξο τρόπο ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸ ἄμεσο κίνητρο ἐκείνων τῶν φορέων κοινωνικῆς ἰσχύος, οἱ ὁποῖοι παρεμβαίνουν διαμορφωτικά στὰ ἐκάστοτε πολιτικά δρώμενα. Θέλω νὰ πῶ μ' αὐτὸ ὅτι μπορεῖ οἱ ὑλικές ἀνάγκες νὰ κατευθύνουν ἄμεσα τὰ μαζικά κοινωνικά ὑποκείμενα στὴν διεκδικητικὴ ἢ συντη-

ρητική δράση τους, οι προκύπτουσες όμως δομικές ισορροπίες στην διαμόρφωση του κοινωνικού ιστού κρίνονται με μέτρο τις αξίες εκείνες που συναπαρτίζουν το ήθικό-ιδεολογικό παράδειγμα έρμηνείας και πρόσληψης του κόσμου μιᾶς δεδομένης εποχής. Συγκρατώντας λοιπόν ως βασικά στοιχεία του συλλογισμού μας, πρώτον τὸ κράτος δικαίου ως κανονιστικὸ πρότυπο, δεύτερον τὴν δημοκρατία ως ἀπαραίτητο πολιτικὸ μέσο γιὰ τὴν ἱστορικὴ του μετάπλαση, καὶ τρίτον τὴν ἐφαρμογὴ συστημάτων προνοίας ὡς προϋπόθεση γιὰ τὴν πραγμάτωση τῆς ἰδέας τῆς δικαιοσύνης, θὰ μπορέσουμε νὰ κρίνουμε τὶς καθημερινὰ λαμβάνουσες χώρα μετατοπίσεις στὶς κοινωνικὲς ἰσορροπίες τῶν πολιτειῶν δυτικῷ τύπου.

Χωρὶς νὰ ὑποστηρίξουμε θεωρητικὰ τὴν ἀπόλυτη ἀναγκαιότητα τῆς σύζευξης μεταξύ κεφαλαιοκρατικῷ τρόπου παραγωγῆς καὶ δημοκρατίας, ὀφείλουμε νὰ διαπιστώσουμε πρακτικὰ ὅτι τὸ κοινωνικὸ κράτος δικαίου ἂν δὲν κατακτήθηκε στὴν ἰδεώδη του μορφή, τουλάχιστον ἐπιχειρήθηκε νὰ ἐξελιχθεῖ μέσα στὰ ἱστορικὰ πλαίσια μιᾶς λεγόμενης ἀνοιχτῆς κοινωνίας, μὲ οἰκονομία τῆς ἀγορᾶς ὑφιστάμενη ρυθμιστικὲς παρεμβάσεις ἀπὸ καθεστῶτα ποὺ προέκυπταν ὑπὸ τὶς συνταγματικὲς προϋποθέσεις τῆς ἀντιπροσωπευτικῆς κοινοβουλευτικῆς δημοκρατίας. Ἡ δυναμικὴ του ἀνάπτυξη φάνηκε ὅμως νὰ σταματᾷ μὲ τὸ τέλος τοῦ ψυχροῦ πολέμου, λὲς καὶ ἐκλιπόντος τοῦ ἀντιπάλου πολιτικο-ιδεολογικοῦ δέους ἔπαυσαν νὰ ὑφίστανται καὶ οἱ λειτουργικὲς αἰτίες περαιτέρω ἀνάπτυξης τοῦ δυτικῷ μοντέλου. Κι ἀκόμα χειρότερα, ἡ ἐγκατάλειψη τοῦ στόχου σὲ ἀπόλυτο βαθμὸ ἀπὸ κυβερνήσεις νεοφιλελεύθερου προσανατολισμοῦ καὶ σὲ σχετικὸ ἀλλὰ ἀρκούντως σοβαρὸ βαθμὸ ἀπὸ σοσιαλδημοκρατικὲς, νεοαριστερὲς ἐπονομαζόμενες, κυβερνήσεις δὲν σήμαινε τὴν παραμονὴν σὲ ἓνα κοινωνικὸ στάτους κβό, ἀλλὰ συνοδεύτηκε ἀπὸ τὴν ἐπενδύμενη μὲ ἐπιχειρήματα οἰκονομικοῦ τύπου συνειδητῆ ἔναρξη ἀποδόμησης λαϊκῶν

προνομίων κατακτημένων με ὄχι ἀναίμακτους ἀγῶνες στὴν πολιτικὴ κωνίστρα. Ἡ συντελούμενη στὶς μέρες μας μετακύληση τῶν προϋποθέσεων ὀρθολογικότητας τοῦ ἐξουσιαστικοῦ πράττειν ἀπὸ τὴν πολιτικο-ἠθικὴ στὴν ἀκραιφνῶς οἰκονομικὴ σφαίρα, συνοδεύεται μοιραῖα ἀπὸ ἓναν πολιτικὸν συβαριτισμὸν τῶν πολιτικῶν ὑποκειμένων, ποὺ ἔτειναν σὲ ἐποχὲς εὐμάρειας, ἀσφάλειας καὶ ἐφησυχασμοῦ νὰ παύσουν νὰ καλλιεργοῦν τὴν πολιτικὴν φιλοσοφία πέρα ἀπὸ ἓνα ἐγκυκλοπαιδικὸν χαρακτῆρα ἀναμάσημά της, λὲς καὶ ἀπομάκρυναν τὰ ἐνοχλητικὰ πιά κοκόρια ποὺ θὰ σήμαιναν ἀκόμα τὴν χαραυγὴ μιᾶς περαιτέρω προόδου. Τὸ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ ἰσχύον ἰδεῶδες τῆς πραγμάτωσης τῆς πολιτικῆς αὐτονομίας μέσῳ τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς συμμετοχῆς στὰ κοινὰ μοιάζει ἔτσι νὰ ἀντικαθίσταται ἀπὸ μιὰ διάθεση πολιτικῆς δυσανεξίας καὶ δραπέτευσης σὲ σφαῖρες διεπόμενες ὄχι πιά ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς εὐθύνης ἀλλὰ ἀπὸ τὸ ἔνστικτο ἐνὸς ἠδονοπαγοῦς ὠφελιμισμού. Τὸ ἔλλειμμα στὸν κοινωνικὸν προσανατολισμὸν τῆς πολιτικῆς σὲ συνδυασμὸν μὲ τὸ ἔλλειμμα στὴν συμμετοχικὴ δομὴ τῆς δημοκρατίας δὲν ἐπιτρέπουν ἄλλο συμπέρασμα παρὰ τὸ ὅτι διατρέχουμε μιὰ σοβαρὴ κρίση στὰ ἴδια τὰ θεμέλια τοῦ πολιτισμοῦ μας. Ἄν ὄντως τὸ κοινωνικὸν κράτος δικαίου ἀποτέλεσε μιὰ πολιτιστικὴν κατάκτηση, τότε δὲν βιώνουμε στὶς μέρες μας παρὰ μιὰν σοβαρὴν πολιτισμικὴν ὀπισθοδρόμηση.

Ἐχοντας ἐντοπίσει τις δύο κύριες πηγές τῆς κρίσης τοῦ σύγχρονου δημοκρατικοῦ πολιτεύματος, τὴν κρίση πολιτικῶν προγραμμάτων καὶ ἰδεῶν ἀπὸ τὴν μιὰ, ποὺ ἀφορᾷ τὸν κοινωνικὸν χαρακτῆρα τοῦ κράτους στὴν ἐποχὴ τῆς παγκοσμιοποίησης, τὴν κρίση στὴν πραγμάτωση τῆς δημόσιας αὐτονομίας ἀπὸ τὴν ἄλλη, ποὺ ἀφορᾷ τὴν ἴδια τὴν θεμελιώδη ὑφὴ τῆς δομῆς τοῦ κράτους δικαίου, θὰ ἐπικεντρώσουμε παρακάτω τὸ ἐνδιαφέρον μας περισσότερο στὸ δεύτερο σκέλος, ἐπιχειρώντας νὰ ἐξερευνήσουμε τις προϋποθέσεις ἐξελιξιμότη-

τας τῆς ἔμμεσης ἀντιπροσωπευτικῆς κοινοβουλευτικῆς ἀστικῆς δημοκρατίας. Τὸ πλαίσιο τοῦ πολιτικοῦ παραδείγματος δὲν θὰ τεθεῖ ἐδῶ σὲ ἀμφισβήτηση: οὔτε τὴν ἀντικατάσταση τοῦ πολιτεύματος μὲ καταφυγὴ στὴν ἄμεση δημοκρατία θὰ πραγματοποιηθοῦμε οὔτε τὴν ἄρση τοῦ συνταγματικοῦ ὑπόβαθρου τοῦ πολιτεύματος μὲ πέρασμα σὲ καθεστῶς δημοκρατικοῦ συγκεντρωτισμοῦ ἢ δημοκρατικοῦ σοσιαλισμοῦ θὰ ἀπαιτήσουμε. Χαρακτηρίζοντας τὸν βιοτικό μας ὄριζοντα ὡς «ἐποχὴ τῶν ὀρίων» ἔχει ὁ Κώστας Σταμάτης ἐπίμονα καὶ ἐξαντλητικὰ προσπαθῆσει νὰ διερευνήσει τὴν συμβατότητα ἐπιβολῆς κοινωνικῆς ἰδιοκτησίας στὰ μέσα παραγωγῆς χωρὶς παράλληλη ἄρση τῶν βασικῶν δημοκρατικῶν διαδικασιῶν καὶ δικαιωμάτων, στὰ πλαίσια ἐνὸς πολιτεύματος δημοκρατικοῦ σοσιαλισμοῦ. Ἐδῶ ἡ στόχευση εἶναι διαφορετικὴ. Τὴ θέση μιᾶς κοινωνιολογικῆς καὶ οὐσιοπαγοῦς ἀνάλυσης τῆς πολιτικῆς πραγματικότητος παίρνει μιὰ ἐπιστημολογικὰ διαφοροποιημένη προσέγγιση: ἰδωμένες ἀπὸ ἓνα μεταθεωρητικὸ ἐπίπεδο ἐξετάζονται στὸ παρὸν δοκίμιο ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου ἐκεῖνες οἱ τρέχουσες θεωρίες ποὺ ἐπιχειροῦν νὰ ἄρουν τὰ πρακτικὰ καὶ μεθοδολογικὰ ἀδιέξοδα μιᾶς ἀστικῆς δημοκρατίας στηριγμένης μὲν ἀποκλειστικὰ στὴν ἰδέα τῆς ἀτομικότητος, ἀλλὰ τείνουσας σὲ ἔκλειψη λόγῳ τῆς βίωσης τῆς ἀτομικότητος ὡς ιδιώτευσης. Ἡ ἐπιστροφή τοῦ πολίτη-νομοθέτη σὲ ἐνεργὲς διαδικασίες διαβούλευσης μοιάζει νὰ ἀποτελεῖ τὸ κεντρικὸ ζητούμενο τῶν περισσότερων σύγχρονων θεωριῶν τῆς δημοκρατίας. Τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν κοινοβουλευτικὴν στὴν διαβουλευτικὴ δημοκρατία ὀφείλει νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν συμμετοχικότητα στὸ πολιτικὸ γίγνεσθαι καὶ τὴν οὐσιαστικότερη νομιμοποίηση τῶν μέχρι τώρα ἀπλῶς στὸ ὄνομα τοῦ λαοῦ ἰσχυόντων κανόνων δικαίου, πραγματώνοντας ἔτσι τὸ ἀξιακὸ αἶτημα τῆς δημόσιας αὐτονομίας. Τὸ πρότυπο τῆς διαβουλευτικῆς δημοκρατίας ἔρχεται πρὸς τούτους νὰ ἐνισχύσει τὴν προσπάθεια ἀνάσχε-

σης τῶν φαινομένων ἀποκλεισμοῦ εὐρέων κοινωνικῶν ομάδων ἀπὸ τὸ πολιτικὸ γίνεσθαι. Ἐν στὴν ἀμερικανικῇ τῆς ἐκδοχῇ ἡ διαβουλευτικὴ δημοκρατία συλλαμβάνεται θεωρητικὰ στὰ πλαίσια τῆς κριτικῆς τῆς φιλελεύθερης φιλοσοφίας τῆς δικαιοσύνης ὡς ἀκριβοδικίας στὸν Ρῶλς, καὶ διαμορφώνεται πρακτικὰ σὰν ἓνα εἶδος πολιτικοῦ ντιζαίν ἢ σὰν χωροταξία τῆς πολιτικῆς συνεύρεσης ὑπὸ ὄρους τῆς σύγχρονης τεχνολογίας, στὴν εὐρωπαϊκῇ τῆς διάσταση ταυτίζεται θὰ ἔλεγε κανεὶς μὲ τὸ ἐν γένει ἔργο τοῦ Γύργκεν Χάμπερμας, ὡς κληρονόμου καὶ ἐκτελεστῆ τῶν ὑποθηκῶν ἐνὸς καντιανῆς προέλευσης διαφωτιστικοῦ ἀνθρωπισμοῦ πολιτειοκρατικοῦ (ρεπουμπλικανικοῦ) τύπου. Κεντρικὸ σημεῖο τῆς θεωρίας τοῦ Χάμπερμας ἀποτελεῖ ἡ σύζευξη μεταξὺ τῆς ἐπικοινωνιακῆς σύστασης τῆς διυποκειμενικότητας καὶ τῆς τήρησης μιᾶς ἠθικῆς τοῦ διαλόγου ποὺ νὰ ἐπιτρέπει τὴν ἐξαγωγή ὀρθολογικῶν συμπερασμάτων ἀπὸ ἔλλογους συζητητές. Τοῦτο ἀνεξάρτητα ἂν πρόβλημα τοῦ διαλόγου ἀποτελεῖ ἡ ἀναζήτησις τῆς ἀλήθειας σὲ σχέση μὲ τὰ πράγματα, ἢ τῆς ὀρθότητος σὲ σχέση μὲ κανονιστικὰ ἐπιλογές. Στὴν κρατοῦσα θεωρία διαφαίνεται ἡ ἀποδοχὴ τῆς θέσεως ὅτι διαβουλευτικὴ δημοκρατία καὶ ἐπικοινωνιακὴ ἠθικὴ ἀλληλεξαρτῶνται κατὰ τρόπον ὥστε ἡ τελευταία νὰ ἀποτελεῖ προϋπόθεσις τῆς πρώτης. Ἡ διαμόρφωσις πολιτικῆς βούλησης, ὁ ὀρθὸς προσανατολισμὸς τῆς κοινῆς γνώμης, ἡ πραγμάτωσις τῆς πολιτικῆς αὐτονομίας τοῦ πολίτη-νομοθέτη μοιάζουν νὰ περνοῦν ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο ἀπὸ τὴν ἀκολουθία τῶν κανονιστικῶν ἐπιταγῶν μιᾶς ἠθικῆς τοῦ διαλόγου, μιᾶς λογοθῆειας θὰ μπορούσε νὰ νεολογίσει κανεὶς, ποὺ ἐγγυᾶται μόνη αὐτῇ ἓνα ὀρθολογικὸ ἀποτέλεσμα ἀποδεκτὸ ἐκ τοῦ λόγου αὐτοῦ ἀπὸ τὸ σύνολο τῆς πολυπρισματικῆς καὶ πολυπολιτισμικῆς σημερινῆς κοινωνίας.

Ἐν τοῦτο δύναται καὶ ὀφείλει νὰ ἰσχύει, ἂν δηλ. ὁ ἐπικοινωνιακὸς ἰδεατὸς διάλογος ἐγγυᾶται δίκαιο ἀποτέλεσμα λόγου, πολὺ περισσό-

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

τερο δὲ ἂν τὰ διαπιστούμενα ἑλλείμματα τῆς δημοκρατίας σήμερα μποροῦν νὰ ἀρθοῦν μὲ μόνη τὴν ἐπιμονὴ στὴν ἀριότητα τῶν διαδικασιῶν διαμόρφωσης τῆς πολιτικῆς βούλησης, πρόκειται νὰ ἐξετάσουμε στὸ δεύτερο μέρος τοῦ δοκιμίου, ἀφοῦ πρῶτα ἀναλυτικὰ ἀναφερθοῦμε στὴν ἔννοια καὶ τὶς θεωρητικὲς προσεγγίσεις τοῦ ὅλο καὶ περισσότερο συζητούμενου κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία μοντέλου τῆς διαβουλευτικῆς δημοκρατίας.

Α΄. ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΔΙΑΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Ι. ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΚΑΙ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Η πραγματώση του δημοκρατικού ιδεώδους στις σύγχρονες πολιτείες είναι στενά συνδεδεμένη στην πολιτική θεωρία με την όσο το δυνατόν ευρύτερη συμμετοχή των πολιτών στις βασικές διαδικασίες διαμόρφωσης και λειτουργίας των θεσμών καθώς και της λήψης αποφάσεων σχετικών με το δημόσιο βίο. Η γένεση της πολιτικής κοινωνίας (*société civile, Zivilgesellschaft*) που συντελείται με το πέρασμα από το στάτους του έτερόνομου πολιτικά και νομικά ύπικόου στην ιδιότητα του αυτόνομου πολίτη συνδέεται απόλυτα με την δυνατότητα του μέλους μιας πολιτικής κοινότητας να συμμετέχει υπό συνθήκες ισότητας και ελευθερίας σε διαδικασίες κοινά λαμβανόμενων αποφάσεων συνταγματικού, νομοθετικού, εκτελεστικού, ακόμα και δικαστικού χαρακτήρα. Τίποτα δεν πλησιάζει το πρότυπο αυτό, όσο η άμεση δημοκρατία που κληροδότησε ο χρυσός αθηναϊκός αιώνας στην σκέψη του Ρουσσώ. Μιλώντας βέβαια για την νοσταλγική άναγωγή στην αρχαία δημοκρατία, που μοιάζει ειδικά σήμερα να αποτελεί και πάλι σημείο αναφοράς¹, θα όφειλαμε να διαχωρίσουμε

1. Βλ. Κ. ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗ, *Philosophy, Politics, Autonomy*, Oxford 1991. καθώς και (του ίδιου), *Η αρχαία ελληνική δημοκρατία και η σημασία της για μās σήμερα*, Αθήνα 1999. Πρβλ. επίσης την θεωρία της περιεκτικής δημοκρατίας του Τ. ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΥ όπως εκτίθεται κυρίως στο βιβλίο του *Towards an Inclusive Democracy*, 1997 (έλληνική μετάφραση: *Περιεκτική Δημοκρατία*, Αθήνα 1999). Βλ. επίσης Τ. ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ο Καστοριάδης και η δημοκρατική παράδοση*, <http://www.inclusivedemocracy.org/Fotopoulos/gre1998/13.htm>. Τόσο ο Καστοριάδης όσο και ο Φωτόπουλος ανάγονται στην έννοια της ατομικής και κοι-

τις ακριβείς συνθήκες και προϋποθέσεις εὐδοκίμησης και δόμησης τοῦ τύπου αὐτοῦ δημοκρατίας ἀπὸ τὰ ἐξωτερικά της γνωρίσματα: τὴν ἀνόδημη συμμετοχή, τὴν ἐλεύθερη ἄρθρωση τοῦ λόγου, τὴν κεντρικὴ θέση τοῦ ἀντιλόγου, τὴν ἀρχὴ τῆς πλειοψηφίας. Δὲν θὰ ἔπρεπε ἐπίσης νὰ τείνουμε νὰ προβάλουμε ἀντανακλαστικά, σὲ ἐπιστημολογικὸ ἐπίπεδο, σύγχρονες μορφές ὀρθολογικότητας σὲ μιὰ ἐποχὴ ὅπου ὁ Πρακτικὸς Λόγος στηριζόταν στὴν φρονητικὴ θεμελίωση τῆς γνώμης, ὡς λόγος περὶ τῶν ἐνδόξων.

Ὅσο εὐλαβικά κι ἂν μνημονεύεται ὁ Ρουσσώ ἀπὸ τὸ Διαφωτισμὸ και ἐντεῦθεν, εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο ἀπὸ ὅ,τι πρέσβευε, ποῦ ἐπικρατεῖ στὴν καθημερινὴ πρακτικὴ τῶν δημοκρατικῶν καθεστώτων². Ἡ θεμελιωμένη στὴ σκέψη τοῦ Λόκ διάκριση τῶν ἐξουσιῶν ὀδηγήθηκε στὴν ἱστορικὴ της ἐξέλιξη στὴ δομικὴ ἀντιπαράθεση τῶν αἰρετῶν μελῶν τῆς νομοθετικῆς και ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας μὲ τὰ μὴ αἰρετὰ μέλη τῆς δικαστικῆς ἐξουσίας και τῆς γραφειοκρατικῆς δημόσιας δι-

ωνικῆς αὐτονομίας θεμελιώνοντάς τις στὴν ὑποκειμενικὴ και συλλογικὴ δυνατότητα ἀμφισβήτησης τῆς παράδοσης. Θεωρῶ τὴν ἀναγωγή αὐτὴ και ὑπέμετρα στενὴ και μερικῶς λαθεμένη. Στενὴ γιατί θέτει ἓνα ἐξωτερικὸ ἐπιφανόμενον ὡς πεμπτοῦσία ἐνὸς τρόπου τοῦ πολιτικῶς ὑπάρχειν και δρᾶν, λαθεμένη γιατί τουλάχιστον ἡ δίκη τοῦ Σωκράτη ἀποτελεῖ τεκμήριον γιὰ τὸ πῶς ἀντιμετωπιζόταν μιὰ ἔστω και ἐσφαλμένα νοούμενη ἀμφισβήτηση τῶν παραδόσεων τῆς πόλης. Μετὰ τις μεταρρυθμίσεις τοῦ Σόλωνα και τοῦ Κλεισθένη ἐξᾴλλου οἱ πολιτικαὶ δομὲς δὲν ἀπέτέλεσαν ἄμεσο ἀντικείμενον τοῦ πολιτικοῦ λόγου. Ἡ μεταρρύθμιση τοῦ καθεστώτος ἐπὶ τὸ ὀλιγαρχικότερον ὀφειλόταν στὴν ἀναίρεση τῆς αὐτονομίας τῆς πόλης ὕστερα ἀπὸ ἤττες εἴτε ἀπὸ τοὺς Σπαρτιάτες εἴτε ἀπὸ τοὺς Μακεδόνες, φορεῖς και οἱ δύο διαφορετικῶν ἀρχῶν και παραδόσεων σχετικὰ μὲ τὴν μορφή τοῦ πολιτεύματος.

2. Βλ. F. MÜLLER, *Demokratie zwischen Staatsrecht und Weltrecht*, Berlin 2003, σελ. 11 κ.έ.

οίκησης. Ἄλλὰ καὶ ἐκεῖ ὅπου ἡ παρέμβαση στὰ πολιτικά δρώμενα πραγματοποιεῖται μέσα ἀπὸ τὴ συμμετοχὴ σὲ ἐκλογικὲς διαδικασίες, πάλι ὑφέρει ὁ κίνδυνος τῆς μὴ πραγμάτωσης τῶν ἰδεωδῶν τῶν ἐμπνευστῶν τῶν μεγάλων ἀντιμοναρχικῶν ἐπαναστάσεων τοῦ 18ου αἰῶνα. Ὁ ἐφαρμοσμένος κοινοβουλευτισμός, ποὺ στηρίζεται στὴν ἔννοια τῆς ἀντιπροσώπευσης καὶ τῆς μὴ δεσμευτικῆς ἐντολῆς πρὸς τοὺς βουλευτές, τείνει πιά στὸν ὑποβιβασμὸ τοῦ πολίτη σὲ ἀπλὸ ψηφοφόρο. Ἡ περιοδικὴ διαπίστωση τῆς λαϊκῆς ἐτυμηγορίας στὶς βουλευτικὲς ἐκλογές φέρει τὸν χαρακτήρα μᾶλλον μιᾶς ψευδαίσθησης κυριαρχίας παρὰ μιᾶς οὐσιαστικῆς παρέμβασης στὴν πολιτικὴ. Κατὰ παράδοξο τρόπο ἐνῶ πρὸς τὰ ἔξω ἡ δημοκρατία ὡς πολίτευμα ἐπεκτείνεται ὡς καθεστῶς σὲ ὄλο καὶ περισσότερα κράτη, μοιάζοντας νὰ μὴν ἐπιδέχεται θεωρητικὴ ἀντίκρουση ἀπὸ ἀντίθετα κοσμοθεωρητικὰ ρεύματα³, πρὸς τὰ μέσα ρηχαίνει καθιστάμενη σταδιακὰ τύπος κενὸς καὶ γράμμα χωρὶς πνεῦμα⁴. Οἱ ἴδιες τῆς οἱ προϋποθέσεις, ἡ καθολικότητα, ἡ συλλογικότητα, ἡ ἐπικοινωνιακὴ γενικευσιμότητα, ἡ χωρική της ταύτιση μὲ τὴν ὑπὸ ἐθνικὴ κυριαρχία εὐρισκόμενη ἐπικράτεια, μοιάζουν νὰ κλονίζονται μία πρὸς μία καὶ νὰ καθιστοῦν ἀπαραίτητες ἀποκαταστατικὲς παρεμβάσεις στὴ λειτουργία τῆς. Ἡ συναίνεση ὡς πρὸς τοὺς θεμελιώδεις ἄξονες τοῦ πολιτεύματος, ποὺ

3. Σημειωτέον ὅτι τὰ θεμελιώδη δικαιώματα (ἀνθρώπινα, πολιτικά, κοινωνικά καὶ συλλογικά) καὶ τὴν «οὐσιαστικὴ» δημοκρατία καὶ ὑπερασπίζονται καὶ διεκδικοῦν ὄλα τὰ κράτη-μέλη τοῦ Ο.Η.Ε., ἀσχέτως ἂν τὸ πολίτευμά τους ἀποτελεῖ μορφή τοῦ ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ ἢ τοῦ ἀραβικοῦ λαϊκοῦ ἐθνικισμοῦ ἢ τοῦ ἰσλαμισμοῦ.

4. Πρβλ. τὴν ἐνδελεχῆ ἀνάλυση τῶν οἰκονομικῶν, κοινωνικῶν καὶ ἐπικοινωνιακῶν μεταβολῶν στὶς δομὲς τῆς σύγχρονης ἀστικῆς δημοκρατίας στὸν Κ. ΣΤΑΜΑΤΗ, *Δίκαιο καὶ δικαιοσύνη στὴν ἐποχὴ τῶν ὀρίων*, Ἀθήνα 2000 [παρακάτω *Δίκαιο*], σελ. 43 κ.έ., 57 κ.έ., 68 κ.έ., μὲ περαιτέρω παραπομπές.

προσθήκει σέ εποχές ἐγκαθιδρυτικές τοῦ καθεστῶτος, ἀντικαθίσταται ἀπό μιὰ διάθεση συντεχνιακῆς ἀπομόνωσης ἢ ἐθελοντικῆς περιθωριοποίησης. Οἱ κοινοὶ συνεκτικοὶ μῦθοι ἀπόλλυνται χάριν τῶν ἀτομικῶν βιωμάτων. Ἐπιχειρώντας μιὰ συνοπτικώτατη σχιαγράφηση μερικῶν χαρακτηριστικῶν τῆς σημερινῆς κατάστασης τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ καὶ μένοντας πάντοτε στὰ ὅρια τῆς γενικῆς θεωρίας τοῦ κράτους, ἀφοῦ νομικὴ καὶ ὄχι πολιτικὴ ἢ οἰκονομικὴ κατὰ βάση ἀνάλυση τῶν φαινομένων ἐπιχειροῦμε, θὰ εἴχαμε νὰ παρατηρήσουμε σχετικὰ τὰ ἑξῆς:

α) Οἱ δομὲς διοικητικῆς ἐξουσίας ἐνδυναμώνονται χωρὶς παράλληλα νὰ πλαταίνουν οἱ μηχανισμοὶ πολιτικοῦ ἐλέγχου τῆς ἐξουσίας αὐτῆς. Θὰ μπορούσαμε νὰ διακρίνουμε τρεῖς κυρίως φάσεις στὴ φύση τοῦ σύγχρονου κράτους, πού στὴν ἐξέλιξή τους προκύπτουν μέσα ἀπὸ τὴν κρίση τῆς ἐκάστοτε προηγούμενης ἱστορικῆς συγκυρίας⁵. Ὡς κράτος δικαίου ὑπὸ καθεστῶς ἀσφάλειας δικαίου καθιστᾶ κατ' ἀρχὴν ἡ δημοκρατία τοῦ 19ου αἰῶνα δυνατὴ τὴν πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ

5. Τὴν περιοδικότητα στὴν ἐξέλιξη τοῦ σύγχρονου ἀστικοῦ κράτους ἐπισημαίνει καὶ ὁ ΧΑΜΠΕΡΜΑΣ, *Faktizität und Geltung*, Frankfurt 1992, σελ. 524 κ.έ. [παράκατω *Faktizität*] ἀνάγοντάς την ὅμως σέ μιὰ μᾶλλον τοῦ συρμοῦ καὶ δάνεια ἀπὸ τὴ συστημικὴ θεωρία ἐκτίμηση σχετικὰ μὲ τὴν αὐξοῦσα πολυπλοκότητα τῶν λειτουργιῶν τοῦ κράτους (*Komplexitätszuwachs der Staatsaufgaben*). Ἰπερτονίζει ἐπίσης τὴν μετάβαση στὴν χρῆση ἄλλου ἐκάστοτε βασικοῦ μέσου παρέμβασης τῆς διοίκησης ὑποστηρίζοντας ὅτι στὶς τρεῖς φάσεις τοῦ κράτους ἀντιστοιχοῦν ὡς μέσα διαδοχικὰ τὸ δίκαιο, τὸ χρῆμα καὶ ἡ ἐξειδικευμένη πληροφόρηση. Ὁρθότερο θὰ ἦταν νὰ μὴ θεωρηθοῦν τὰ μέσα ὡς ἀλληλοδιάδοχα ἀλλὰ ὡς ἐπ' ἀλλήλων καὶ ἐκάστοτε ἀλληλοσυμπληρούμενα. Ἡ ἀρχὴ τῆς νομιμότητος ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι δεσμευτικὴ καὶ θεμελιώδης, ἀφοῦ ἐπὶ τῆ βάσει της καὶ μόνο μποροῦν νὰ κριθοῦν οἱ ὑπερβάσεις τῶν κρατικῶν ὀργάνων. (Στὴν παρούσα μελέτη χρησιμοποιήθηκε τὸ γερμανικὸ πρωτότυπο καὶ ὄχι ἡ ἑλληνικὴ μετάφραση ὑπὸ τὸν τίτλο *Τὸ Πραγματικὸ καὶ τὸ Ἴσχυρον*, Ἀθήνα 1997.)

αὐτονομία ἐξουδετερώνοντας τὸν βολонταρισμὸ τῆς ἀπολυταρχικῆς διακυβέρνησης. Ὡς κοινωνικὸ κράτος ὑπὸ καθεστῶς ἐξασφάλισης τῶν ἐλάχιστων ὄρων ἀξιοπρεποῦς διαβίωσης προβαίνει στὸν 20ῦ αἰῶνα στὴν δίκαιη ἀνακατανομὴ τοῦ ἐθνικοῦ προϊόντος ἐξουδετερώνοντας τὴν κοινωνικὴ πόλωση μέσῳ τῆς ἐνίσχυσης τῶν προϋποθέσεων ὁμιουργίας καὶ διατήρησης μιᾶς πλατειᾶς μικρομεσαίας καὶ μεσαιᾶς τάξης. Στὴν τρίτη φάση τοῦ κράτους δικαίου τοῦ 21ου αἰῶνα μετατρέπεται σὲ ἐγγυητικὸ μηχανισμὸ τῆς δημόσιας ἀσφάλειας. Μετὰ τὴν κρίση τῶν θεσμῶν τοῦ κοινωνικοῦ κράτους, εἶναι ὅμως τὰ ἴδια τὰ ἀτομικὰ καὶ πολιτικὰ δικαιώματα ποὺ ὑφίστανται ἐκπτώσεις στὸ ὄνομα τῆς προάσπισης τῆς ἀσφάλειας. Ὁ Denninger ἐπισημαίνει καίρια τὴν σημασιολογικὴ μετατόπιση τοῦ ὅρου «ἀσφάλεια δικαίου» ἀπὸ τὸ χῶρο ἐνὸς συστήματος ἔννομης προστασίας δικαιωμάτων σὲ ἓνα σύστημα ἀσφάλειας τῶν ἴδιων τῶν ἔννομων ἀγαθῶν⁶. Τὴ φορὰ αὐτῆ, ἀπειλούμενος χῶρος δὲν εἶναι πλέον τὰ ἐθνικὰ σύνορα ἀλλὰ εἴτε τὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἐπικράτειας, εἴτε τὸ οἰκονομικο-πολιτικὸ κατεστημένο, εἴτε χῶροι μαζικῆς συνεύρεσης. Ἡ πρόληψη τῶν κινδύνων στὸ ἐσωτερικὸ σχετίζεται κατ' ἀρχὴν μὲ τὴν ἀρμοδιότητα γιὰ τὴν ἀδειοδότηση, ἐπιθεώρηση καὶ ἐπέμβαση σὲ περίπτωση πραγμάτωσης τοῦ ρίσκου ἐφαρμοσμένων τεχνολογιῶν. Ἡ ὀργάνωση καὶ ἐκτέλεση ὑποδομῶν καὶ ἡ πρόληψη τῶν τεχνολογικῶν κινδύνων εἶναι πάντως λειτουργίες ἐνδοσυστημικῆς ποὺ περιορίζουν ἀλλὰ δὲν αἴρουν κεκτημένα δικαιώματα. Ἀλλιῶς διαμορφώνεται ἡ κατάσταση ὅταν οἱ κίνδυνοι ἀνάγονται σὲ μορφὲς βίας καὶ κινδύνων ποὺ ἀμφισβητοῦν τὶς θεμελιώδεις

6. Στὰ γερμανικὰ ἐκφράζεται ἡ ἀντίθεση χαριέστερα ἀφοῦ ἀντιπαράθεται ἀφ' ἐνὸς ἓνα *System der Rechtssicherheit* πρὸς ἓνα *System der Rechtsgütersicherheit*. Βλ. E. DENNINGER, «Der Präventions-Staat», ἐν: (τοῦ ἰδίου), *Der gebändigte Leviathan*, Baden-Baden 1990, σελ. 33 κ.έ.

συντεταγμένες πάνω στις οποίες στηρίζεται τὸ πολιτικὸ καὶ κοινω-
νικὸ σύστημα. Πρόκειται βέβαια ἐδῶ γιὰ τὴν συνέπεια μιᾶς διπλῆς
ἐπίθεσης μὲ τὰ φονικά μέσα τῆς τρομοκρατίας καὶ ὄχι πιά μὲ τὰ μέσα
τοῦ λόγου. Ἐπίθεσης ἐνδοκοινωνικῆς κατ' ἀρχήν, στρεφόμενης σπα-
σμοδικὰ κατὰ τῆς ἐλιτίστικης καὶ θραυσματικῆς κοινωνίας τῶν δύο
τρίτων ποὺ στὸ ὄνομα ἐνὸς ψευδοφιλελεύθερου εὐδαιμονισμοῦ τονίζει
τὴν ἐλευθερία, ἀπεχθάνεται τὴν ἰσότητα καὶ λησμονεῖ τὴν ἀδελφότη-
τα. Ἐπίθεσης ἐξωτερικῆς ἀφ' ἑτέρου, πραγματοποιιούμενης ἐπι-
φατικὰ στὸ ὄνομα μιᾶς θρησκείας, ἀλλὰ οὐσιαστικὰ τροφοδοτούμενης
ἀπὸ τὴν ἀδυναμία τῆς εἰρηνικῆς συνύπαρξης καὶ ἐπικοινωνίας ὑπαρ-
ξιακῶν ἑτεροτήτων. Ἡ οἰκουμενικὴ ἐνότητα τῆς *a priori* ἐνόρασης
τοῦ πρακτικοῦ λόγου ὡς προϋπόθεση τῆς φιλελεύθερης κοσμοπολι-
τικῆς κοινωνίας ποὺ ὀραματίστηκε ὁ Κάντ⁷ μοιάζει εἴτε νὰ διαφεύ-
δεται ὡς δυνατότητα εἴτε νὰ βρίσκεται ἀκόμα πολὺ μακριά.

6) Οἱ διοικητικοὶ μηχανισμοί, λειτουργώντας εἴτε ὡς ἄτυπες, διά-
βαζε μὴ ἀντιστοιχοῦσες σὲ θεσμικοὺς κανόνες, ἐπιτροπὲς ἐμπειρο-
γνωμόνων ἢ συμβούλων, εἴτε ὡς γραφειοκρατικὰ ὄργανα ὑπουργείων
καὶ δημόσιων ὀργανισμῶν, τελοῦν εἴτε νομοπαρασκευαστικὸ εἴτε νο-
μοεκτελεστικὸ ἔργο, κατ' ἐξουσιοδότηση τοῦ Συντάγματος καὶ τῶν
νόμων (ποὺ οἱ ἴδιοι παρασκεύασαν!). Ἡ πολιτικὴ ἀρχὴ τῆς διάκρι-
σης τῶν ἐξουσιῶν νοθεύεται κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο κατὰ ἓναν ὀριζόν-

7. Βλ. «Zum ewigen Frieden (1795)», ἐν: Akademie Ausgabe VIII, *Kleine Schriften 1784-1800*, σελ. 343 κ.έ. Δύσκολα ἀποδεικνύεται δυνατὴ στὴν πράξη καὶ ἡ προσ-
πάθεια τοῦ Ρῶλος νὰ καταδείξει τὴν καταλληλότητα τῆς θεωρίας τοῦ κοινωνι-
κοῦ συμβολαίου γιὰ τὴν ἀνάλυση τῶν διεθνῶν διακρατικῶν σχέσεων· πρβλ. κατ'
ἀρχήν «The Law of Peoples», *Critical Inquiry* 20, 1993, σελ. 36 κ.έ., καθὼς καὶ
τὴν ἀνάπτυξη τῆς ιδέας στὴν ὁμώνυμη μονογραφία του ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1999
(Cambridge, Mass.), ἑλλην. μετάφρ. *Τὸ δίκαιο τῶν λαῶν καὶ ἡ ιδέα τῆς δημό-
σιας λογικῆς ἀναθεωρημένη*, Ἀθήνα 2003.

τιο τρόπο πού τέμνεται κάθετα από τις πρακτικές κυριαρχήσης του πολιτικού και κοινωνικού συνδικαλιστικού χώρου από κομματικά έπι-τελεία και σχηματισμούς. Και ναί μὲν τὰ πολιτικά κόμματα είναι φορεῖς θεσμικά ἀναγνωρισμένοι και λειτουργικά ωφέλιμοι για την διαμόρφωση τῶν ιδεολογικῶν προγραμμάτων, στα ὅποια βασίζεται δυνάμει ὄλο τὸ φάσμα τῆς διακυβέρνησης μιᾶς ἐπικράτειας, δὲν παύουν ὅμως, πρῶτον νὰ ἔχουν τὴν τάση νὰ μονοπωλοῦν ὡς μηχανισμοὶ τὴν παραγωγή πολιτικῆς συνείδησης, δεύτερον νὰ δροῦν συχνὰ ἐξω-θεσμικά μέσφ ἄτυπων διακομματικῶν συμφωνιῶν πού ὑποκαθιστοῦν ἐνέργειες θεσμικῶν ὀργάνων, τρίτον νὰ καταργοῦν οὐσιαστικά τὸν πολιτικό διάλογο καλλιεργώντας μιὰ ρηχὴ πολωτικὴ συνθηματολογία ιδιαίτερα σὲ προεκλογικὲς περιόδους. Ἄν συνυπολογίσει κανεῖς τὰ δύο δομικά ἐλαττώματα τῶν κομματικῶν πρακτικῶν πού ἀποτελοῦν δυστυχῶς γενικευμένα ἐπιφαινόμενα τοῦ πολιτικοῦ λόγου, και ἐννοῶ μ' αὐτὸ τὴν βαθύτατα ἀντιδημοκρατικὴ τάση τῆς δημιουργίας ἀρχηγικῶν κομμάτων ἀφ' ἑνός και τὸ δόγμα τῆς κομματικῆς πειθαρχίας στοῦ κοινοβούλιο πού ἐπικρατεῖ τῆς ἀρχῆς τῆς ἀνεξαρτησίας τῶν βουλευτῶν ἀφ' ἑτέρου, θὰ διαπιστώσει τὴν ἔστω και ἀκούσια ἀλλὰ ἐξαιρετικά οὐσιαστικὴ συμβολὴ τους στὴν κρίση τοῦ δημοκρατικοῦ κράτους. Ἡ μὲ τὴν μόνιμη ιδιότητα τοῦ κομματικοῦ μέλους συνυφασμένη και στὴ μακρόχρονη συμμετοχὴ στοῦ κοινοβούλιο ἢ σὲ τοπικούς, περιφερειακούς, ἐθνικούς και ὑπερεθνικούς φορεῖς κυβερνητικῆς ἐξουσίας θεμελιωμένη και διαρκῶς ἀναπαραγόμενη πολιτικὴ τάξη ἀποτελεῖ μιὰ ἀδιαμφισβήτητη πραγματικότητα, ἣ ὅποια σηματοδοτεῖ τὸν χωρισμὸ τῶν τυπικά ἴσων πολιτῶν σ' αὐτοὺς πού εἶναι πολιτικά ἐνεργοὶ και σὲ ἐκείνους πού ἀποτελοῦν τὴν τεράστια μάζα τῶν ἀπλῶν ψηφοφόρων. Ἀνάμεσά τους κινοῦνται οἱ ἀνέντακτοι πολιτικοὶ διανοητὲς καθῶς και οἱ μετέχοντες σὲ κινήσεις, πρωτοβουλίες ἢ ἐνώσεις μὴ κομματικοῦ χαρακτήρα ἢ στὶς ἀποκαλούμενες

μη κυβερνητικές οργανώσεις. Οί ακτιβιστές τῶν νέων πολιτικῶν κινήματων ἀποτελοῦν τὸ σύγχρονο πρόσωπο τῆς πολιτικοποίησης.

γ) Ἡ μάζα τῶν τυπικά ἐνεργητικὰ νομιμοποιημένων ἀλλὰ οὐσιαστικά ἀπεχόντων πολιτῶν συνοδεύεται στὶς δυτικῶν τύπου κοινωνίες ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν οἰκονομικῶν μεταναστῶν ποὺ στερημένοι οὐσιαστικά δικαιωμάτων ἀποτελοῦν σύγχρονους πάροικους ἂν ὄχι εἰλωτες. Εἶναι σὰν νὰ ἔρχονται νὰ διαγωνίσουν τὴν ἱστορική παράδοση τῆς δημοκρατίας ποὺ εἴτε στὴν ἀρχαιότητα εἴτε στὴν σύγχρονη ἐποχὴ δὲν ἔφθασε ποτὲ στὸ σημεῖο νὰ ταυτίζεται (ἐξαιρουμένων τῶν ἀηλίκων*) ὁ γενικὸς πληθυσμὸς μὲ τοὺς πολίτες. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ ἡ ἔννοια τῶν πολιτῶν δὲν παύει νὰ διευρύνεται, γιὰ νὰ συμπεριλάβει σταδιακὰ πέρα ἀπὸ τοὺς ἰδιοκτῆτες καὶ ὅλους τοὺς ἐργαζόμενους ἄνδρες καὶ μετέπειτα καὶ τὶς γυναῖκες. Δεδομένου ὅτι ἡ λαϊκὴ ἐντολὴ ἀποτελεῖ τὴ νομιμοποιητικὴ βάση τῆς θέσπισης νόμων ποὺ ρυθμίζουν τὰ ὅρια τῆς ἐλευθερίας τῶν πολιτῶν, θὰ λέγαμε ὅτι οἱ μετανάστες παραμένουν ἡ κατηγορία πληθυσμοῦ, γιὰ τὴν ὁποία ἡ νομοθεσία δὲν μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ στὴν ὑποθετικὴ τους βούληση. Τὸ οὐσιαστικὸ πρόβλημα ἐδῶ δὲν εἶναι βέβαια, ἂν στὴν ἔννοια τοῦ κυρίαρχου λαοῦ θὰ συμπεριλάβουμε ἢ ὄχι ἐκεῖνες τὶς κοινωνικὲς ομάδες ποὺ δὲν συνανήκουν στὸ ἔθνος-φορέα ἐνὸς δεδομένου κράτους. Τὸ μελάνι ἀλλὰ κυρίως τὸ αἷμα ποὺ χύθηκε γιὰ τὴν δημιουργία ἐθνικῶν κρατῶν, ὡς πραγμάτωσης ἐνὸς οἰονεὶ δικαιώματος διεθνoῦς (φυσικοῦ) δικαίου στὴν αὐτοδιάθεση, δὲν ἐπιτρέπει εὐκολὰ διασταλτικὲς

8. Παρ' ὅλο ποὺ καὶ οἱ ἀνήλικοι καὶ φορεῖς διακριτῶν ἰδιοτήτων μπορεῖ νὰ εἶναι (π.χ. ἡ γενικὴ κατηγορία τῶν μαθητῶν) καὶ λόγο σχετικὸ μὲ τὴν ιδιότητά τους μποροῦν ἀλλὰ καὶ ὀφείλουν στὴν δημοκρατία νὰ ἀρθρώνουν. Θεσμοὶ ὅπως τὸ μαθητικὸ κίνημα ποὺ λειτουργοῦν ὡς μικροκλίμακες τοῦ δημοκρατικοῦ διαλόγου εἶναι ἀρκούντως χαρακτηριστικοί.

αντιλήψεις σχετικά με την άπονομή δικαιωμάτων συνδιαμόρφωσης της πολιτικής. Το ερώτημα είναι κυρίως αν μπορούν να θεσμοθετηθούν εκείνες οι προϋποθέσεις, οι οποίες θα εξασφαλίσουν και στους μετανάστες δικαίωμα συμμετοχής στις διαδικασίες άρθρωσης του πολιτικού διαλόγου ή αν αντίθετα σκόπιμο και δημοκρατικά επιτρεπτό θα ήταν να προστεθεί στους κοινωνικά αποκλεισμένους πέρα από τους (νεό-)πτωχους μία ακόμα κατηγορία πληθυσμού.

δ) Η σύγχρονη κοινωνία δομείται μεν θεσμικά πάνω στη βάση μιας πολιτειακής συναίνεσης που την εκφράζει ή συνταγματική τάξη, αλλά είναι κατά παράδοξο τρόπο αυτή η ίδια τάξη που μέσω της θεμελιώδους επιλογής της υπέρ της κατοχυρώσεως ενός συστήματος ελευθεριών οδηγεί στην πολυμορφικότητα και πολυπρισματικότητα των αξιακών συστημάτων, των ιδεολογικών απόψεων και των επιλογών ζωής. Η πολλαπλότητα των θέσεων καταλήγει όμως στην άρση εκείνων των κοινών αξιακών ή θητικοκοινωνικών παρονομαστών που θα επέτρεπαν την ανάπτυξη ενός διαλόγου μεταξύ των δισταμένων ιδεολογημάτων των επί μέρους ομάδων. Το να υποστηρίζει κανείς, όπως χαρακτηριστικά το πράττει ο Ρώλος⁹, ότι αρκεί να αναπτύσσεται στον πολιτικό διάλογο μια επιχειρηματολογία με σημείο αναφοράς το κοινό καλό (*common good*), ώστε να υπάρξει δυνατότητα αποδοχής των εκατέρωθεν επιχειρημάτων ως αναγομένων σε μια έννοια δικαιοσύνης, δεν μπορεί σήμερα να λύσει το πρόβλημα. Είναι αμφίβολο αν στην θραυσματική κοινωνία εξακολουθεί να υφίσταται ολως διόλου ή ανάγκη εύρεσης του κοινού καλού, γιατί αυτή προϋποθέτει την από κοινού αποδοχή του πολιτικού λόγου ως κεντρικού άξονα και κώδικα επικοινωνίας. Η ενίσχυση του αστυνομικού κρά-

9. *A Theory of Justice*, 1971 (έλλην. μετάφρ.: *Θεωρία της Δικαιοσύνης*, Αθήνα 2001), παντ. [παρακάτω *Justice*].

τους και η άσκηση αντίβιας στη βία που ασκούν οι ομάδες αμφισβήτησης, καταδεικνύει ως παράδειγμα μιὰ ἐκατέρωθεν παντελή ἔλλειψη βούλησης γιὰ ἔναρξη διαλόγου μὲ πολιτικά ἐπιχειρήματα. Ἄντίστοιχα συμβολικά βίαιη θὰ ἦταν ὅμως και μιὰ ἐπικοινωνιακή συνεύρεση κοινῶν, πού θὰ ἔθεταν τὴ θρησκευτική του συνείδηση ὁ ἓνας, τὴν ὑλιστική κοσμοθεωρία του ὁ ἄλλος ὡς ἀποκλειστικό ἄξονα ἐπιχειρηματολογίας. Καὶ χωρίς ἄρα νὰ ἐπιδιώκεται ἀπὸ τὸν καθένα τὸ ἀτομικό του συμφέρον¹⁰ ἀλλὰ σὲ τυπολογικὴ βάση τὸ κοινὸ καλὸ, πάλι δὲν θὰ ἦταν ἐξασφαλισμένη ἡ οὐσιαστικὴ ὁσμωση τῶν ἀντιλήψεων περὶ τοῦ πρακτέου. Ἡ πλουραλιστικὴ κοινωνία πού ὀφείλεται στὴν ἐλευθερία ἐπικοινωνίας ἐνέχει τὴν τάση νὰ καταργεῖ ἐν τέλει τὴν ἐπικοινωνία!

Συμπερασματικά διαπιστώνουμε σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω σὲ φαινομενολογικὸ ἐπίπεδο¹¹ μιὰ κρίση τόσο ὡς πρὸς τὴν θεμελιώδη προϋπόθεση τῆς λειτουργούσας δημοκρατίας πού εἶναι ἡ ἐνεργὸς συμμετοχὴ στὰ κοινά, ὅσο και ὡς πρὸς τὸ κράτος δικαίου πού ἀπαιτεῖ τὴν νομιμοποίηση τοῦ περιορισμοῦ τῆς ἐλευθερίας πού συνεπάγονται οἱ νομικοὶ κανόνες μέσῳ τῆς ἀναγωγῆς τῶν τελευταίων στὴν ὑποθετικὴ βούληση

10. Πρακτικὴ ἐπιβαλλόμενη στις ὠφελμιστικὲς και νεοφιλελεύθερες θεωρίες τῆς δικαιοσύνης, πού ὀρθῶς ἀποκρούεται ἀξιολογικά ἀπὸ τὸν Ρῶλς.

11. Θὰ μᾶς ἐπιτραπεῖ νὰ στενέψουμε ἐδῶ κατὰ πολὺ τὸν ὀρίζοντα θέασης τοῦ προβλήματος ἀναφερόμενοι στὰ ἐπιφανόμενα τῆς κρίσης και ὄχι στὰ οἰκονομικοκοινωνικά της αἷτια. Ἡ πολιτικὴ συμμετοχὴ ἔχει ὅπωςδήποτε νὰ κάνει μὲ τις ἐξουσιαστικὲς και οἰκονομικὲς (ἀν-)ἰσορροπίες πού δημιουργήθηκαν κατ' ἀρχὴν μὲ τὴν ἰδεολογικὴ ἐγκατάλειψη τοῦ παρεμβατισμοῦ στὴν οἰκονομία και πού βρίσκονται σὲ πλήρη ἐξέλιξη περαιτέρω μὲ τὴν παγκόσμια ἀπελευθέρωση τῆς ροῆς ἐπενδυτικῶν κεφαλαίων, πού συνεπάγεται και αὐξηση τῆς δομικῆς ἀνεργίας και ἐπιδείνωση τῶν φαινομένων κοινωνικοῦ ἀποκλεισμοῦ στις μέχρι τώρα λεγόμενες ἀνεπτυγμένες χῶρες.

τῶν πολιτῶν. Ἡ κοινοβουλευτική δημοκρατία ὀδηγεῖται στήν κρίση μέσα ἀπὸ τὴν αὐτονόμηση τῆς διοίκησης, τὸν ἐπαγγελματισμὸ τῆς ἀντιπροσώπευσης καὶ τὸν ἀποκλεισμὸ μεγάλων κοινωνικῶν ομάδων ἀπὸ τὸν πολιτικὸν διάλογο. Αὐτὸ βέβαια δὲν σημαίνει ὅτι μόνη λύση στὸ πρόβλημα θὰ ἦταν ἡ ἐπιστροφή στήν ἄμεση δημοκρατία. Ὑπὸ συνθήκες κοινωνικῆς πολυδιάσπασης ταυτοτήτων κάτι παρόμοιο θὰ ἦταν ἀκόμα καὶ ἐπικίνδυνο γιὰ τὴν πολιτικὴ ἀειφορία τῆς συντεταγμένης πολιτείας. Ἡ ἀπάντηση θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναζητηθεῖ ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς συμμετοχῆς στὸν πολιτικὸν διάλογο. Θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποκατασταθεῖ ἓνα πρότυπο πολιτειακῆς ὀργάνωσης ποὺ νὰ ἐγκαθιδρύει ἐκ νέου τὴν δημοκρατία μὲ φορὰ ἀπὸ κάτω πρὸς τὰ πάνω καὶ ὄχι ἀντίστροφα, ὅπως αὐτὴ τείνει νὰ ἐφαρμόζεται σήμερα. Ἡ διαβουλευτικὴ δημοκρατία ὡς πολιτικὸν μοντέλο ποὺ ἐκφράζει αὐτὴ ἀκριβῶς τὴν τάση, ὀφείλει ἄρα νὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ κατ' ἀρχὴν, γιὰ νὰ προχωρήσουμε κατόπιν στὸ θέμα τῆς νομιμοποίησης τοῦ θετικοῦ δικαίου μέσα ἀπὸ τὸν διάλογο κατὰ τὴν ἄσκηση νομοθετικῆς πολιτικῆς. Τὸ καίριο ζήτημα ἐδῶ εἶναι κατὰ πόσο ἡ τήρηση ὅλων τῶν διαδικαστικῶν προϋποθέσεων μπορεῖ νὰ ἀρκεῖ γιὰ τὴν ἠθικὴ καταξίωση τοῦ ἀποτελέσματος.

II. ΔΙΑΒΟΥΛΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Ὁ ὅρος διαβουλευτικὴ δημοκρατία μοιάζει κατ' ἀρχὴν νὰ εἶναι σχεδὸν ταυτολογικός, ἀφοῦ ἀπὸ τὴν πρώτη της ἐμφάνιση στὸ ἱστορικὸ προσκήνιο ἡ δημοκρατία δὲν ἦταν νοητὴ χωρὶς τὴν λειτουργία ἐνὸς χωροοργανωτικοῦ πλαισίου ποὺ νὰ ἐπιτρέπει τὴν συνένωση ἴσων πολιτῶν καὶ τὴν ἐλεύθερη ἀνταλλαγὴ ἀπόψεων μεταξύ τους¹². Διαβούλευση¹³

12. Βλ. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ, *Ρητορικὴ* I, κεφ. 3-4.

13. Ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέροντα εἶναι γλωσσολογικὰ ἡ ἀπόδοση τοῦ ὄρου σὶς λα-

και δημοκρατία αποτελούν ἄρα μιὰ ὀργανικὴ καὶ λογικὴ ἐνότητα, ἡ ὁποία ἐπιδέχεται ὅμως ποιοτικὲς ἐπεμβάσεις σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ σχέση διαβούλευσης καὶ λήψης τῆς τελικῆς ἀπόφασης. Ἐνωῶ μ' αὐτὸ ὅτι ἡ διαβούλευση ἀποτελεῖ βέβαιη προϋπόθεση γιὰ τὴν κατάληξη σὲ πρακτικὲς ἀποφάσεις, τέμνεται ὅμως ἀφ' ἐνὸς ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς νομιμότητας ποὺ ὑπαγορεύει τὴν τήρηση δικονομικοῦ τύπου σταθερῶν γιὰ τὴν διεξαγωγὴ τῆς συζήτησης, καὶ ἀφ' ἑτέρου ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς σκοπιμότητας ποὺ ἐπιβάλλει τὴ λήψη ἀποφάσεων βασισμένων σὲ ἀπλὲς ἢ διακεκριμένες πλειοψηφίες. Τηρουμένων τῶν ἀνωτέρω ὄρων θὰ μπορούσαμε νὰ μιλάμε γιὰ δημοκρατικὴ διαβούλευση. Θὰ ὀφείλαμε ὅμως νὰ συμπεριλάβουμε τὸ αἴτημα τῆς ἐκάστοτε συμμετοχῆς ἄμεσα ἐμπλεκόμενων κοινωνικῶν ὁμάδων στὴν διαδικασία λήψης

τινογενεῖς γλῶσσες ὡς *deliberation*, προερχόμενο ἀπὸ τὸ ρῆμα *deliberare*, ποὺ σημαίνει σταθμίζω, συσκέπτομαι, ἀποφασίζω κατόπιν διεξοδικῆς σκέψης. Ἐνῶ στὰ ἑλληνικὰ τὸ πρόθεμα «διὰ» ἔχει νόημα μόνο σὲ σχέση με συλλογικὴ, διυποκειμενικὴ ἢ διαπροσωπικὴ, ἐνέργεια, ἀφοῦ τὸ ρῆμα *βουλεύομαι* ἀναφέρεται στὴν προσωπικὴ στάθμιση τῶν δεδομένων, στὴν λατινογενῆ του ἐκφορὰ ἀναφέρεται ὁ ὅρος κατ' ἀρχὴν στὴν προμελετημένη ἢ ἐσκεμμένη πράξη, ποὺ ἔχει καὶ ἀτομικὸ χαρακτήρα καὶ παράλληλα καὶ στὴν συλλογικὴ διάσκεψη. Κατὰ τὸν Χόμπς στὸ 6ο κεφάλαιο τοῦ *Λεβιάθαν*, μάλιστα φαίνεται νὰ ἐξυπονοεῖ καὶ τὴν δέσμια ἀπὸ τὴν σκέψη πράξη, ἀφοῦ τὸ *de-* ἐκλαμβάνεται ὡς στερητικὸ τοῦ *liberation*. ἐτυμολογία πάντως μᾶλλον τραβηγμένη στὸ σημεῖο αὐτὸ («...it is called deliberation; because it is putting an end to the liberty we had of doing or omitting, according to our appetite, or aversion»). Κατὰ τὸ *Oxford English Dictionary* ὁ ὅρος *deliberative* ἐξηγεῖται ὡς «relating to or involving consideration or discussion», ὁ δὲ ὅρος *deliberation*, ὅταν ἀφορᾷ τὴν ἀτομικὴ ἔσω σκέψη, πρῶτον ὡς «long and careful consideration» καὶ δεῦτερον ὡς «slow and careful movement of thought». Ὁρίζεται μάλιστα ὡς τὸ ἀντίθετο τῆς βιαστικῆς ἀπόφασης (*rush to judgment*). Ὅταν πρόκειται γιὰ σύσκεψη ὁ ὅρος ἐρμηνεύεται ὡς «the consideration and discussion of the reasons for and against a measure by a number of councilors».

ἐκείνων τῶν πολιτικῶν ἢ κανονιστικῶν ἀποφάσεων πού τοὺς ἀφοροῦν ὥστε νὰ φθάσουμε στὴν μὴ συνώνυμη ἔννοια τῆς διαβουλευτικῆς δημοκρατίας. Γι' αὐτὸ εἶναι λάθος ὅταν ὑποστηρίζεται ὅτι τὸ νέο παράδειγμα στὸ χῶρο τῆς φιλοσοφίας τῆς δημοκρατίας δὲν ἀποτελεῖ παρά ἀναβίωση ἐνὸς παμπάλαιου θέματος καὶ ὄχι μιὰ νέα σύλληψη¹⁴. Μπορεῖ ἄρα στὴν βιβλιογραφία τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου καὶ τοῦ κράτους καὶ ἀκόμα περισσότερο στὴν πολιτικὴ φιλοσοφία νὰ εἶναι συχνές οἱ ἀναφορὲς στὴ σχέση διαλόγου, δικαίου καὶ δημοκρατίας¹⁵, δὲν καλύπτουν ὅμως τὴν ἰδιαίτερη ὑφή τῆς ὑπὸ ἐξέτασι θεωρίας, ἡ ὁποία, ἂν ἐξαιρέσει κανεὶς τὸ ἰδιαίτερα ἐπίκαιρο ἐνδιαφέρον

14. Χαρακτηριστικὴ ἡ πλάνη τῆς C. MOUFFE, *Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism*, Institut für Höhere Studien, Reihe Politikwissenschaft 72, Wien 2000 [παρακάτω *Pluralism*], σελ. 10: «I will concentrate my attention on the *new paradigm of democracy*, the model of “deliberative democracy”, which is *currently becoming the fastest growing trend in the field*. Their main idea: that in a democratic polity political decisions should be reached through a process of deliberation among free and equal citizens, has accompanied democracy since its birth in fifth century Athens. The ways of envisaging deliberation and the constituency of those entitled to deliberate have varied greatly, but deliberation has long played a central role in democratic thought. *What we see today is therefore the revival of an old theme, not the sudden emergence of a new one*» (Ἵπογράμμισι δική μου). Ἄν ἡ συγγραφέας εἶχε δίκαιο, δὲν θὰ χρειαζόταν κἀν ἓνας νέος ὅρος γιὰ νὰ περιγράψει ἓνα ἔτσι κι ἀλλιῶς παλιὸ φαινόμενο. Περαιτέρω ἡ συγγραφέας τείνει καὶ στὴν σχεδὸν ἀπὸ κοινοῦ ἐξέτασι τῶν θεωριῶν τοῦ Ρῶλς καὶ τοῦ Χάμπερμας προκειμένου νὰ τονίσει τὴν διαφορὰ πρὸς τὸ δικό της θεωρητικὸ πρότυπο. Καὶ τοῦτο ὅμως εἶναι ἐσφαλμένο, ἀφοῦ ἡ συνειδητὴ διαφοροποίηση τοῦ Χάμπερμας ἀπὸ τὸν Ρῶλς ὀδήγησε στὴν σαφέστερη διάκρισι τῆς διαβουλευτικῆς ἀπὸ τὴν φιλελεύθερη δημοκρατία καὶ πολιτικὴ.

15. Βλ. Μ. PAROISSIS, *Theorie des juristischen Diskurses. Eine institutionelle Epistemologie des Rechts*, Berlin 1995, σελ. 23 κ.έ. [παρακάτω *Epistemologie*], ὅπου παρουσιάζονται κριτικὰ οἱ διαλογικὲς θεωρίες τοῦ νομικοῦ λόγου.

για την εξωτερική σχέση άστικής δημοκρατίας και παγκοσμιοποίησης, τείνει να αποτελέσει το επίκεντρο της σύγχρονης θεωρητικής έρευνας¹⁶. Παρ' ὅλο πού ἡ θεωρία τῆς διαβουλευτικῆς δημοκρατίας δέν εἶναι μονοσήμαντη, θά μπορούσαμε νά διαγράψουμε κατ' ἀρχήν τὰ βασικά της χαρακτηριστικά, σέ μιὰ προσπάθεια νά διατυπώσουμε ἕνα προσωρινό ὄρισμό της.

Τὸ πρότυπο τῆς διαβουλευτικῆς δημοκρατίας καθίσταται σαφέστερα διακριτὸ μέσα ἀπὸ τὴν ἀντιπαραβολή του πρὸς ἄλλα σχήματα, πού ἀφοροῦν εἴτε μορφές πολιτειακῆς ὀργάνωσης εἴτε φιλοσοφικὲς θεωρίες σχετικὲς μὲ τὴν ὀρθή θέσμιση τῶν κοινῶν. Στις πρῶτες ἀνήκουν ἡ ἄμεση, ἡ ἀντιπροσωπευτικὴ καὶ ἡ συμμετοχικὴ δημοκρατία. Ἡ διαβουλευτικὴ δημοκρατία δέν θά καταργουῖσε, ὅπως προείπαμε, τὴν ἀντιπροσώπευση, θά ὑπερέβαινε ὅμως κατὰ πολὺ τὶς περιορισμένης ἐκτάσεως σύγχρονες πρακτικὲς τῆς συμμετοχικῆς δημοκρατίας. Ἄν αὐτὴ τὴ θεωρήσουμε ὡς γενικὸ ὄρο σίγουρα ἡ διαβουλευτικὴ δημοκρατία ἀποτελεῖ μιὰ ἐξελιγμένη ὑποκατηγορία της. Ἄν ὅμως τὴ θεωρήσουμε τουλάχιστον ὅπως τὴν ἀντιμετωπίζει ἡ κρατοῦσα συνταγματικὴ θεωρία, δηλαδὴ ὡς τὴ μορφή πολιτεύματος, κατὰ τὸ ὅποιο τὸ ἐκλογικὸ σῶμα εἴτε δικαιουῖται νά λαμβάνει νομοθετικὲς πρωτοβουλίες μὲ τὴν συγκέντρωση ἑνὸς ἐλάχιστου ἀριθμοῦ ὑπογραφῶν κάτω ἀπὸ τὸ κοινὸ αἴτημα εἴτε καλεῖται σέ σποραδικὰ δημοψηφίσματα γιὰ νά ἐκφέρει τὴ γνώμη του καὶ νά συναποφασίσει σέ μείζονος σημασίας πολιτικὰ ἢ νομοθετικὰ ζητήματα, τότε ἡ διαβουλευτικὴ δημοκρατία διαφοροποιεῖται ποιοτικὰ ἀπὸ τὴ συμμετοχικὴ δημοκρατία κατὰ τὸ ὅτι δέν διαθέτει τὸ χαρακτήρα μιᾶς ἔκτα-

16. Οἱ δημοσιεύσεις ἀλλὰ καὶ πολλὰ ἐπιστημονικὰ συνέδρια σχετικὰ μὲ τὴν διαβουλευτικὴ δημοκρατία ἐμφανίζονται μὲ διαρκῶς αὐξοῦσα τάση τὴν δεκαετία τοῦ 1990.

κτης σύμπραξης στην διαμόρφωση του νομοθετικού έργου, αλλά μιὰς μόνιμης διαδικασίας πού προηγείται καὶ παρεμβάλλεται θεσμικά στην ἄσκηση νομοθετικού έργου ὡς ἄμεσος διάλογος πολιτικῆς καὶ κοινωνίας σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν κοινοβουλευτικό διάλογο πού πραγματοποιεῖται μέσῳ τῶν κομμάτων ὡς φορέων (μὴ δεσμευτικῆς) λαϊκῆς ἐντολῆς. Ὡς πρὸς τὸ δεύτερο κριτήριο ταξινόμησης θὰ διαχωρίζαμε τὴν διαβουλευτικὴ δημοκρατία ὡς πρὸς τὸν πυρήνα της, τόσο ἀπὸ τὴν ἀκραιφνῶς φιλελεύθερη παράδοση ὅσο καὶ ἀπὸ ἓνα ρεπουμπλικανικὸ δημοκρατικὸ μοντέλο. Διάλογος, ἀτομικὴ ἐπιδίωξη τῆς εὐδαιμονίας, ἐπιδίωξη κοινῶν στόχων, θὰ ἀποτελοῦσαν ἀντίστοιχα σὲ κάθε μοντέλο πού προαναφέραμε τὸν κεντρικὸ ἄξονα περιστροφῆς του, μὲ κοινὸ σημεῖο ὄλων τὴν στόχευση πρὸς τὴν πραγμάτωση τῆς ιδέας τῆς ἐλευθερίας, ὡς τοῦ βασικότετου νοήματος τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης κατὰ τὴν νεωτερικὴ ἐποχὴ.

Κατ' ἐξοχὴν διακύβευμα τῆς θεωρίας τῆς διαβουλευτικῆς δημοκρατίας ἀποτελεῖ ὁ θεσμισμένος διάλογος ὡς νομιμοποιητικὴ βάση καὶ κανόνων δικαίου καὶ πολιτικῶν ἀποφάσεων. Ὁ διαβουλευτικός διάλογος στηρίζεται σὲ αἰτιολογημένες ἀπόψεις. Ἡ αἰτιολογία δὲν ἀναφέρεται ὅμως σὲ προσωπικὰ κίνητρα, συμφέροντα, προσδοκίες, προτιμήσεις ἢ ἐπιθυμίες ἀλλὰ ἀνάγεται σὲ γενικεύσιμες ἀρχές ἢ ἀνάγκες σὲ σχέση μὲ τὰ μέρη τὰ ὁποῖα εἰσέρχονται στὸν διάλογο. Ἀποτέλεσμα τῆς πρακτικῆς τῆς διαβούλευσης εἶναι ἄρα ἡ ἐνίσχυση τῆς ἴσης, ἀμοιβαίας, λογικῆς καὶ ἀπροκατάληπτης χρήσης τοῦ λόγου, ὡς ὁμιλίας καὶ ὡς νοήματος. Καταλήγει ἔτσι κανεὶς σὲ ἓναν ὄχι ἀπλὰ πολιτικὸ ἀλλὰ βαθύτατα πολιτιστικὸ πυρήνα τῆς δημοκρατίας, ἀφοῦ ἡ ὑποχρέωση ἀναγωγῆς σὲ κοινὲς ἀρχές λειτουργεῖ παιδευτικά, μιὰς καὶ συντελεῖ τὴν ὑποκατάσταση τῆς βουλευσιαρχικῆς αὐθαφείας ἀπὸ τὴν ἔλλογη πειθῶ. Ἡ ἰσχὺς τῆς θέλησης γιὰ διάλογο διαμορφώνει πολῖτες ἀλληλέγγυους, ἀφοῦ ὑπάρχει ἀνταλλαγὴ τῶν προ-

βληματισμῶν τους, ἐνημερωμένους, ὑπεύθυνους καὶ εὐαίσθητους γιὰ τὰ κοινά, ἰκανοὺς νὰ διαχωρίσουν τὸ ἀτομικὸ ἀπὸ τὸ γενικὸ συμφέρον. Ἡ διαβούλευση δρᾷ ἔτσι πρὸς δύο κατευθύνσεις: καὶ πρὸς αὐτὴ τῆς διαμόρφωσης ἑνὸς δικαιότερου πολιτεύματος καὶ πρὸς αὐτὴ τῆς διάπλασης συνειδητοποιημένων μελῶν τοῦ πολιτικοῦ σώματος¹⁷.

Ἡ βασικὴ καινοτομία τῆς θεωρίας τῆς διαβουλευτικῆς δημοκρατίας ἔγκειται στὴν ἐγκατάλειψη τῆς ὠφελμιστικῆς ἀντίληψης τοῦ πολιτικοῦ φιλευθερισμοῦ, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία, ὑπὸ καθεστῶς χωρισμοῦ κοινωνίας καὶ κράτους, ὁ κοινωνικὸς καὶ ὁ πολιτικὸς χῶρος συντίθενται ἀπὸ ὑποκείμενα ἀφιερωμένα ἀποκλειστικὰ στὴν πραγμάτωση τοῦ ἰδίου συμφέροντος. Ἐξίσου σημαντικὴ εἶναι ἡ κριτικὴ στάση ἀπέναντι στὴν σύγχρονη πολιτικὴ πραγματικότητα, ὅπως αὐτὴ ἀρθρώνεται στὶς μαζικὲς δημοκρατίες δυτικοῦ τύπου. Τὸ κυρίαρχο μοντέλο ἀνάλυσης τῆς ἀστικῆς δημοκρατίας, ἡ ἐμπειρικὴ πολιτικὴ θεωρία τοῦ Schumpeter¹⁸, μοιάζει νὰ ἀποτελεῖ ἀντιστικτικὰ τὴν πληρέστερη ἔκφραση καὶ τῶν δύο ἀνωτέρω σημείων κριτικῆς. Κατὰ τὸν

17. Συνοψίζοντας τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς διαβουλευτικῆς δημοκρατίας ὁ MENDELBERG. «The Deliberative Citizen: Theory and Evidence», ἐν: M. D. Carpini/L. Huddy/R. Shapiro (Ἐκδ.): *Research in Micropolitics*, Vol. 6: *Political Decision Making, Deliberation and Participation*, 2002, σελ. 151 κ.έ., 153 κ.έ. [παράκτω Citizen], ἀναφέρει: «...Deliberation is expected to lead to empathy with the other and a broadened sense of people's own interests through an egalitarian, open-minded and reciprocal process of reasoned argumentation. Following from this result are other benefits: citizens are more enlightened about their own and other's needs and experiences, can better resolve deep conflict, are more engaged in politics, place their faith in the basic tenets of democracy, perceive their political system as legitimate, and lead a healthier civic life».

18. J. SCHUMPETER, *Capitalism, Socialism and Democracy*, New York 1947. Στὸν συγγραφέα ἀναφέρεται κριτικὰ ὁ Κ. ΨΥΧΟΠΑΙΔΗΣ, *Κανόνες καὶ ἀντινομίες στὴν πολιτικὴ*, Ἀθήνα, 1999.

Schumpeter και τήν σχολή του οφείλουμε να σταθμίσουμε διαφορετικά τούς όρους έκφρασης τής λαϊκής κυριαρχίας και τής συμμετοχής στην πολιτική στην παρούσα ιστορική περίοδο όπου η κοινωνία καθίσταται μαζική. Τις διαφορετικές επιλογές ζωής του πολιτικού σώματος έρχονται να συγκεράσουν τὰ πολιτικά κόμματα, τὰ προγράμματα τῶν ὁποίων προκρίνονται να εφαρμοσθοῦν ὕστερα ἀπὸ περιοδικές γενικές ἐκλογές. Ἡ δημοκρατία ὀρίζεται ὡς τὸ καθεστῶς, στὸ ὁποῖο ὁ λαὸς ἔχει τὴν εὐκαιρία νὰ ἐγκαταστήσει, διατηρήσει ἢ ἀπορρίψει τοὺς ἡγέτες του μέσῳ μιᾶς ἀνταγωνιστικῆς ἐκλογικῆς διαδικασίας. Μιὰ ἐνεργοποίηση τῶν πολιτικῶν ὑποκειμένων πού θὰ ὑπερέβαινε τὰ ὅρια τῆς συμμετοχῆς στὶς καθολικὲς ψηφοφορίες κρίνεται μὲ καθαρὰ ἐργαλειακὰ κριτήρια ὡς δυσλειτουργικὴ καὶ ἀπρόσφορη γιὰ τὴν σταθερότητα καὶ ἀποδοτικότητα τοῦ συστήματος¹⁹. Κίνητρο γιὰ τὴν πολιτικὴ συνείδηση ἀποτελεῖ ἡ ἀποκλειστικὴ ἐπιδίωξη τοῦ ἰδίου συμφέροντος καὶ ὄχι κάποιο ὄραμα περὶ τοῦ κοινῦ καλοῦ ἢ τῆς γενικῆς θέλησης. Τὰ ἀτομικὰ συμφέροντα ἀποτελοῦν τὴ βάση γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς πολυπρισματικῆς καὶ ποικιλοδόξης²⁰ κοινω-

19. Βλ. ΜΟΥΦΦΕ, *Pluralism*, σελ. 11 κ.έ., καθὼς καὶ ΧΑΜΠΕΡΜΑΣ, *Faktizität*, σελ. 402 κ.έ.

20. Προσπαθῶ νὰ ἀποδώσω μὲ τὸν ὅρο αὐτὸ τὸ λατινογενὲς πλουραλιστικός. Ὁ ἐπίσης χρησιμοποιούμενος ὅρος πολυπολιτισμικὴ κοινωνία θὰ ὀφείλε νὰ ἀποδίδει τὸν ἀγγλικὸ ὅρο *multicultural* καὶ ὄχι τὸν ὅρο *pluralistic society*. Ἐνῶ ἡ πολυπολιτισμικότητα συνδέεται μὲ τὴν φυλετικὴ, γλωσσικὴ καί/ἢ θρησκευτικὴ ἀνομοιογένεια τῶν συγχρόνων κοινωνιῶν, ἡ ποικιλοδοξία προκύπτει ἀπὸ διαφοροποιήσεις πού ἀναπτύσσονται σὲ μιὰ κοινὴ πολιτισμικὴ βάση καὶ ὀφείλονται στὴν ἀνάπτυξη μιᾶς ἐκάστοτε ἰδιαίτερης συλλογικῆς ταυτότητας, εἴτε λόγῳ φύλου, εἴτε λόγῳ ἡλικίας, εἴτε λόγῳ κοινωνικῆς τάξης, εἴτε λόγῳ ἐπαγγελματικῆς ιδιότητος, εἴτε λόγῳ πολιτικῆς συνείδησης, εἴτε λόγῳ κόσμου-ἢ βιοθεωρίας. Κοινὸ διακριτικὸ γνῶρισμα τῆς πολυπολιτισμικότητος καὶ τῆς ποικιλοδο-

νίας, στο δὲ ἐξισοροπητικό συμβιβασμὸ μεταξὺ ἀντιτιθεμένων συμπερόντων καὶ ἰδεῶν καὶ ὄχι στὴν συναίνεση σὲ ἠθικοῦ τύπου ἀξίες ἔγκειται ἡ λειτουργία τοῦ πολιτικοῦ λόγου. Μέσω τῶν πλειοψηφῶν ποὺ προκύπτουν μετὰ ἀπὸ τὶς ἐκλογές ἱκανοποιεῖται ὁ μέγιστος δυνατὸς ἀριθμὸς τῶν ἀτομικῶν προσδοκιῶν καὶ προτιμήσεων.

Μιὰ ἀντίληψη τῆς πολιτικῆς ὅπως αὐτὴ ποὺ ἐν πλήρει συντομίᾳ ἐκθέσαμε, αὐτὴ ἡ πραγματιστικὴ «συγκρασιακὴ» θεωρία τῆς δημοκρατίας (*aggregative model of democracy*) συνδέεται ἄμεσα μὲ τὰ φαινόμενα κρίσης τοῦ σύγχρονου κοινοβουλευτισμοῦ: τὴν πολιτικὴ ἀδιαφορία ἢ συνειδητὴ ἀποχή, τὸν πολιτικὸ μαζικισμό ὡς προϋπόθεση κατάληψης καλύτερης θέσης πρὶν ἀπὸ τὸν συμβιβασμὸ, τὸν ἀμοραλισμὸ τοῦ πολιτικοῦ παιχνιδιοῦ, τὴν ὑποταγὴ τῆς πολιτικῆς ἀρετῆς στὶς ἀτομικὲς ἢ κομματικὲς σκοπιμότητες, τὴν διακυβέρνηση ἐνὸς κράτους μὲ μόνη προοπτικὴ τὶς ἐπόμενες ἐκλογές καὶ ὄχι τὶς ἐπόμενες γενεές. Τὴν ἠθικὴ ἀποστέωση τοῦ πολιτικοῦ λόγου ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴν θεωρία καὶ τὴν πράξη τῆς σχολῆς τοῦ Schumpeter δὲν ἔρχονται νὰ καταγγείλουν μόνο οἱ ἰδεολογικοὶ ἀντίπαλοι τῆς φιλελεύθερης ἀστικῆς δημοκρατίας, ἀλλὰ κυρίως οἱ ἐκπρόσωποι ἐνὸς

ξίας εἶναι ὅμως ἡ συλλογικὴ τους δομὴ, ποὺ ὀδηγεῖ στὴν κοινωνικὴ θραυσματοποίηση μὲσω τῆς δημιουργίας στεγανῶν ομάδων. Ἐνῶ ὁ φιλελευθερισμὸς στηρίζεται στὴν ἀτομικὴ ἐλευθερία καὶ στὸ αὐτεξούσιο τῆ σύνθεσης μιᾶς ἀνοικτῆς κοινωνίας, βρίσκεται ἀντιμέτωπος μὲ τὴν ἀποσύνθεση τοῦ ἐνιαίου κοινωνικοῦ χώρου, ὅταν ὑποκείμενα τοῦ πολιτικοῦ λόγου παύουν νὰ εἶναι τὰ ἄτομα καὶ ἀντικαθίστανται ἀπὸ ἐπὶ μέρους συλλογικότητες ποὺ διεκδικοῦν ἀναγνώριση καὶ ἐπιβολή. Ἡ ἀτομικὴ αὐτονομία τείνει κατὰ ταῦτα στὴν ἐξασφάλιση μιᾶς ἐλευθερίας ἐπιλογῶν, ἐνῶ ἡ συλλογικὴ αὐτονομία στὴν διεκδίκηση τοῦ δικαιώματος τοῦ νὰ ὑπάρχει κανεὶς κοινωνικὰ ὑπὸ ὅρους ἐμφανοῦς διαφορετικότητας. Τὸ πῶς οἱ ἀτομικὲς ἐπιλογές καὶ οἱ συλλογικὲς ἐτερότητες μποροῦν νὰ χωρέσουν σὲ μιὰ ἐνιαία διαβουλευτικὴ πολιτικὴ ἐπικοινωνία εἶναι σήμερα τὸ μεγάλο ζητούμενο.

φιλοσοφικο-πολιτικού φιλελευθερισμού όπως ο Ρώλς ή ο Χάμπερμας, οι οποίοι αντιτάσσουν στο συμφέρον τις καθολικές αξίες, στον συμβιβασμό τον ὀρθό λόγο, στην παθητικότητα την δημόσια αυτονομία του πολίτη. Ακριβολογώντας θα ἔπρεπε να διευκρινίσουμε ὅτι ὁ Ρώλς σέ αντίθεση μέ τόν Χάμπερμας δέν ἀναπτύσσει μιὰ καθ' ἑαυτὴ θεωρία τῆς διαβουλευτικῆς πολιτικῆς. Πραγματοποιεῖ ὅμως πρῶτος μέ τὸ ἔργο του *Θεωρία τῆς Δικαιοσύνης* (1971) μιὰ ἐπιστημολογικὴ τομὴ στὴν πολιτικὴ φιλοσοφία, τὴν ὁποία ἐπαναποθετεῖ ἀπὸ μιὰ πραγματιστικὴ σὲ μιὰ κανονιστικὴ ἠθικὴ βάση, ἐπανεισάγοντας παραλλαγές θεωρητικῶν ἐργαλείων, ὅπως τὸ κοινωνικὸ συμβόλαιο ἢ τὴν καντιανὴ δομολογία²¹. Χωρὶς τὶς ἔννοιες τοῦ δημόσιου χώρου ἢ τοῦ δημόσιου λόγου, χωρὶς τὴν πρακτικὴ τῆς δημόσιας διαβούλευσης, χωρὶς τέλος τὴν ἀναγωγή ἀπὸ τὸ ἀτομικὸ στὸ συλλογικὸ, ὅπως τὰ ἀνέπτυξε ὁ Ρώλς, ἐκλείπουν οἱ προϋποθέσεις ἀνάπτυξης θεωρητικοῦ λόγου γιὰ τὴν διαβουλευτικὴ δημοκρατία. Ἡ ἐπιστημολογικὰ κυριότερη συμβολὴ τοῦ Χάμπερμας ἔγκειται ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά στὴν μετατόπιση τοῦ φιλοσοφικοῦ ἐνδιαφέροντος ἀπὸ τὴν οὐσία τῶν ἐνοιῶν στὴν διαδικασία εὑρεσης τῆς οὐσίας τῶν ἐνοιῶν. Ὁ στοχαστικὸς μονόλογος μεταβάλλεται σὲ ἀναστοχαστικὸ διάλογο, τὸ σκεπτόμενο ὑποκείμενο σὲ μέρος καὶ μέλος μιᾶς διαλογικῆς πλατφόρμας πού θεσπίζεται ὡς ἐπικοινωνιακὴ διυποκειμενικότητα. Ἡ σημασία μιᾶς τέτοιας κατασκευῆς γιὰ τὸν καθ' ἑξοχὴν συλλογικὸν χῶρον πού ἀποτελεῖ ἡ πολιτικὴ εἶναι προφανής.

21. Σημαντικὴ ὡς πρὸς τὸ τελευταῖο ἡ δημοσίευσή του: «Kantian Constructivism in Moral Theory», *The Journal of Philosophy* LXXVII, 1980, σελ. 515 κ.έ. [παρακάτω *Constructivism*]. Ἐπειδὴ ὁ ὅρος *structuralism* ἀποδίδεται ἤδη στὰ ἑλληνικά μέ τὸν ὄρο *δομισμός*, καταφεύγω πρὸς ἀποφυγὴ συγχύσεων στὴν ἀπόδοση τοῦ ὄρου *constructivism* μέ τὸ ἑλληνικὸ *δομολογία*, ὅσο κι ἂν αὐτὸ ἦχει λίγο ἀδόκιμο.

Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ θὰ θεωρήσουμε στὴ συνέχεια τὶς ὑπὸ ἐξέταση θέσεις μέσα στὸ γενικὸ πλαίσιο τῶν διαδικασιακῶν²² φιλοσοφιῶν τῆς δικαιοσύνης (III), γιὰ νὰ ἐκθέσουμε στὴ συνέχεια μὲ τὴ δέουσα συντομία τὶς πλευρὲς ἐκείνες τῆς κοινωνικῆς φιλοσοφίας τοῦ Ρῶλς ποὺ συναρτῶνται ἄμεσα μὲ τὸ θέμα (IV). Ἀμέσως μετὰ θὰ ἐξετάσουμε μιὰ κεφαλαιώδη πτυχή τῆς χαμπερμασιανῆς γνωσιολογίας, δηλαδὴ τὴν περι ἀλήθειας θεωρία του, ποὺ βρίσκεται σὲ ἄμεση συνάρτηση μὲ τὴν οὕτως ἀποκαλούμενη ἰδεώδη ὀμιλιακὴ κατάσταση (V). Στὴ συνέχεια θὰ ἐρευνήσουμε τὴν ἀπὸ τὴ φιλοσοφία τοῦ Χάμπερμας ἐπηρεασμένη συσχέτιση μεταξύ δημοκρατίας καὶ διαβούλευσης, στὴν ὁποία προβαίνει ὁ Joshua Cohen (VI) γιὰ νὰ ἐπιστρέψουμε στὸ δεύτερο μέρος τῆς μελέτης στὴν ἀντιπαραβολὴ φιλελεύθερης δημοκρατίας καὶ κοινοτικοκεντρικοῦ ρεπουμπλικανισμοῦ²³ πρὸς τὴν

22. Προτιμῶ τὸν ὄρο αὐτὸ γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ ὄρου *procedural*, ἀφοῦ ἡ ἀπόδοση ὡς *διαδικαστικός* εἶναι πολὺ στενὴ, ἢ δὲ ἀπόδοση ὡς *διαδικασιολογικός* ἢ *διαδικασιοπαγῆς* γλωσσικὰ δύσχρηστη. Ἐναλλακτικὰ θὰ μπορούσε νὰ χρησιμοποιηθεῖ καὶ ὁ ὄρος *δικονομοπαγῆς*, ἀφοῦ ἡ *δικονομία* ὑποδηλώνει τὴν θεσμισμένην διαδικασίαν, πλὴν ὁμως θὰ ἦταν ὑπαρκτὸς ὁ κίνδυνος τῆς συγχύσεως μετὰ τὴν *διαδικασιακὴν δικαιοσύνην* ὡς φιλοσοφικῆς θεωρίας καὶ *δικαιοσύνης τῆς διαδικασίας* ὡς θετικῆς ἀρχῆς τοῦ δικαίου (πρβλ. ἀρ. 6.1 ΕΣΔΑ).

23. Τὴν τελευταία διάκριση χρησιμοποιεῖ ὁ ΧΑΜΠΕΡΜΑΣ, «Drei normative Modelle der Demokratie», ἐν: (τοῦ ἰδίου), *Die Einbeziehung des Anderen. Studien zur politischen Theorie*, Frankfurt 1996, καὶ Taschenbuchausgabe, Frankfurt 1999, σελ. 277 κ.έ. [παρακάτω *Modelle*]. Τὸ ἴδιο κείμενο δημοσιεύτηκε στὰ ἀγγλικά ὡς «Three Normative Models of Democracy», ἐν: S. BENHABIB, *Democracy and Difference. Contesting the Boundaries of the Political*, Princeton 1996, σελ. 21 κ.έ. Ἀντίθετα ὁ R. FORST, «The Rule of Reasons. Three Models of Deliberative Democracy», *Ratio Juris* 14, 2001, σελ. 345 κ.έ., δὲν τηρεῖ τὴν ἴδια σαφήνεια ἀφοῦ προσπαθεῖ νὰ διακρίνει τὴν διαβουλευτικὴν δημοκρατίαν σὲ ἓνα φιλελεύθερο, ἓνα κοινοτιστικὸ καὶ ἓνα «τρίτο» μοντέλο, τὸ ὁποῖο ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὸν Χάμπερμας.

διαβουλευτική πολιτική, όπως αυτή συλλαμβάνεται στην έπικοινωνιακή ήθικη του Χάμπερμας (B I). Το μέρος αυτό θα συνεχισθεί με την αναφορά στην εξέλιξη τής θεωρίας τής διαβουλευτικής δημοκρατίας, όπως αυτή προκύπτει αφ' ενός από τον «έσωτερικό» διάλογο μεταξύ συγγραφέων που ακολουθούν κατά βάση τον Ρώλς και εκείνων που ακολουθούν τον Χάμπερμας, και αφ' ετέρου από την ριζοσπαστική κριτική που ασκείται από διαφορετική εκάστοτε σκοπιά από άλλους θεωρητικούς (B II), για να ολοκληρωθεί με πρακτικές προτάσεις για τις δυνατότητες εφαρμογής τής διαβουλευτικής δημοκρατίας ως καθεστώτος ενισχυμένης συμμετοχικής δημοκρατίας (B III).

III. ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑΚΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ ΤΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

Το κεντρικό ερώτημα τής καθόλου φιλοσοφίας του δικαίου ήταν και μένει το ίδιο: πώς μπορούμε να θεμελιώσουμε τον δίκαιο χαρακτήρα τής έννομης τάξης; Ποια κριτήρια νομιμοποιούν το νόμο; Και στην προοπτική που κυρίως μās ενδιαφέρει, πώς το εξοπλισμένο με μέσα καταναγκασμού για την έπιβολή του νόμου κράτος λειτουργεί ως δίκαιη πολιτεία; Έπιστημολογικά ιδωμένη, ή απάντηση στα έρωτήματα αυτά κατά παράδοξο, αλλά και ιστορικά πρωτοφανή τρόπο δέν ποικίλει ως προς το αποτέλεσμα, αλλά μόνο ως προς τή στρατηγική θεμελίωσής της. Ένωω μ' αυτό ότι ναι μέν νεωτεριστές και μετανεωτεριστές έρίζουν από δεκαετίες με άμείωτη ένταση σχετικά με την ισχύ και τή φύση του Πρακτικού Λόγου, αλλά ούδεις διανοείται σέ περίοδο παροχής πραγματικά καθολικών πολιτικών δικαιωμάτων να άμφισβητήσει την ισχύ τής άρχής τής ανθρώπινης άξιοπρέπειας, τής ιδιωτικής και δημόσιας άυτονομίας, τής έλευθερίας, καθώς και του λειτουργικού πλαισίου πραγμάτωσης των άρχων αυτών που δέν είναι παρά ή δημοκρα-

τία²⁴. Ἡ ἀρχὴ τῆς πολιτικῆς ἰσότητος, ὡς ἰσονομίας καὶ ἰσηγορίας, ἀναγνωρίζεται μὲν πανταχόθεν, ἀλλὰ ἐπιδέχεται ἐξαιρετικὰ διαφοροποιημένες πολιτικὲς προσεγγίσεις ὡς ἔκφραση οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἰσότητος. Περισσότερο πάσχει ἡ ἀρχὴ τῆς ἀλληλεγγύης, τῆς ὁποίας ἡ ἴδια ἡ ἰσχὺς στὸ δημόσιο χῶρο τίθεται ἐν ἀμφιβόλῳ ἀπὸ ἓναν ἀκραιφνῆ ἀτομιστικὸ νεοφιλευθερισμό.

Παραδοσιακὰ ἡ ἀντιπαράθεση θέσεων στὴ φιλοσοφία τῆς δικαιοσύνης ἀφοροῦσε σχολὲς ὅπως αὐτὲς τοῦ φυσικοῦ δικαίου καὶ τοῦ θετικισμοῦ, ἢ τὴν σύγχρονη παραλλαγή τῆς ὅπως ἐκφράστηκε ἀπὸ τὴν διαμάχη σχετικὰ μὲ τὴ δυνατότητα διαχωρισμοῦ δικαίου καὶ ἠθικῆς²⁵. Σήμερα ὅμως ἡ διαχωριστικὴ γραμμὴ τέμνει κάθετα τὶς προαναφερθεῖσες τάσεις, γιὰ νὰ διέλθει ἀνάμεσα στὶς θεωρίες πού παρατηροῦν πρῶτιστα τὸ ρυθμιστικὸ ἀποτέλεσμα τοῦ δικαίου, πού θὰ τὶς ὀνομάζουμε οὐσιακὲς, καὶ σὲ ἐκεῖνες πού συγκεντρώνονται κατ' ἀρχὴν στὶς διαδικαστικὲς βάσεις τῆς νομιμοποίησης, καὶ πού θὰ τὶς ὀνομάζουμε διαδικασιακὲς. Οἱ οὐσιακὲς θεωρίες τῆς δικαιοσύνης²⁶ ἀπαντοῦν τὸ ἐρώτημα τὸ σχετικὸ μὲ τὸν δικαιολογητικὸ λόγο ἰσχύος τοῦ δικαίου προσφεύγοντας στὸ ἴδιο τὸ περιεχόμενο τοῦ θετικοῦ δικαίου, κρίνοντας τὶς ρυθμίσεις του μὲ βάση πολιτικὲς, ἰδεολογικὲς, κοσμοθεωρητικὲς, θρησκευτικὲς ἢ ἠθικὲς ἀξιολογήσεις. Οἱ σχολὲς τοῦ φυ-

24. Ἡ ἐξέλιξη αὐτῆ εὐνοήθηκε ἀπὸ τὴν φιλοσοφικὴ, ἰδεολογικὴ καὶ ἱστορικὴ χρεοκοπία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ ὡς μαζικοῦ κινήματος στὸν 20ὸ αἰῶνα. Δυστυχῶς ὁ 21ος αἰῶνας μοιάζει νὰ συνοδεύεται ἀπὸ ἓναν θεοκρατικὸ ὀλοκληρωτισμὸ ἀνατολικοῦ τύπου.

25. Βλ. χαρακτηριστικὰ τὸ ἄρθρο τοῦ H. L. A. HART, «Positivism and the Separation of Law and Morals», *Harvard Law Review* 71, 1958, σελ. 593 κ.έ., καθὼς καὶ R. ALEXY, *Begriff und Geltung des Rechts*, Freiburg/München 1992.

26. Ὁ ἀντίστοιχος ἀγγλικὸς ὅρος θὰ ἦταν *substantive justice* ἢ *material justice*, ὁ δὲ γερμανικὸς *materiale* ἢ *substantielle Gerechtigkeit*.

σικού δικαίου²⁷, ό κλασσικός ώφελμισμός²⁸, ό κοινοτισμός²⁹ και ό κοινοτιστικός νεοαριστοτελισμός³⁰ αποτελούν παραδείγματα για την τάση αυτή. Άντίθετα οι διαδικασιακές θεωρίες θεμελιώνουν τή δικαιοσύνη προσφεύγοντας άμεσα στην αξιολόγηση τής διαδικασίας παραγωγής του νόμου και έμμεσα του περιεχομένου του³¹.

Ταξινομώντας τις διαδικασιακές θεωρίες στο σύστημα συντετα-

27. Τουλάχιστον μέχρι την μετάπλάσή τους από τον κριτικό όρθολογισμό του Διαφωτισμού από φυσικό δίκαιο σε όρθολογικό δίκαιο (Naturrecht – Vernunftrecht).

28. Βλ. D. LYONS, *In the Interest of the Governed. A Study in Bentham's Philosophy of Utility and Law*, Oxford 1973, σελ. 21 κ.έ., και (του ίδιου), *Forms and Limits of Utilitarianism*, Oxford 1965. Σχετικά με την διαφοροποίηση μεταξύ ένεργηματικού ώφελμισμού στον Bentham και κανονιστικού ώφελμισμού στον Mill, βλ. και W. LASARS, *Die klassisch-utilitaristische Begründung der Gerechtigkeit*, 1982, σελ. 24 κ.έ. Ό TRAPP και ό HARSANYI είναι σήμερα τυπικοί φορείς τής ώφελμιστικής σκέψης. Βλ. αντίστοιχα τά έργα τους, '*Nicht-klassischer' Utilitarismus. Eine Theorie der Gerechtigkeit*, Frankfurt 1988, και *Rational Behavior and Bargaining Equilibrium in Games and Social Situation*, New York 1982.

29. Βλ. σχετικά την εισαγωγή στην προβληματική από τον W. REESE-SCHÄFER, *Was ist Kommunitarismus?*, 6' έκδ., Frankfurt/New York 1995, και αναλυτικότερα R. FORST, *Kontexte der Gerechtigkeit. Politische Philosophie jenseits von Liberalismus und Kommunitarismus*, Frankfurt 1994, καθώς και τον συλλογικό τόμο: A. Honneth/H. Joas/C. Offe (Έκδ.), *Kommunitarismus. Eine Debatte über die moralischen Grundlagen moderner Gesellschaften*, Frankfurt 1993.

30. Έδώ θά όφειλε να καταταχθεί τό έργο του A. MACINTYRE. Βλ. κυρίως τό πόνημά του *Whose Justice? Which Rationality?*, Indiana 1988.

31. Βλ. A. KAUFMANN, *Prozedurale Theorien der Gerechtigkeit*, München 1989· R. HOFFMANN, *Verfahrensgerechtigkeit. Studien zu einer Theorie prozeduraler Gerechtigkeit*, Paderborn u.a. 1992· H. KLENNER, «Über die vier Arten von Gerechtigkeitstheorien gegenwärtiger Rechtsphilosophie», έν: C. Demmerling/T. Rentsch (Έκδ.), *Die Gegenwart der Gerechtigkeit*, 1995, σελ. 135 κ.έ. [παρακάτω Arten], καθώς και A. TSCHENTSCHER, *Prozedurale Theorien der Gerechtigkeit*, Baden-Baden 2000 [παρακάτω Theorien].

γμένων τῆς φιλοσοφίας θὰ τίς συμπεριλαμβάναμε βέβαια κατὰ βάση σ' ἐκεῖνα τὰ συστήματα, τὰ ὅποια, ὅπως ὁ ἀριστοτελισμὸς πού προαναφέραμε, ἐμφοροῦνται ἀπὸ τὴν πίστη στὴ δυνατότητα διάγνωσης τοῦ περιεχομένου τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου κατὰ τὴ θεμελίωση τῆς ὀρθοπρακτικῆς κρίσης. Ὡς γενικὴ κατηγορία διακρίνονται ἄρα ἀπὸ τὴν νιτσεικῆς ἐμπνεύσεως καὶ ἐπιρροῆς σκεπτικιστικὴ καὶ ἀγνωστικιστικὴ μετανεωτερικὴ ἠθικὴ φιλοσοφία, ἣ ὅποια στηρίζεται στὴν κριτικὴ τῆς ἔννοιας τοῦ ἔλλογου ὑποκειμένου³². Ἐνῶ ὅμως στὴν ἀριστοτελικὴ παράδοση τὸ κριτήριον θεμελίωσης τοῦ πρακτικῆς κρίσης εἶναι ἐμπειρικὸ καὶ ἐνδογενὲς πρὸς τὸ κρινόμενον ἐνέργημα, ἀφοῦ ἀναφέρεται στὴν ἰδέα τῆς προσωπικῆς ἀρετῆς καὶ τῆς κοινωνικὰ ἀντιληπτῆς φυσικῆς ἰδέας τοῦ Ἁγαθοῦ³³, στὴν ἀντίπερα τάση ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἓνα ἐξωγενές, μὴ ἐμπειρικὸ ἀλλὰ λογικὸ κριτήριον ὡς γνώμονα τῆς ἰδέας τοῦ Ὀρθοῦ. Τὰ ὀρθολογικὰ συστήματα χωρίζονται μὲ τὴ σειρά τους σὲ ὠφελμιστικὰ καὶ κριτικὰ. Ἀνάγοντάς τα σὲ συγκεκριμένους φιλοσόφους θὰ μπορούσαμε νὰ τραβήξουμε τὸ μίτον τους ἀπὸ τὸν Χόμπς καὶ ἀπὸ τὸν Κάντ ἀντίστοιχα³⁴. Καὶ στὸν μὲν Χόμπς τὸ κριτήριον ὀρθότητας εἶναι ἐξατομικεῖσμος, ἀφοῦ ἀφορᾷ τὴ μεγιστοποίηση τοῦ προσωπικοῦ συμφέροντος³⁵, στὸν δὲ Κάντ εἶναι καθολικὸ, οἰκουμενικὸ καὶ

32. Βλ. ἐπ' αὐτοῦ καὶ ΣΤΑΜΑΤΗ, *Δίκαιο*, σελ. 219 κ.έ. ἀλλὰ καὶ 155 κ.έ.

33. Διατηρώντας ὅμως στὸ ἀκέραιο τὴν ἐπαγωγικὴ του ἰσχὺ καὶ τὴν ἀφαιρετικὴ του δεινότητα.

34. Ἐνα ἀπὸ τὰ ἀπολαυστικότερα κείμενα τοῦ Κάντ εἶναι ὁ Ἄντιχόμπς. Βλ. «Vom Verhältniß der Theorie zur Praxis im Staatsrecht. (Gegen Hobbes)», ἐν: *Kleine Schriften (1784-1800)*, Akad.-Ausg. VIII, σελ. 289 κ.έ.

35. Τονίζω ἐδῶ ἰδιαίτερα τὸ σημεῖο αὐτὸ μόνο γιὰ συστηματικούς λόγους. Γιὰ μιὰ ἀνάλυση τῆς σχέσης ὠφέλιμου καὶ ἠθικοῦ στὸν Χόμπς πρβλ. Ι. ΠΑΤΕΛΛΗ, *Ἡ φιλοσοφία τοῦ Χόμπς. Λόγος καὶ αἰτιότητα στὴ νέα φυσικὴ καὶ πολιτικὴ επιστήμη*, Ἀθήνα 1995, σελ. 108 κ.έ.

υπερβατολογικό³⁶. Είναι σ' αυτή την τελευταία φιλοσοφική γραμμή που θα έπρεπε να κατατάξουμε τις οίκουμενιστικές διαδικασιακές θεωρίες της δικαιοσύνης του Ρώλς και του Χάμπερμας που αναφέραμε παραπάνω και στις όποιες θα επανέλθουμε στη συνέχεια.

Οι διαδικασιακές αυτές θεωρίες της δικαιοσύνης θα μπορούσαν συνεπώς να θεωρηθούν μιὰ υποπερίπτωση των διαδικασιακῶν ὀρθοπρακτικῶν θεωριῶν. Προχωρώντας σὲ μιὰ σταδιακὴ συγκεκριμενοποίησή τους ὁ Tschentscher³⁷ ἐπιχειρεῖ τὸν ἀκόλουθο βασικὸ ὄρισμό, μένοντας πάντοτε στὸ βῆμα πὸ ἀφορᾶ τὴν θεμελίωση τῆς δικαιοσύνης:

Διαδικασιακὲς θεωρίες εἶναι οἱ θεωρίες κατὰ τὶς ὁποῖες μιὰ ἀπόφανση εἶναι μόνο τότε ψευδὴς ἢ ἀληθὴς, ὅταν δυνάμει ἀποτελεῖ τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς συγκεκριμένης διαδικασίας.

Ὄρθοπρακτικὲς διαδικασιακὲς θεωρίες εἶναι οἱ θεωρίες κατὰ τὶς ὁποῖες μιὰ κανονιστικὴ πρόταση εἶναι μόνο τότε ὀρθή, ὅταν δυνάμει ἀποτελεῖ τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς συγκεκριμένης διαδικασίας.

Οἱ διαδικασιακὲς θεωρίες τῆς δικαιοσύνης εἶναι θεωρίες, κατὰ τὶς ὁποῖες μιὰ ἠθικὰ δίκαιη ἐπιταγή³⁸ εἶναι τότε μόνο ὀρθή, ὅταν δυνάμει ἀποτελεῖ τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς συγκεκριμένης διαδικασίας.

36. Στὴν ἀναγωγή τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας σὲ τέσσερις βασικοὺς φιλοσόφους προβαίνει ὁ R. ALEXU, «Eine diskurstheoretische Konzeption der praktischen Vernunft», ἐν: (τοῦ ἰδίου)/R. Dreier (Ἐκδ.), *Rechtssystem und praktische Vernunft, Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie Beiheft* 51, 1993, σελ. 11 κ.έ. Τὸν ἀκολουθεῖ καὶ ὁ Tschentscher, *Theorien*, σελ. 80 κ.έ., ἐνῶ ὁ KLENNER, *Arten*, σελ. 137 κ.έ. διακρίνει τὰ φιλοσοφικὰ ρεύματα σὲ ἀγνωστικιστικά, ἀναλυτικά, φερμαλιστικά καὶ διαδικασιολογικά.

37. *Theorien*, σελ. 132 κ.έ. Ἀποφεύγω συνειδητὰ νὰ συμπεριλάβω στοὺς ὀρισμούς τὰ μαθηματικῶν τύπου σύμβολα πὸ χρησιμοποιοῦ ὁ συγγραφέας, γιὰ συστηματικούς λόγους πὸ ἀφοροῦν τὴ μελέτη του.

38. Στὰ γερμανικά ὁ ὅρος ἀποδίδεται ὡς *Gerechtigkeitsnorm*, πὸ εἶναι συνώνυμο τοῦ ὅρου *Moralnorm*, ἀφοῦ στὴ θεωρία αὐτὴ δὲν ἐπιχειρεῖται διαχωρισμὸς δίκαιου καὶ ἠθικῆς. Πρὸβλ. Tschentscher, *Theorien*, σελ. 74 κ.έ.

Ὁ τελευταῖος ὀρισμὸς προϋποθέτει βέβαια δύο ἄλλους ὀρισμούς, αὐτοὺς τῆς δικαιοσύνης ἀφ' ἑνός, τῆς θεωρίας τῆς δικαιοσύνης ἀφ' ἑτέρου.

Δικαιοσύνη εἶναι ἡ ἰσχὺς ἠθικῶν ἐπιταγῶν τοῦ δικαίου.

Μία θεωρία τῆς δικαιοσύνης εἶναι μιὰ θεωρία περὶ τῆς ἰσχῦος ἠθικῶν ἐπιταγῶν τοῦ δικαίου.

Ὁ ἴδιος ὀρισμὸς ἀνεπτυγμένος ὡς πρὸς τὸ δεύτερο σκέλος του:

Μία θεωρία τῆς δικαιοσύνης εἶναι μιὰ θεωρία σχετική μὲ τὴν παρουσίαση λόγων ὑπὲρ ἢ κατὰ τοῦ ἰσχυρισμοῦ περὶ τῆς ὀρθότητος καὶ δεσμευτικότητος ἑνὸς τρόπου ἐνέργειας ἐν σχέσει πρὸς τρίτους ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς ἰσότητος³⁹.

Ἄρα συμπληρωμένος ὁ ἀνωτέρω ὀρισμὸς ὡς πρὸς τὸν ὄρο διαδικασιακῆς θὰ διατυπωνόταν ὡς ἑξῆς:

Διαδικασιακῆς θεωρίες τῆς δικαιοσύνης εἶναι θεωρίες, οἱ ὁποῖες θεμελιώνουν μέσφ διαδικασιῶν τὸν ἰσχυρισμὸν περὶ τῆς ὀρθότητος καὶ δεσμευτικότητος ἑνὸς ἐνεργήματος ἐν σχέσει πρὸς τρίτους ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς ἰσότητος.

Πέρα ἀπὸ τίς θεμελιωτικῆς θὰ μπορούσε νὰ συμπεριλάβει κανεὶς στὶς διαδικασιακῆς θεωρίες τῆς δικαιοσύνης ἐν εὐρείᾳ ἐννοίᾳ καὶ τίς θεσμοθετικῆς⁴⁰. Οἱ τελευταῖες συντείνουν στὴν ἐγκαθίδρυση τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν τῆς δικαιοσύνης σὲ ἕνα δικαϊκὸ σύστημα, δὲν λειτουργοῦν ὁμως χωρὶς τὴ δυνατότητα ἀναγωγῆς σὲ θεμελιωτικῆς θεωρίες. Εἶναι ἄρα παράγωγες καὶ ὄχι παράλληλες πρὸς τίς θεμελιωτικῆς. Αὐτὸ ἔχει πρακτικὴ σημασία, ὅταν ἐπιχειρεῖ κανεὶς νὰ ταξινομήσει σχολῆς τῆς νομικῆς θεωρίας μὲ βάση τὸ συγκεκριμένο κριτήριον, ὅπως τὸ πρᾶτ-

39. TSCHENTSCHER, *Theorien*, σελ. 76 κ.έ.

40. Στὰ γερμανικὰ *Gerechtigkeitszeugungstheorien*, ὁ.π., σελ. 133.

τει ο Dreier⁴¹, οί όποιοι έσφαλμένα αντιπαραβάλλει ώς ισότιμες υποκατηγορίες τών διαδικασιακών θεωριών τής δικαιοσύνης άφ' ενός θεωρίας θεσμοθέτησης τής δικαιοσύνης (υποδιαιρώντας τη σέ κρατική και ιδιωτική) και άφ' έτέρου θεωρίας θεμελίωσης τής δικαιοσύνης (υποδιαιρώντας τις σέ έπιχειρηματολογικές και σέ άποφασιακές).

Όπως προαναφέραμε, τόσο ή συμβολαιοπαγής φιλοσοφία του Ρώλς, όσο και ή (συν-)δύμλιακή θεωρία του Χάμπερμας κατατάσσονται στις καντιανού τύπου κοινωνικές αναλύσεις κυρίως μέσω τής άναγωγής τους στην ιδέα του Πρακτικού Λόγου και στην έννοια τής οικουμενικής ισχύος τών παραγγελμάτων του. Αυτό τó γεγονός θά άρκοῦσε νά θεωρηθεί ένας κοινός παρονομαστής, δέν θά έπρεπε όμως σέ καμία περίπτωση νά συσκοτίσει τις διαφορές του σύγχρονου πρós τόν κλασσικό καντιανισμό. Ειδιχότερα θά έπρεπε νά τονισθεί ή έπιμονή του Ρώλς νά άνατρέχει στην φιλελεύθερη πολιτική φιλοσοφία του Κάντ χωρίς νά ένεργοποιεί και τήν όλη υπερβατολογική⁴² γνωσιολογία του. Σημαντική διαφορά άποτελεϊ έπίσης τó γεγονός ότι ο Ρώλς δομεί τó πρότυπο τής εϋτακτης κοινωνίας στην έλλογη έπικοινωνία τών συγκεκριμένων μελών τά όποια τήν άπαρτίζουν και στών όποιών και μόνο τήν κοινή όρθολογικότητα (και όχι άρα στόν λόγο ενός πανανθρώπινου κοινού) αναφέρεται. Σ' ό,τι άφορā τόν Χάμπερμας ή σημαντικότερη έννοιολογική μετατόπιση έγκειται άναμφίβολα στην υποκατάσταση τής άτομικής διάνοιας μέ τήν συλλογική έπικοινωνιακή όρθολογικότητα⁴³. Βάσει του κριτη-

41. «Recht und Gerechtigkeit», έν: *Recht-Staat-Vernunft. Studien zur Rechtstheorie*, Frankfurt 1991, σελ. 107.

42. Για τήν όρολογική διαφορά μεταξύ υπερβατικού (*transzendent*) και υπερβατολογικού (*transzendental*) πρβλ. Ι. ΣΤΡΑΓΓΑ, *Φιλοσοφία του Δικαίου*, τ. Ι, Άθήνα 1999, σσ. XI, 71 κ.έ.

43. *Comprehensive Kantianism* είναι ή έκφραση πού χρησιμοποιεί ο Ρώλς: *kommunikative Vernunft* ό όρος του Χάμπερμας, *Faktizität*, σελ. 17 κ.έ.

ρίου τῆς δεοντολογικῆς οἰκουμενικότητος θὰ μπορούσαμε νὰ ὀρίσουμε μιὰ καντιανῆς ἔμπνευσης θεωρία τῆς δικαιοσύνης ὡς τὴν θεωρία ἐκείνη κατὰ τὴν ὁποία μιὰ ἠθικὴ ἐπιταγὴ τοῦ δικαίου εἶναι ὀρθὴ στὸ μέτρο πὺ ἀποτελεῖ τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς διαδικασίας πὺ ἐξασφαλίζει τὴν αὐτονομία τοῦ ἀτόμου⁴⁴. Μιὰ διαδικασία ἄρα, ἡ ὁποία, πρῶτον, συνδέει τὴν ὀρθότητα τῆς πράξεως μὲ τὴν ἀναγνώρισή της ἀπὸ ὅλους τοὺς ἐμπλεκόμενους, καί, δεύτερον, ἐξελίσσεται ὑπὸ συνθηκῆς ἀμεροληψίας, ἰσότητος καὶ ἐλευθερίας.

IV. ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΣΤΟΝ ΡΩΛΣ

Θὰ μπορούσαμε νὰ χαρακτηρίσουμε τὴν ὅλη ἐξέλιξη τῆς σκέψης τοῦ Ρῶλς ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο τῆς πολιτικῆς δικαιοσύνης σὰν μιὰ πορεία μετατόπισης τοῦ κέντρου βάρους ἀπὸ τὴν σύζευξη τῆς δικαιοσύνης μὲ τὴν ἀκριβοδικία (*fairness*) στὴν ταύτισή της μὲ τὴν ἀμοιβαιότητα (*reciprocity*). Εἰδικότερα, σὲ ὅ,τι ἄμεσα πραγματευόμαστε, θὰ ἐπισημαίναμε ὅτι στὸ βασικὸ ἀρχικὸ ἔργο τοῦ Ρῶλς, τὴν *Θεωρία τῆς Δικαιοσύνης*, δὲν ἀπασχολεῖ τὸν συγγραφέα ἡ ἔννοια τῆς διαβούλευσης στὰ πλαίσια μιᾶς ἀνάλυσης τῶν δημοκρατικῶν θεσμῶν, ἀλλὰ κυρίως στὸ μέτρο πὺ αὐτὴ καθίσταται ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν εὔρεση καὶ θέσπιση τῶν θεμελιωδῶν ἀρχῶν πὺ ὀφείλουν νὰ διέπουν τὴν δίκαιη κοινωνία⁴⁵. Ἄν αὐτὴ εἶναι ἡ λειτουργία

44. Πρβλ. TSCHENTSCHER, *Theorien*, 198 κ.έ.

45. Πρβλ. *Constructivism*, σελ. 523: «One reason for describing the original position as incorporating pure procedural justice is that it enables us to explain how the parties, as the rational agents of construction, are also autonomous (as such agents). For the use of pure procedural justice implies that the principles of justice themselves are to be constructed by a process of deliberation, a process visualized as being carried out by the parties in the original position».

τῆς διαβούλευσης κατὰ τὸ στάδιο τῆς ἀρχικῆς κατάστασης (*original position*), ἢ θεωρητικὴ κατασκευὴ τῆς «ὑπέρθετης συναίνεσης» (*overlapping consensus*) ἔρχεται νὰ ἐπενεργήσει μετὰ τὴ θέσμιση τῆς εὐτακτῆς πολιτείας⁴⁶ συμβάλλοντας στὴν κοινωνικὴ ἰσορροπία μέσω τῆς ἀρχῆς τῆς οὐδετερότητας. Ἄλλὰ καὶ στὸ ὑστερότερο ἔργο του, τὸν Πολιτικὸ Φιλελευθερισμό, δὲν θὰ βρῖσκαμε μιὰ ἄμεση πραγμάτευση τοῦ θέματος ὑπὸ τὸ πρίσμα, ὑπὸ τὸ ὁποῖο τὸ ἐξετάζουμε ἐδῶ. Ἄν ὅμως ἐνσκήψουμε στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἰδέας τοῦ δημόσιου Λόγου (*public reason*)⁴⁷, θὰ ἀνεύρουμε τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ἔχουν νὰ κάνουν μὲ τὸ δημόσιο διάλογο καὶ τὴ θεμελιωμένη ἐπιχειρηματολογία ἐπὶ τῶν κοινῶν, καὶ τὰ ὁποῖα μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ συμπεριλάβουμε τὸν Ρῶλς στοὺς θεωρητικοὺς τῆς δημοκρατικῆς διαβούλευσης.

Ἡ σύγχρονη πλουραλιστικὴ κοινωνία φέρνει τὴν φιλελεύθερη φιλοσοφία ἀντιμέτωπη μὲ τὸ ἐρώτημα, πῶς μποροῦν στὸ συλλογικὸ ἐπίπεδο νὰ συγκερασθοῦν οἱ ἀσύμβατες μεταξύ τους προσωπικὲς ἀντιλήψεις τῶν κοινωτῶν σχετικὰ μὲ τὸ Ὄρθό. Ὅταν ἡ διαφορὰ τῶν ἀντιλήψεων ἀφορᾷ θρησκευτικὲς δοξασίες, ἠθικὸς κώδικες ἢ ἐθνοτικὲς ἢ οἰκογενειακὲς παραδόσεις πού ἀφοροῦν τὴν προσωπικὴ δια-

46. Ἡ ἔννοια τῆς εὐτακτῆς κοινωνίας (*well-ordered society*) ἀποτελεῖ δίπλα στὴν ἔννοια τῆς ἠθικῆς προσωπικότητας (*moral person*) τὸν δεύτερο πυλῶνα τῆς δικαιοσύνης ὡς ἀκριβοδικίας. Ἀνάμεσά τους ἐκτείνεται ἡ ἔννοια τῆς ἀρχικῆς κατάστασης (*original position*): αὐτὴ ἐπενεργεῖ ὥστε οἱ πολῖτες μιᾶς εὐτακτῆς κοινωνίας ἀναγνωριζόμενοι ὡς ἠθικὲς προσωπικότητες νὰ ἐπιλέξουν ἰδεατὰ τις πρῶτες ἀρχές τῆς δικαιοσύνης γιὰ τὴν πολιτεία τους. Πρβλ. ΡΩΛΣ, *Constructivism*, σελ. 520.

47. Στὴν τελευταία του ἐπεξεργασία ὑπὸ τὸν τίτλο: «The Idea of Public Reason Revisited», *The University of Chicago Law Review* 64, 1997 σελ. 765 κ.έ. [παρακάτω *Reason*]. Πρβλ. παραπάνω καὶ ὑποσημείωση 7 μὲ ἀναφορὰ στὴν ἑλληνικὴ μετάφραση τῆς μελέτης, ὅπου ὁ ὅρος *public reason* ἀποδίδεται κάπως ἀπρόσφορα ὡς *δημόσια λογικὴ*.

μόρφωση του σχεδίου ζωής του καθενός, ή ασυμβατότητα αντίληψεων δὲν βλάπτει. Ὄταν ὅμως οἱ πολιτικὲς πεποιθήσεις ἐπηρεάζονται ἀπὸ τοὺς προαναφερθέντες ὁδηγούς τῆς σκέψης, τότε καθίσταται δυσχερὴς, ἂν ὄχι ἀδύνατη, ἡ προσχώρηση τοῦ ἐνὸς στὶς ιδέες τοῦ ἄλλου προκειμένου νὰ σχηματισθεῖ κοινὴ πολιτικὴ βούληση καὶ προκειμένου νὰ νομιμοποιηθεῖ ἠθικὰ ἢ πολιτικὴ δράση, εἴτε ὡς νομοθετικὴ πολιτικὴ εἴτε ὡς ἐξάσκηση κυριαρχικῆς διοίκησης. Ἀπάντηση τοῦ Ρῶλς σ' αὐτὸ τὸ δίλημμα ἀποτελεῖ ἡ διατύπωση τῆς φιλελεύθερης ἀρχῆς τῆς πολιτικῆς νομιμοποίησης (*liberal principle of legitimacy*)⁴⁸. Κατ' αὐτὴν ἡ ἄσκηση ἐξουσίας νομιμοποιεῖται, μόνον ὅταν μπορεῖ ἠθικὰ νὰ θεμελιωθεῖ πάνω σὲ ἓνα Σύνταγμα, τὶς θεμελιώδεις διατάξεις τοῦ ὁποῖου (*essentials of the Constitution*) ὅλοι οἱ πολῖτες κατὰ εὐλόγη κρίση ὀφείλουν νὰ προσυπογράψουν ὑπὸ τὸ πρίσμα ἀρχῶν καὶ ιδεωδῶν ποὺ γίνονται κοινῶς ἀποδεκτὰ ὡς εὐλογα καὶ ὀρθολογικά. Ἡ διαφορὰ μεταξύ εὐλόγου (*reasonable*) καὶ ὀρθολογικοῦ (*rational*) εἶναι θεμελιώδης στὸν Ρῶλς⁴⁹. Στὴν κατασκευή τῆς ἀρχικῆς κατά-

48. Τὸν θεμελιώδη χαρακτήρα τῆς ἀρχῆς αὐτῆς ἐξαίρει καὶ ὁ J. WALDRON, *Liberal Rights. Collected Papers 1981-1991*, Cambridge 1993, σελ. 50: «The thesis that I want to say is *fundamentally* liberal is this: a social and political order is illegitimate unless it is rooted in the consent of all those who have to live under it; the consent or agreement of these people is a condition of its being morally permissible to enforce that order against them».

49. Πρβλ. *Constructivism*, σελ. 528 κ.έ. Ἡ χρῆση τῶν ἐννοιῶν *reasonable* καὶ *fair* εἶναι χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν ἀγγλοαμερικανικὴ σκέψη καὶ παραπέμπει σὲ ἓναν ἐμπειριζόντα ἠθικισμό. Φθάνει ὅμως σὲ σημεῖο νὰ καθιστᾶ ταυτολογικοὺς τοὺς ὀρισμούς ἐννοιῶν ὅπως ἡ δικαιοσύνη, ἀφοῦ ὀρίζον καὶ ὀριζόμενο συμπίπτουν ἐννοιολογικά. Καὶ ἡ ποικιλοδοξία ὀφείλει στὸν Ρῶλς νὰ εἶναι εὐλόγη (*reasonable pluralism*)· πρβλ. *Political Liberalism* σελ. 36 κ.έ. Χαρακτηριστικὸ καὶ τὸ ἀκόλουθο χωρίο ἀπὸ *Reason*, σελ. 798, σχετικὰ μὲ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς δημοκρατικῆς ψηφοφορίας, τὸ ὁποῖο: «is to be seen as legitimate provided all government

στασης τὸ Εὐλόγο ἀναφέρεται στὴν ἀποδοχὴ τῶν προϋποθέσεων τῆς διαβούλευσης (δημοσιότητα, συμμετρία τῶν συμβαλλομένων, πέπλο ἄγνοιας) ἐνῶ τὸ Ὅρθολογικὸ στὶς ὑποκειμενικὲς ἐπιδιώξεις τῶν κοινῶν (σύλληψη συμφερόντων, τελικῶν ἐπιδιώξεων, κοινωνικῶν στόχων). Τὸ Εὐλόγο λειτουργεῖ ὡς πρόκριμα τοῦ Ὅρθολογικοῦ κατὰ τὴ φάση ὅπου ἡ διαβουλευτικὴ ἀτελὴς αὐτονομία μετατρέπεται στὴν εὐτακτὴ κοινωνία σὲ πλήρη αὐτονομία.

Ἡ ἴδια ἡ ιδιότητα τοῦ πολίτη στὴν ἰδεατὴ τῆς μορφή (*ideal of citizenship*) ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δικαιώματα ποὺ ἐμπεριέχει, ἐπιβάλλει καὶ μιὰ θεμελιώδη ἀναφερόμενη στὴν πολιτικὴ ἀρετὴ ὑποχρέωση, αὐτὴ ποὺ ὁ Ρῶλς ἀποκαλεῖ τὸ καθῆκον τῆς πολιτικότητος (*duty of civility*)⁵⁰. Τοῦτο ἔγκειται στὸ ἐπιβαλλόμενο ἀμοιβαῖα καθῆκον, νὰ ἐξηγεῖ κανεὶς, μὲ ποιὸ τρόπο τὰ ἐρμηνευτικὰ του ἐπιχειρήματα, οἱ πολιτικὲς ἀρχὲς ἢ τὰ προγράμματα ποὺ πρεσβεύει, δὲν ἀναφέρονται σὲ κάποια ἀτομικὴ ἀνάγκη ἢ ἰδιοτέλεια, ἀλλὰ ἀντίθετα μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν σὲ ἓνα κυρίαρχο κατεστημένο σύστημα πολιτικῶν ἀξιῶν, τὸ ὁποῖο ὁ

officials, supported by other *reasonable* citizens, of a *reasonably* just constitutional regime sincerely vote in accordance with the idea of public reason. This doesn't mean the outcome is true or correct, but that it is a *reasonable* and legitimate law, binding on citizens by the majority principle».

50. Πρὸβλ. Ρῶλς, *Political Liberalism* (Pbk. Edit.), New York 1996, σελ. 217: «Our exercise of political power is proper and hence justified only when it is exercised in accordance with a constitution the essentials of which all citizens may reasonably be expected to endorse in the light of principles and ideals acceptable to them as reasonable and rational. This is the liberal principle of legitimacy. And since the exercise of political power itself must be legitimate, the ideal of citizenship imposes a moral, not a legal, duty - the duty of civility - to be able to explain to one another on those fundamental questions how the principles and policies they advocate and vote for can be supported by the political values of public reason».

Ρώλς αποκαλεί δημόσιο Λόγο (*public reason*)⁵¹. Ὁ δημόσιος Λόγος ὀρίζεται ἀπὸ τὸν Ρώλς ὡς ὁ Λόγος ἴσων πολιτῶν, οἱ ὁποῖοι ὡς συλλογικὸ σῶμα ἀσχοῦν ὁ ἓνας ἐπὶ τοῦ ἄλλου πολιτικὴ καὶ μὲ ἐξαναγκασμὸ συνδεδεμένη ἐξουσία μέσῳ τῆς ἐφαρμογῆς τῶν νόμων καὶ τῆς ἐξελικτικῆς προσαρμογῆς τοῦ Συντάγματος⁵². Ἔρα ἡ ἠθικὴ προσωπικότητα τοῦ πολίτη καὶ ὁ δημόσιος πολιτικὸς Λόγος, εὐλογα καὶ ἔλλογα, διαμορφώνουν τὰ κελεύσματα πού ὑπαγορεύουν τὶς κεφαλαιώδεις διατάξεις τοῦ Συντάγματος, οἱ ὁποῖες μὲ τὴ σειρά τους στηρίζουν τὴν ὀρθὴ ἄσκηση πολιτικῆς ἐξουσίας.

Στὴ Θεωρία τῆς Δικαιοσύνης ὁ δημόσιος Λόγος δὲν ἀναφαίνεται ὀρολογικὰ ἄμεσα, ἀλλὰ προκύπτει ἔμμεσα κατὰ τὴ διαδικασία τοῦ συσκέπτεσθαι στὸ στάδιο τῆς ἀρχικῆς κατάστασης καὶ ταυτίζεται ἀποκλειστικὰ μὲ τὴ φιλελεύθερη κοσμοθεωρία (*liberal comprehensive doctrine*) καὶ τὴ δικαιοσύνη ὡς ἀκριβοδικία⁵³. Ἀντίθετα στὸν Πολιτικὸ Φιλελευθερισμὸ ἀποτελεῖ ἓναν ἀνοιχτὸ τρόπο τοῦ σκέπτεσθαι σχετικὰ μὲ πολιτικὲς ἀξίες, τὶς ὁποῖες οἱ ἐλεύθεροι καὶ ἴσοι πολίτες μποροῦν εὐλογα νὰ συμμερίζονται χωρὶς νὰ παραιτοῦνται ἀπὸ τὶς ἐπὶ μέρους κοσμοθεωρίες τους, κατὰ τὸ μέτρο πού αὐτὲς οἱ τελευταῖες συνάδουν πρὸς τὶς ἀρχὲς τῆς δημοκρατικῆς πολιτείας⁵⁴. Γιατὶ ἐδῶ βρίσκεται τὸ κεντρικὸ ζήτημα τῆς δημοκρατίας: πῶς μπορεῖ ἓνα πο-

51. *Political Liberalism*, σελ. 214.

52. Ὁ Ρώλς ἀναφέρεται ἐδῶ στὸν σταδιακὰ ἐνημερωνόμενο κατάλογο τῶν τροποποιήσεων (*amendments*) τοῦ ἀμερικανικοῦ Συντάγματος, ὁ ὁποῖος ἔχει τὴν μορφή παραρτήματος πού περιέχει ἀποκλειστικὰ τὶς διατάξεις πού ἀφοροῦν τὰ ἀνθρώπινα καὶ πολιτικὰ δικαιώματα.

53. Βλ. J. HORTON, *Rawls, Public Reason and the Limits of Political Philosophy*, www.psa.ac.uk/cps/2001/Horton%20John.pdf, σελ. 7 κ.έ. [παρακάτω *Limits*].

54. ΡΩΛΣ, *Reason*, σελ. 807.

λίτευμα νὰ παραμένει σταθερὸ στὸν συνταγματικό του πυρῆνα καὶ νὰ ἐξασφαλίζει ἐλευθερία ὑπὸ συνθήκες πολιτικῆς ἰσότητος, ὅταν οἱ πολῖτες πρεσβεύουν κατὰ κοινὴ παραδοχὴ ἀσύμβατες μεταξύ τους, ἀλλὰ παρ' ὅλα αὐτὰ ἀπὸ μιὰ κοινὴ λογικὴ ἀποδεκτὴς θρησκευτικῆς, φιλοσοφικῆς ἢ ἠθικῆς δοξασίης ἢ κοσμοθεωρίης; Πῶς ἡ ποικιλοδοξία δὲν θὰ δράσει καταλυτικὰ γιὰ τὴ δημοκρατία καὶ πῶς θὰ νομιμοποιηθεῖ ἡ πολιτικὴ, ἂν δὲν ὑφίσταται ἕνας δημόσιος Λόγος κοινὰ παραδεκτός, σὰν ἕνα εἶδος πολιτικοῦ παρονομαστῆ; Ποιὸ μέρος τοῦ πολιτικοῦ λόγου βγαίνει ἀπὸ τὸ παιχνίδι ἐξέτασης τῆς ἀλήθειάς του; Καὶ τοῦτο τόσο περισσότερο, ὅσο γίνεται πλέον κοινὴ συνείδηση ὅτι ἡ ἀνταλλαγὴ ἐπιχειρημάτων καὶ ἀπόψεων μεταξύ τῶν κοσμοθεωρητικῶν ἀντιφρονούντων πολιτῶν οὔτε ὀδηγεῖ οὔτε ὀφείλει στὴ συνείδησή τους νὰ ὀδηγήσει στὴν μία καὶ μόνη ἀλήθεια. Οἱ κοσμοθεωρίης τείνουν στὴν θέσπιση ἑνὸς συγκεκριμένου περιεχομένου τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν καὶ προτάσσουν τὸ αἶτημα τῆς πραγμάτωσης τῆς ἠθικῆς ἔννοιας τοῦ ἀγαθοῦ, ὅπως ἐκάστοτε τὴ συλλαμβάνουν. Οἱ πολιτικῆς θεωρίης τῆς δικαιοσύνης θὰ ὀφείλαν κατὰ τὸν Ρῶλς νὰ προκύπτουν ἀνεξάρτητα ἀπὸ ἠθικὰ συστήματα θρησκευτικοῦ ἢ κοσμικοῦ τύπου, μέσα ἀπὸ μιὰ ἐσωτερικὴ λογικὴ τῶν θεσμῶν τῆς κοινοβουλευτικῆς δημοκρατίας.

Ἡ συνταγματικὴ δημοκρατία ἀποτελεῖ κατὰ τὸν Ρῶλς ἕνα καθοριστικὴ κοινωνικῆς συνεργασίας μεταξύ ὠρίμων πολιτῶν, διεπόμενο ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀμοιβαιότητος. Ἡ συνεργασία ὀφείλει σὲ κάθε περίπτωσι νὰ λαμβάνει χώρα ὑπὸ ὄρους ἀκριβοδικίας, ἄρα ὑπὸ ὄρους τοῦς ὁποίους ὁ καθένας εὐλόγα ἀποδέχεται, προϋποτιθεμένου ὅτι καὶ ὅλοι οἱ ὑπόλοιποι θὰ πράξουν ἀνάλογα. Ἡ ἰδέα αὐτὴ τῆς ἀμοιβαιότητος ἀποτελεῖ μὲ τὴ σειρά τῆς βασικὸ στοιχεῖο τοῦ δημόσιου Λόγου, ἐμπλουτίζεται ὅμως ὡς πρὸς τὸ στοιχεῖο τῆς ἀναγνώρισης τῶν ἄλλων ὄχι μόνον ὡς ἐλεύθερων καὶ ἴσων πολιτῶν, ἀλλὰ κυρίως ὡς ἐπικοινωνιακὰ ἰσάξιων προσώπων μὲ εὐλογητὴ κρίσι καὶ λογικὴ δει-

νότητα. Η αναγνώριση του "Άλλου κατ' αὐτὴ τὴν ἔννοια προηγείται τοῦ διαλόγου σχετικά μὲ τὸ περιεχόμενο τῶν πολιτικῶν, ἠθικῶν ἢ θρησκευτικῶν πεποιθήσεων τοῦ καθενός. Σ' αὐτὲς τὶς τελευταῖες τὸ πιὸ πιθανὸ εἶναι νὰ μὴν βρεῖ κανεὶς κὰν σημεῖο ἐπαφῆς, παρὰ νὰ μεταπίσει τὸν συζητητὴ του. Ὁ διάλογος ὅμως μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ μόνο στὴ βάση τῆς ἀμοιβαίας ἀναγνώρισης τῆς ἠθικῆς προσωπικότητος ἀφ' ἑνός, τοῦ δικαιώματος τοῦ ἄλλου νὰ πρεσβεύει εὐλογες ἀπόψεις ἀφ' ἑτέρου. Μεταφερόμενο τὸ σχῆμα αὐτὸ στὴν πολιτικὴ δικαιοσύνη ἐπιτρέπει νὰ διαφανεῖ ἐναργῶς τὸ νόημα τοῦ δημόσιου Λόγου: δὲν πρόκειται ἐδῶ οὔτε γιὰ ἐπιστημολογικὴ προϋπόθεση οὔτε γιὰ διαδικαστικὸ πρόκριμα, ἀλλὰ γιὰ τὴν λειτουργία ἑνὸς πολιτικοῦ ἀνθρωπισμοῦ κατὰ τὴν ἀρθρωση τοῦ πολιτικοῦ λόγου.

Δὲν θὰ ἔπρεπε πάντως νὰ συγχέει κανεὶς τὸ δημόσιο Λόγο μὲ ἕνα γενικὸ πολιτιστικὸ ὑπόβαθρο ποὺ διέπει τὸ δημόσιο χῶρο ἐπικοινωνίας. Στὸ πεδίο αὐτὸ ποὺ ἀπλώνεται σὰν πίσω πλάνο πέρα καὶ ἔξω ἀπὸ τὰ κατ' ἑξοχὴν πολιτικὰ βήματα (*fora*), δὲν ὑφίσταται ὁ ἐξαναγκασμὸς τοῦ νὰ ἀπευθύνει κανεὶς μόνο πολιτικὰ εὐλογὰ ἐπιχειρήματα σὲ ἀναγνωρισμένους ὡς πολιτικὰ ὄριμους ἀντιδιαλεγόμενους. Ἐνώσεις προσώπων ὅπως οἱ ἐκκλησίες τῶν διαφόρων θρησκευμάτων, ὄμιλοι πολιτικῆς σκέψης, ἰδρύματα τῆς τριτοβάθμιας ἐκπαίδευσης, ἐντάσσονται ἐνεργὰ σ' αὐτὸ ποὺ ὁ Ρῶλς ἀποκαλεῖ *background culture*. Βέβαια κανεὶς δὲν ἀμφισβητεῖ τὴν σκοπιμότητα συζητήσεων γιὰ τὶς θεμελιώδεις πολιτικὲς κατευθύνσεις τῆς πολιτείας καθὼς καὶ τὸ ὅτι αὐτὲς δὲν πρέπει νὰ περιορίζονται ἀλλὰ νὰ εἶναι παντοειδῶς ἀνοικτὲς στὸν διάλογο, εἴτε αὐτὸς εἶναι ἄμεσος εἴτε ἀρθρώνεται στὰ ἔντυπα ἢ ἠλεκτρονικὰ μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας. Σὲ ἀντίθετη περίπτωση δὲν θὰ ἦταν ἀπλῶς γράμμα κενὸ οἱ συνταγματικὰ κατοχυρωμένες ἐλευθερίες, ἀλλὰ θὰ καθυστεροῦσε τόσο ἡ ἴδια ἢ πρόοδος τῶν ιδεῶν καὶ ὁ σχηματισμὸς κοσμοθεωρητικῶν σχημάτων ὅσο

καί ἡ καλλιέργεια διαδικασιῶν γιὰ τὴν ἀνταλλαγή ἀπόψεων ἐπὶ ἐριζομένων θεμάτων. Δὲν ἀμφισβητεῖται ἐπίσης ὅτι ἐντὸς τῶν ὁρίων τῶν συλλογικῶν κοινωνικῶν σχημάτων ποὺ βρίσκονται στὸ χῶρο πολιτιστικοῦ ὑπόβαθρου ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ δημόσια διαβούλευση καὶ ἀνταλλαγή ἐπιχειρημάτων. Δημόσια ἐπιχειρήματα δὲν εἶναι ὅμως αὐτά, τὰ ὁποῖα παρουσιάζει κανεὶς σὲ ἓνα ὁποιοδήποτε κοινό, ἀλλὰ αὐστηρὰ ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἀποκλειστικὸ σημεῖο ἀναφορᾶς θέματα θεμελιώδους σημασίας γιὰ τὴν φύση τοῦ πολιτεύματος ὄχι μόνο ὡς δομῆς ἀλλὰ κυρίως ὡς πολιτικῆς κουλτούρας. Ἡ ἀναγκαιότητα τῆς χρήσης ἐπιχειρημάτων ἀναφερομένων αὐστηρὰ στὸν δημόσιο Λόγο περιορίζεται ὡς ἐκ τούτου σὲ ἐκεῖνο τὸν κύκλο προσώπων καὶ περιστάσεων ποὺ θὰ ὀφείλαν ἀπὸ τὴ θέση τους νὰ μὴν προωθοῦν τὶς ἀτομικὲς τους κοσμοθεωρίες, ἀλλὰ μὲ γνώμονα τὸ δημόσιο συμφέρον καὶ τὶς δημόσιες θεμελιώδεις συντεταγμένες νὰ προβαίνουν στὴν λήψη ἀποφάσεων μὲ δημόσιες συνέπειες. Ἔτσι θὰ ἔπρεπε προκειμένου νὰ κατανοήσουμε σωστὰ τὴν ἔννοια τοῦ δημόσιου Λόγου στὸν Ρῶλς νὰ ἀναφερθοῦμε, πρῶτον, στὶς κατηγορίες φορέων, τὰ ἐπιχειρήματα τῶν ὁποίων ἄμεσα θὰ ὀφείλε νὰ ἐπηρεάζει, δεύτερον, στὴν ἔννοια τοῦ τί εἶναι δημόσιο, καὶ τρίτον, στὶς φαινομενολογικὲς παραμέτρους τῆς ὑπὸ ἐξέταση ἔννοιας.

Ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι ἐπιβάλλεται νὰ προσανατολίζουσαν τὴ σκέψη τους πρὸς τὸ δημόσιο Λόγο κατὰ τὴν ἐνάσκηση τῶν καθηκόντων τους εἶναι κατὰ πρῶτο λόγο οἱ δικαστὲς ὅταν ἐρμηνεύουσαν θεμελιώδεις συνταγματικὲς διατάξεις⁵⁵. Κατὰ δεύτερον οἱ κυβερνητικοὶ ἀξιωματοῦχοι

55. Τὸ ἰδεῶδες διαβουλευτικὸ βῆμα ἀποτελεῖ κατὰ τὸν Ρῶλς, *Political Liberalism*, σελ. 231 κ.έ., τὸ ἀμερικανικὸ Ἀνώτατο Ὁμοσπονδιακὸ Δικαστήριον. Ἡ ὑπόθεσις του αὐτῆ φαίνεται νὰ περιορίζει σαφῶς τὸν ὀρίζοντα τῆς ἐπιχειρηματολογίας του σὲ ἓνα δικονομικὸ ἐπίπεδο, ἀλλὰ ἡ κριτικὴ τείνει νὰ ἀγνοεῖ τὸν βαθιὰ πολιτικὸ.

και οι εμπλεκόμενοι στη νομοθετική διαδικασία. Τρίτον δέ οι υποψήφιοι για πολιτικά αξιώματα και οι εκπρόσωποι τύπου τους, όταν προβαίνουν σε πολιτικού τύπου δηλώσεις. "Όλοι οι προαναφερθέντες, όταν ενεργούν σύμφωνα με την ιδέα του δημόσιου Λόγου, εκπληρώνουν την υποχρέωση της πολιτικότητας μεταξύ τους και προς τους πολίτες και πραγματώνουν το ιδεώδες του δημόσιου Λόγου⁵⁶. Διαμορφώνεται άρα σύμφωνα με τη διάκριση αυτή ένας πυρήνας απολύτως υπόχρεων να θεμελιώνουν τις κρίσεις τους στον δημόσιο Λόγο δημιουργώντας και αναπλάθοντας ταυτόχρονα τον δημόσιο Λόγο. Η αρχή της πολιτικότητας, που θα όφειλε να ισχύει για όλους τους μετέχοντες στον διάλογο τόν σχετικό με τη διαμόρφωση της κοινωνικής δικαιοσύνης, περιορίζεται σε έναν κύκλο προσώπων με αυξημένες αρμοδιότητες σαν μια υποχρέωση που αντισταθμίζει θα έλεγε κανείς την διακεκριμένη τους θέση. Οι υπόλοιποι κρίνονται είτε άτομικά ως ώριμοι πολίτες (*reasonable citizens*) είτε στην ιδεολογία τους ως φορείς αποδεκτών ή απαράδεκτων δοξασιών (*reasonable comprehensive doctrines*), που προκύπτουν από την ανταλλαγή θέσεων σε μη δημόσιου τύπου φορείς και διαδικασίες. Ένω ο πυρήνας των υποχρέων οφείλει απαραίτητα να προσανατολίζεται προς τον δημόσιο Λόγο, οι πολίτες μπορούν να εκπληρώσουν το καθήκον της πολιτικότητας και

ακόμα και νομοθετικό χαρακτήρα των αποφάσεων του εν λόγω δικαστηρίου. Κριτικά απέναντι στον Ρώλο: R. RORTY, «Idealizations, Foundations and Social Practices», εν: S. Benhabib (Έκδ.), *Democracy and Difference. Contesting the Boundaries of the Political*, Princeton 1996, σελ. 333 κ.έ., καθώς και K. SPENCE, *Notes on Deliberative Democracy and Practical Reason*, www.psa.ac.uk/cps/1999/spence.pdf, σελ. 12.

56. Η ιδέα του δημόσιου Λόγου αποτελεί το κριτήριο της ενέργειας, ενώ το αποτέλεσμα της δράσης οδηγεί στην πραγμάτωση του ιδεώδους. Πρβλ. HORTON, *Limits*, σελ. 9.

νά υποστηρίξουν την ιδέα του δημόσιου Λόγου, αν ως ψηφοφόροι ή ως υποστηρικτές μιας νομοθετικής πρωτοβουλίας καθοδηγούνταν από το ιδεώδες του δημόσιου Λόγου. Αυτό θα απαιτούσε να ενεργήσουν ώστε θεσμικοί νομοθέτες και να αναρωτηθούν ποιές διατάξεις θα μπορούσαν να θεμελιωθούν στο κριτήριο της αμοιβαιότητας, ώστε εύλογα να δύνανται να νομοθετηθούν⁵⁷. Στόν έξω χώρο δημόσιας πολιτικής επικοινωνίας τέλος οι απαιτήσεις σχετικά με την πρωτεύουσα του δημόσιου Λόγου στην διαμόρφωση επιχειρηματολογιών υποχωρούν έντελως μπροστά στην φιλελεύθερη αρχή της ελευθερίας της σκέψης και του λόγου.

Τίθεται έτσι το δεύτερο ερώτημα, δηλαδή τί είναι ακριβώς ο δημόσιος χαρακτήρας του Λόγου; Κατά τον Ρώλς θα έπρεπε να επιμείνει κανείς σε τρία σημεία⁵⁸: πρώτον, αυτός αφορά την ελευθερία και την ισότητα των πολιτών, άρα αυτό που θα ονομάζαμε κατ' ἐξοχήν κοινό. Αντικείμενό του είναι, κατόπιν, το κοινό καλό σε σχέση με θεμελιώδη θέματα της πολιτικής δικαιοσύνης. Τα θέματα αυτά άπτονται πρώτον των θεμελιωδών διατάξεων του Συντάγματος (*constitutional essentials*) και δεύτερον βασικών ζητημάτων δικαιοσύνης (*matters of basic justice*)⁵⁹. Τέλος δέ η φύση του και

57. *Reason*, σελ. 769. Πρβλ και *Political Liberalism*, σελ. 213: «Public reason is characteristic of a democratic people: it is the reason of citizens, of those sharing the status of equal citizenship. The subject of their reason is the good of the public: what the political conception of justice requires of society's basic structure and institutions, and of the purposes and ends they are to serve».

58. *Reason*, σελ. 767.

59. Βλ. *Political Liberalism*, σσ. 214 και 227 κ.έ., όπου ο Ρώλς ανάγει τις θεμελιώδεις συνταγματικές διατάξεις στην ταύτιση και φορά των δικαιωμάτων και ελευθεριών, και τα βασικά ζητήματα δικαιοσύνης στην κοινωνική δομή και τη σχέση της με κοινωνικές και οικονομικές ευκαιρίες και ανισότητες. Στο πρω-

τὸ περιεχόμενό του εἶναι δημόσια, μιᾶς καὶ ἐκφέρεται σὲ δημόσιες διαβουλεύσεις καὶ διαπλάθεται μέσα ἀπὸ μιὰ πολλότητα εὐλογων ἀντιλήψεων πολιτικῆς δικαιοσύνης, οἱ ὅποιες ἀντιλήψεις εὐλογα θεωρεῖται ὅτι πληρώνουν τὸ κριτήριο τῆς ἀμοιβαιότητος. Ἐδῶ ὁ Ρῶλς παύει νὰ πιστεύει στὴν μοναδικότητα τῆς θεωρίας τῆς δικαιοσύνης ὡς ἀκριβοδικίας⁶⁰. Τὴν τοποθετεῖ πλέον στὶς εὐλογες καὶ συζητήσιμες θέσεις περὶ πολιτικῆς δικαιοσύνης ποὺ συνυπάρχει δίπλα σὲ ἄλλες στὴν κυρίαρχη «οἰκογένεια» τῶν φιλελεύθερων θεωριῶν: «There are many liberalisms and related views, and therefore many forms of public reason specified by a family of reasonable political conceptions»⁶¹.

Σκοπώντας στὴν ἀποφυγὴ μεταφορᾶς τῶν ἀντιθέσεων μεταξὺ τῶν εὐλόγων κοσμοθεωριῶν στὸ πεδίο τοῦ δημόσιου Λόγου, σπεύδει ὁ Ρῶλς νὰ θεσπίσει τρεῖς παραμέτρους, τὶς ὅποιες πρέπει νὰ περιέχει ὁποιαδήποτε μορφή δημόσιου Λόγου, ποὺ πληρώνει τὸ θεμελιῶδες

τότυπο: «constitutional essentials» καὶ «questions of basic justice» προσδιορίζονται ὡς ἐξῆς: «This means that political values alone are to settle such fundamental questions as: who has the right to vote, or what religions are to be tolerated, or who is to be assured fair equality of opportunity, or to hold property». Βλ. καὶ J. BOETTCHER, «Rawls and Gaus on the Idea of Public Reason», ἐν: *Thinking Fundamentals*, IWM Junior Visiting Fellows Conferences, Vol. 9, Βιέννη 2000, σελ. 3 κ.έ. [παρακάτω Rawls].

60. Φαίνεται ἐπίσης νὰ ἐγκαταλείπει τὴν ἰδέα ὅτι ἡ «Δικαιοσύνη ὡς ἀκριβοδικία» ἀποτελεῖ μιὰ ὀλιστικῆς τύπου δοξασία (comprehensive doctrine) καὶ ἐπιμένει στὴν πολιτικὴ καὶ ὄχι μεταφυσικὴ τῆς διάστασις. Πρὸς βλ. καὶ τὸν ὁμώνυμο τίτλο τοῦ ἄρθρου του: «Justice as Fairness. Political not Metaphysical», *Philosophy and Public Affairs* 14, 1985, σελ. 223 κ.έ., καθὼς καὶ «The Priority of Right and Ideas of the Good», *Philosophy and Public Affairs* 17, 1988, ὅπου πραγματεύεται τὸ ζήτημα τῆς προτεραιότητος τοῦ δικαίου πρὸ τοῦ ἀγαθοῦ.

61. *Reason*, σελ. 773 κ.έ.

κριτήριο τῆς ἀμοιβαιότητος⁶². Πρῶτον, μιὰ ἀπαρίθμηση συγκεκριμένων θεμελιωδῶν δικαιωμάτων, ἐλευθεριῶν καὶ εὐκαιριῶν, ὅπως εἶναι ἐν γένει γνωστὰ ἀπὸ τὰ δυτικά συνταγματικά καθεστῶτα. Δεύτερον, ἡ θέσπιση τῆς προτεραιότητος τῶν ἀνωτέρω δικαιωμάτων, ἐλευθεριῶν καὶ εὐκαιριῶν σὲ σχέση μετὰ ἄλλες ἀξίες. Τρίτον, τέλος, μέτρα πού νὰ ἐξασφαλίζουν σὲ ὅλους τοὺς πολίτες τὴν ἀποτελεσματικὴ ἀπόλαυση καὶ χρῆση τῶν ἐλευθεριῶν τους⁶³. Μόνο μιὰ τέτοιου εὗρους πολιτικὴ θεωρία τῆς δικαιοσύνης μπορεῖ κατὰ τὸν Ρῶλς νὰ γίνεῖ ὡς εὐλόγη παραδεκτὴ καὶ νὰ πραγματώσει τὴν καντιανὴ προσηλωση στὴν προτεραιότητα τοῦ δικαίου πρὸ τοῦ ἀγαθοῦ κατὰ τὴν θέσμιση τῆς πολιτείας.

Συνοψίζοντας τὰ μέχρι τώρα ἐκτεθέντα θὰ λέγαμε ὅτι ὁ δημόσιος Λόγος ἀπαρτίζεται ἀπὸ ὅλες ἐκεῖνες τίς παραδοχές, χωρὶς τίς ὁποῖες δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ μιᾶμε γιὰ τὸ ἴδιο ποιοτικὰ πολιτικὸ (δημοκρατικὸ) καθεστῶς. Οἱ παραδοχές αὐτὲς ἀφοροῦν ὅμως ὄχι μόνο τὰ στενὰ ὀργανωτικά συνταγματικά χαρακτηριστικά τῆς πολιτείας, ἀλλὰ καὶ ἐπιβεβλημένες τάσεις καὶ στάσεις ἀνθρωπολογικοῦ καὶ γνωσιοθεωρητικοῦ χαρακτήρα, πού ἐκ πρώτης ὄψεως δὲν ἀνήκουν στὸ στενὸ πλαίσιο μιᾶς κοσμοθεωρίας ἢ κοσμοαντίληψης, ἀλλὰ ἀποτελοῦν τὴν οὐδέτερη βάση πάνω στὴν ὁποία μπορεῖ νὰ προκύψει ὅπως δι' ὄλου ἡ φιλελεύθερη πολιτικὴ ἐπικοινωνία. Ἀπὸ τὸν βαθμὸ ἐνσωμάτωσης τῶν στοιχείων αὐτῶν σὲ θραυσματικὲς δοξασίες, πού ὅλες μαζί συνθέτουν τὴν εἰκόνα τῆς σύγχρονης ποικιλόδοξης ἀνοιχτῆς κοινωνίας, κρίνεται τὸ κατ' ἀρχὴν εὐλόγο ἢ μὴ μιᾶς θεωρίας, ὡς πρόκριμα γιὰ τὸ ἂν αὐτὴ θὰ θεωρηθεῖ ἀρκούντως ἐπαρκὴς γιὰ νὰ μετὰ-

62. Βλ. ἐπ' αὐτοῦ HORTON, *Limits*, σελ. 10 κ.έ., καθὼς καὶ BOETTCHER, *Rawls*, σελ. 10 κ.έ.

63. ΡΩΛΣ, *Reason*, σελ. 774.

σχει σέ ἕνα πολιτικά δημιουργικό νομιμοποιητικό διάλογο. Ὁ Ρώλς συγκεφαλαιώνει τήν ἔννοια τοῦ δημόσιου Λόγου ὑπό τά πέντε ἀκόλουθα χαρακτηριστικά⁶⁴:

α) Τήν ἐφαρμογή του σέ πολιτικές διαβουλεύσεις περί θεμελιωδῶν θεμάτων.

β) Τόν σχετικό περιορισμό τῶν προσώπων πού καλοῦνται νά τόν λάβουν ὑπόψη τους (κάτοχοι καί ὑποψήφιοι δημόσιων ἀξιωματῶν πρωτευόντως).

γ) Τήν σχετική συγκεκριμενοποίηση τοῦ περιεχομένου του ἀπό μιᾶ οἰκογένεια εὐλόγων πολιτικῶν θεωριῶν τῆς δικαιοσύνης.

δ) Τήν ἐνεργοποίηση τῶν ἀνωτέρω θεωριῶν γιά τήν νομιμοποίηση τοῦ θετικοῦ δικαίου.

ε) Τόν ἔλεγχο περί τοῦ ὅτι οἱ ἀρχές πού προκύπτουν παραγωγικά ἀπό τίς ἀνωτέρω θεωρίες πληροῦν τήν προϋπόθεση τῆς ἀμοιβαιότητος.

Ἀναφερόμενοι σέ πολιτικές ἀρχές καταλήγουμε σέ ἕνα ἀξιοσημείωτο στοιχεῖο τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ρώλς: πῶς μποροῦν οἱ πολιτικές ἀρχές νά ὑπάρχουν χωρίς ἠθική ἢ κοσμοθεωρητική φόρτιση; Ἐδῶ ὁ συγγραφέας μοιάζει νά διαχωρίζει τὸ περιεχόμενο μιᾶς ἀρχῆς ἀπὸ τὸ λόγο ὑπαρξῆς της, ἢ ἀκόμα τήν ἀντικειμενική ἐκφορά της ἀπὸ τὰ ὑποκειμενικά κίνητρα σύλληψῆς της. Ἡ βασική διαφοροποίηση μεταξύ πολιτικοῦ καί μεταφυσικοῦ στήν φιλοσοφία τῆς δικαιοσύνης, κατὰ τοὺς μὲν τὸ δυνατό, κατὰ τοὺς δὲ τὸ ἀδύνατο σημεῖο τοῦ Ρώλς, βρίσκει ἐδῶ τήν κορύφωσή της. Ὁ ἰδιωτικὸς Λόγος ὡς συνδυασμὸς δόξασιῶν καί στόχων ζωῆς πού διαπλάθεται ἐλεύθερα σέ μιᾶ κοινω- νία ἰδιωτῶν κατοχυρώνεται ἀπὸ ἕνα δέσμιο στό περιεχόμενό του καί προδιαγεγραμμένο στοὺς στόχους του (πού ἔγκεινται ἀκριβῶς στήν

64. Reason, σελ. 767.

παροχή τῆς δυνατότητας στήν ιδιωτική σφαίρα νά υπάρξει και νά αναπτυχθεῖ ὑπό συνθήκης θεωρητικῆς ἰσότητος εὐκαιριῶν – και μόνον) δημόσιο Λόγο, ὅπως αὐτός ἀρθρώνεται μέσα ἀπό πολιτικές ἀρχές. Οἱ ἀρχές αὐτές ὀφείλουν νά φέρουν τρία στοιχεῖα προκειμένου νά διατηροῦν ἕναν πολιτικό χαρακτήρα: Πρῶτον νά βρίσκουν ἐφαρμογή, στους βασικούς κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς. Δεύτερον, νά εἶναι ἀνεξάρτητες, ὑπό τήν ἔννοια ὅτι μποροῦν νά ὑποστηριχθοῦν χωρίς ἄμεση συνάρτηση πρὸς κάποια ἐπί μέρους κοσμοαντίληψη, χωρίς αὐτό νά τις ἀποκλείει ἀπό τὸ νά ἀποτελοῦν μέρος ὁποιασδήποτε εὐλογῆς κοσμοαντίληψης. Τέλος δὲ νά ἀποτελοῦν ἀπόσταγμα ἰδεῶν ἐγγενῶν πρὸς τήν δημόσια πολιτικὴ παιδεία τῆς κοινοβουλευτικῆς δημοκρατίας, ὅπως ἡ ἀντίληψη περὶ τῶν πολιτῶν ὡς ἐλεύθερων και ἴσων προσώπων, ἢ ἡ ἀρχὴ τῆς ἀμοιβαιότητος. Ὁ δημόσιος Λόγος ὡς περιεχόμενο θὰ ἔπρεπε κατὰ συμπέρασμα νά ἀναζητηθεῖ στις πολιτικές ἀρχές και ἀξίες τῆς οἰκογένειας φιλελεύθερων πολιτικῶν θεωριῶν πού πραγματώνουν αὐτές τις προϋποθέσεις. Ἄν αὐτές οἱ ἀρχές στὸ περιεχόμενό τους ἀποτελοῦν και μέρος μιᾶς θρησκευτικῆς θέασης τοῦ κόσμου δὲν βλάπτει, ὑπὸ τὸν ὄρο ὅτι ὑπάρχουν ἐπιχειρήματα ἀναγόμενα στὸ δημόσιο Λόγο πού μποροῦν νά στηρίξουν μιὰ πολιτικὴ ἐπιλογή.

Προσπερνώντας τὰ σοβαρὰ προβλήματα πού θέτει ὁ τεχνητὸς διαχωρισμὸς περιεχομένου και ἀναγωγῆς τοῦ πολιτικοῦ ἐπιχειρήματος, και τὰ ὅποια μιὰ θεωρία τῆς πολιτικῆς ρητορικῆς θὰ μπορούσε καλύτερα νά διαφωτίσει, θὰ καταλήξουμε στήν σημασία τῆς δημόσιας διαβούλευσης καθ' ἑαυτῆς, ἀφοῦ ὑπὸ αὐτὴ τὴν προοπτικὴ ἀσχοληθήκαμε ἐν ἐκτάσει μὲ τὸ θέμα τοῦ δημόσιου Λόγου. Οἱ προσερχόμενοι στὴ δημόσια διαβούλευση φέρονται στὸν Ρῶλος νά ἐμφοροῦνται ἀπὸ δύο διαφορετικὲς ἰδεατὲς ταυτότητες. Τὴν ταυτότητα τοῦ ἰδιώτη ἀπὸ τὴ μιὰ, μὲ τὰ πιστεύω του, τὴν κοσμοαντίληψή του, τὴν ἠθικὴ

του, τὴ θρησκεία του, καὶ γενικὰ ὅ,τι μοναδικὸ ἢ συλλογικὸ τὸν προσδιορίζει, ἀρκεῖ αὐτὸ νὰ μὴν τὸν περιθωριοποιεῖ ἐντελῶς ἀφοῦ δὲν ἀνήκει στὶς εὐλογες δοξασίες, καὶ τὴν ταυτότητα τοῦ πολίτη ἀφ' ἑτέρου πού ἐμφορεῖται ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἀρετὴ, ἢ ὁποία τὸν καθιστᾷ ἐθελοντικὰ ὑπόχρεο νὰ τηρήσει τὰ προστάγματα τῆς ἀρχῆς τῆς πολιτικότητας ὅπως τὴν περιγράψαμε. Χωρὶς λοιπὸν νὰ παραιτοῦνται ἀπὸ τὶς ἰδιωτικές τους δοξασίες καλοῦνται οἱ πολῖτες νὰ συμφωνήσουν σὲ πολιτικές ἀρχές πού κάθε λογικὸς ἄνθρωπος ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἰδιωτικὴ του τοποθέτηση θὰ μπορούσε νὰ υἱοθετήσῃ. Αὐτὲς οἱ ἀρχές πού ἐπιβάλλονται ἀπὸ ἓνα εἶδος κοινῆς (πολιτικῆς) λογικῆς ἔρχονται νὰ ἐφαρμοσθοῦν σὲ θεμελιώδη προβλήματα διανομῆς εὐκαιριῶν καὶ διαμόρφωσης ἐλευθεριῶν στὰ πλαίσια ἐνὸς πολιτικοῦ παιχνιδιοῦ πού ἀσχεῖται μὲ τὰ μέσα τοῦ δικαίου καὶ ὑφίσταται διαρκῶς τὴν ἀνάγκη τῆς νομιμοποίησης τῶν προϊόντων του. Δημιουργεῖται κατὰ τὸν τρόπο αὐτὸ μεταξὺ τῶν ἀγεφύρωτων ἀντιθέσεων τῶν συνυπαρχουσῶν δοξασιῶν μὴ ὑπέρθετη συναίνεση (*overlapping consensus*) πολιτικοῦ τύπου. Μὲ τὴν ὑπέρθετη συναίνεση ἢ θραυσματικὴ καὶ φυγόκεντρη κοινωνία σταθεροποιεῖται πάνω στὴ μίνιμουμ βάση τοῦ δημόσιου Λόγου⁶⁵. Ἡ ἀξία τῆς διαβούλευσης καθίσταται ἔτσι προφανής. Ἄν ἐξαιρέσει κανεὶς τὸ κενὸ πού δημιουργεῖ ὁ ἀποκλεισμὸς τῶν μὴ εὐλογῶν κοσμοαντιλήψεων, τουλάχιστον οἱ κυρίαρχες πολιτικά καὶ κοινωνικά ἀπόψεις ἐξασφαλίζουν τὴ δυνατότητα εἰρηνικῆς

65. Ὁ M. SANDEL, *Liberalism and the Limits of Justice*, 6' ἔκδ., New York 1998, σελ. 211 κ.έ., ἀσχεῖ κριτικὴ στὸν περιοριστικὸ χαρακτήρα τοῦ δημόσιου Λόγου, ὅπως τὸν συλλαμβάνει ὁ φιλελευθερισμὸς. Κατὰ τὴ γνώμη του, θὰ ὀφείλε προκειμένου νὰ ὑποβληθοῦν οἱ ἀνταγωνιστικὲς ἠθικὲς κοσμοαντιλήψεις σὲ μὴ οὐσιαστικὴ δοκιμασία σχετικὰ μὲ τὴν ἀληθοφάνειά τους, νὰ ὑφίσταται ἓνα ἄλλο εἶδος διαβούλευσης ἐπὶ τῆς οὐσίας ἀπὸ αὐτὸ πού ἐπιτρέπει ἢ στενὴ σύλληψη τοῦ κυρίαρχου καὶ κυριαρχικοῦ δημόσιου Λόγου.

συνύπαρξης μεταξύ τους. Ἡ ἀξία τοῦ ἔργου σχετικοποιεῖται ὑπὸ αὐτὴ τὴν προοπτικὴ γιατί παραγνωρίζει ἐντελῶς τὸ πρόβλημα τοῦ κοινωνικοῦ ἀποκλεισμοῦ ὑπὸ τὸ πρόσχημα τῆς ἀνάγκης ἀναγνώρισης τοῦ (πολιτικά) εὐλόγου χαρακτῆρα μιᾶς ἀντίληψης. Γιατί ναι μὲν τὸ εὐλόγο ἢ μὴ μιᾶς θέασης τοῦ κόσμου κρίνεται ἀπὸ τὴ γενικευσιμότητα καὶ τὴν ἀμοιβαιότητα τῶν βασικῶν τῆς θέσεων, ἔτσι ὥστε νὰ μὴν γίνονται ἀποδεκτὲς μισαλλόδοξες πολιτικὰ ἀντιλήψεις, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ὁδηγεῖ ἢ ταξινόμηση αὐτὴ σὲ ἓναν πολιτικὸ κομπορμισμὸ ἀπρόσφορο γιὰ μιὰ ἐποχὴ ἰδεολογικῆς κοινωνικῆς πολυδιάσπασης. Προσωποποιεῖ ἐπίσης ὑπέρμετρα τὰ πολιτικὰ ὑποκείμενα, τὰ ὁποῖα στοὺς πολιτικούς ἀγῶνες λαμβάνουν πλεόν μιὰ συλλογικὴ ταυτότητα, ὡς δευτερογενεῖς κοινωνικὲς ὀργανώσεις. Θὰ ὀφείλε νὰ ὁμολογήσει κανεὶς ὅτι ὁ Ρῶλς οὐδέποτε φιλοδόξησε νὰ ἐπιβάλλει ἓνα οἰκουμενικὸ μοντέλο ἐξήγησης τῆς πολιτικῆς δικαιοσύνης. Τὸ γεγονός ὅμως ὅτι ἡ ἀνάλυσή του προσκολλᾶται ὑπέρμετρα στὴν σύγχρονή του ἀμερικανικὴ πολιτικὴ πραγματικότητα βέβαιο εἶναι ὅτι στενεύει τὴν προοπτικὴ προσέγγισης ἄλλων κοινωνιῶν.

V. ΔΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑ

ΚΑΙ ΙΔΕΩΔΗΣ ΟΜΙΛΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΤΟΝ ΧΑΜΠΕΡΜΑΣ

Ὅπως ἤδη ἐπισημάναμε, τόσο ὁ Ρῶλς ὅσο καὶ ὁ Χάμπερμας αὐτοπροσδιορίζονται ὡς συνεχιστὲς μὲ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο τῆς καντιανῆς παράδοσης, ἐπισημαίνοντας πάντως μὲ ἐπιμονὴ τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα, κατὰ τὰ ὁποῖα ἐμπλουτίζουν τὴν χειραφετητικὴ φιλοσοφία τοῦ νεωτερισμοῦ μὲ βάση τὴ σύγχρονη πραγματικότητα⁶⁶. Τίς δια-

66. Ἐσφαλμένα πάντως ὀνομάζονται «νεοκαντιανοί» κυρίως στὴν ἀμερικανικὴ γραμματεία, ἀφοῦ ὁ Νεοκαντιανισμὸς ὡς φιλοσοφικὴ σχολὴ τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνα ἔχει διαφορετικὸ προσανατολισμό.

φορές μεταξύ τους φροντίζει ο Χάμπερμας να αποκαλέσει οικογενειακή διαφωνία, αφού και την πρόθεση του Ρώλς να κινηθεί κατά του ωφελιμισμοῦ, του αξιολογικοῦ ἀγνωστικισμοῦ καὶ τελευταία του κοινοτισμοῦ ὡς αξιολογικοῦ σχετικισμοῦ συμμερίζεται, καὶ τὴν θεωρητικὴ σύλληψη τῆς πολιτικῆς δικαιοσύνης θαυμάζει, ἀλλὰ καὶ τὰ κυριότερα ἀποτελέσματα τῆς φιλοσοφικῆς του προσέγγισης θεωρεῖ σωστά⁶⁷. Τοῦτο ὅμως δὲν τὸν ἐμποδίζει ἐν τέλει νὰ ἀσκεῖ μιὰ καταλυτικὴ κριτικὴ στὸ ὄνομα μιᾶς οἰκουμενιστικῆς ὀρθοδοξίας τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου. Ἐάν, σύμφωνα μὲ ὅσα προαναφέραμε, κεντρικὸ στοιχεῖο τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ρώλς εἶναι ὁ εὐλογος καὶ ἀκριβοδίκαιος χαρακτήρας τῶν δύο ἀρχῶν τῆς δικαιοσύνης ὡς προϊόντων καλοπροαίρετης καὶ ἀμερόληπτης διαβούλευσης ὑπὸ καθεστῶς ἄγνοιας τῶν πραγματικῶν προϋποθέσεων τοῦ κοινωνικοῦ βίου, στὸν Χάμπερμας θὰ συναντούσαμε μιὰ ἀντιστροφή τῶν ὄρων ἐπέλευσης μιᾶς συμφωνίας σχετικὰ μὲ τίς ἀρχές πού οφείλουν νὰ διέπουν ἕναν δίκαιο κοινωνικὸ σχηματισμό. Ἐνῶ δηλαδή ὁ Ρώλς ταυτίζει τὴν αὐτογνωσία τῶν πολιτῶν σχετικὰ μὲ τὸ κοινωνικὸ τους εἶναι μὲ τὴν ἐπιδίωξη συμφερόντων καὶ ὄχι ἠθικῶν ἀρχῶν καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ τοὺς ἀποκόπτει σχηματικὰ ἀπὸ κάθε θετικὴ πληροφόρηση σχετικὴ μὲ τὴ μετέπειτα κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ τους κατάστασι προκειμένου νὰ εἰσέλθουν σὲ ἕναν προγραμματικὸ διάλογο, ὁ Χάμπερμας προτάσσει ἀντίθετα ἕνα συσχεπτόμενο ὑποκείμενο πού εἶναι ταυτόχρονα φορέας γνώσης, ὑπευθυνότητας καὶ ἠθικῆς ἀκεραιότητος προκειμέ-

67. ΧΑΜΠΕΡΜΑΣ, «Versöhnung durch öffentlichen Vernunftgebrauch», ἐν: (τοῦ ἰδίου), *Die Einbeziehung des Anderen. Studien zur politischen Theorie*, Frankfurt 1996, καὶ Taschenbuchausgabe, Frankfurt 1999, σελ. 65 κ.έ., πρωτοδημοσιευμένο στὰ ἀγγλικά: «Reconciliation through the Public Use of Reason: Remarks on John Rawls's Political Liberalism», *The Journal of Philosophy* XCII, 1995, σελ. 109 κ.έ.

νου να πραγματώσει τὰ παραγγέλματα τῆς ὀρθῆς διεξαγωγῆς μιᾶς διαλογικῆς ἀναζήτησης τῆς ἀλήθειας ἢ τοῦ ὀρθοῦ.

Θὰ ὀνομάζαμε γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ τὴν θεωρία τοῦ Χάμπερμας «ὀμιλιακὴ φιλοσοφία», γιὰ νὰ ἀποδώσουμε τὸν ὄρο *Diskursphilosophie* ἢ *Diskurstheorie*. Ἡ λέξη *Diskurs*⁶⁸ ὑποδηλώνει μιὰ πολύσημη φιλοσοφικὴ ἔννοια, τῆς ὁποίας τὸ σύγχρονο περιεχόμενο μεταβάλλεται ἀνάλογα μὲ τὴν ἐνεργοποίησή της στὴν ἱστορικὴ ἐπιστημολογία τῶν Bachelard, Canguilhem καὶ Foucault ἀπὸ τὴ μιὰ ἢ στὸν φιλοσοφικὸ πραγματισμὸ τῶν Apel καὶ Habermas⁶⁹ ἀπὸ τὴν ἄλλη. Στὴν πρώτη της ἐκδοχῆ, τὴν ἐπιστημολογικὴ, ὅπου θὰ τὴ μεταφράζαμε ὡς *Λόγο*, σημαίνει ἓνα ἐξειδικευμένο, κλειστὸ σύστημα ἀποφάνσεων διεπόμενο ἀπὸ ἱστορικὰ πιστοποιήσιμους κανόνες παραγωγῆς γνώσης ἀποδε-

68. Σχετικὰ μὲ τὴν σημασιολογικὴ ἐξέλιξη τοῦ ὄρου *Diskurs* ἢ τοῦ ἐπιθέτου *diskursiv*, πρβλ. PAROUSSIS, *Epistemologie*, σελ. 11 κ.έ.

69. Ἐδῶ θὰ ἔπρεπε νὰ διαχωρίσουμε μεταξὺ ἑνὸς ὑπερβατολογικοῦ πραγματισμοῦ (*Transzendentalpragmatik*), πρβλ. K.-O. APEL, *Diskurs und Verantwortung*. Frankfurt 1988, καὶ ἑνὸς οἰκουμενικοῦ πραγματισμοῦ (*Universalpragmatik*) ἀντίστοιχα. Τείνοντας πρὸς τὴν ἐκδοχῆ τοῦ Χάμπερμας εἰσέφερε καὶ καλλιέργησε τὴν ὀμιλιακὴ φιλοσοφία στὴ νομικὴ θεωρία ὁ R. ALEXU. Βλ. κυρίως *Theorie der juristischen Argumentation*, 6' ἔκδ. Frankfurt 1991 [παρακάτω *Theorie*]. (τοῦ ἰδίου) *Begriff und Geltung des Rechts*, Freiburg 1992, (τοῦ ἰδίου) «Die Idee einer prozeduralen Theorie der juristischen Argumentation», ἐν: *Methodologie und Erkenntnistheorie der juristischen Argumentation*, *Rechtstheorie Beiheft 2*, Berlin 1981, σελ. 177 κ.έ. Ὁ TSCHENTSCHER, *Theorien*, σελ. 247 κ.έ., χαρακτηρίζει τὴ θεωρία τοῦ Alexy ὡς ἀναλυτικὸ φιλελευθερισμὸ. Στὴν ἐλληνικὴ βιβλιογραφία βλ. Π. ΣΟΥΡΛΑ, *Νομοθετικὴ θεωρία καὶ νομικὴ ἐπιστήμη. Ἡ σημασία τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας κατὰ τὴ θέση καὶ ἐφαρμογὴ τοῦ δικαίου*. Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 1981, σελ. 184 κ.έ. [παρακάτω *Νομοθετικὴ*], ὅπου οἱ ἀνωτέρω θεωρίες ἐξετάζονται κριτικὰ καὶ ἀντιπαραβάλλονται πρὸς τὴν συγγενῆ τάση τῆς σχολῆς τῆς διαβούλευσης τοῦ Erlangen (Lorenzen, Kambartel, Schwemmer). Στὴν παρῶσα μελέτη θὰ ἐπιμείνουμε παρακάτω στὴν θεωρία τοῦ Χάμπερμας.

κτῆς καὶ ἄρα ἔγκυρης ὑπὸ τὸ γνωσιοθεωρητικὸ παράδειγμα τῆς ἐκάστοτε ἐποχῆς. Στὴν δευτέρῃ τῆς ἐκδοχῆς στὰ πλαίσια τῶν πραγματιστικῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων σημαίνει τὴν ὁμιλία ὡς ἔλλογη ἐπιχειρηματολογία στὰ πλαίσια ἐνὸς διαλόγου, ἀλλὰ τελικὰ καὶ τὸν ἴδιο τὸν διάλογο ὡς ἐπικοινωνιακὸ σύστημα βάσης γιὰ τὴν παραγωγή ἀληθῶν κρίσεων⁷⁰. Ἀναφερόμενοι ἄρα σὲ μιὰ θεωρία τοῦ νομικοῦ λόγου (*Theorie des juristischen Diskurses*)⁷¹ θὰ ἔπρεπε ρητὰ νὰ τὴ διαχωρίσουμε ἀπὸ μιὰ ὁμιλιακὴ θεωρία τοῦ δικαίου (*Diskurstheorie des Rechts*), ἀφοῦ ἡ πρώτη ἀφορᾷ τὴ συνολικὴ θεώρηση τοῦ δικαίου ὡς θεσμικῆς, κοινωνικῆς καὶ γλωσσικῆς ἐνότητας, ἐνῶ ἡ δευτέρῃ ἀφορᾷ τὴ μελέτη τῶν *a priori* τῆς ἐπικοινωνιακῆς κοινότητος καὶ τὴν ἔρευνα σχετικὰ μὲ τὴ θεμελίωση τοῦ ὀρθοῦ χαρακτῆρα τῶν κανονιστικῶν κρίσεων⁷².

70. Χωρὶς νὰ ἀποκλείσει κανεὶς ἐντελῶς ὀρισμένες μεθοδολογικὲς συγγένειες, πρὸς τὸν πραγματισμὸ τοῦ Wittgenstein, θὰ ἔπρεπε παρ' ὅλα αὐτὰ νὰ διαχωρίσει ρητὰ τὸν κλασσικὸ φιλοσοφικὸ Πραγματισμὸ (*Pragmatismus*) ὅπως τὸν καλλιέργησαν οἱ Peirce, James καὶ Dewey ὡς *πραγματιστικὴ* θεωρία τῆς ἐπαλήθευσης, ἀπὸ τὸν πραγματισμὸ (*Pragmatik*) τῆς ὁμιλιακῆς φιλοσοφίας, ὑπὸ τὸν ὁποῖο θὰ ἐννοοῦσαμε τὴν *πραγματολογικὴ* προσέγγιση τῆς γλωσσικῆς ἐπικοινωνίας. Τὴν ὀρολογικὴ διάκριση καθιστᾷ σαφῆ ὁ ΣΟΥΡΛΑΣ, *Νομοθετικὴ*, σελ. 197, ὑποσ. 104, καὶ σελ. 199, ὑποσ. 110.

71. PAROUSSIS, *Epistemologie*, παντ. Πρβλ. καὶ τὰ δύο διαφορετικὰ λήμματα «Discourse Epistemology» (M. Paroussis) καὶ «Discourse Theory» (U. Neumann) ἐν: *The Philosophy of Law: An Encyclopedia*, New York, Garland, 1999.

72. Τὸ γεγονός ὅτι ὁ Χάμπερμας τείνει νὰ χρησιμοποιεῖ ὄρους ἤδη «κατελιημμένους» ἀπὸ ἀλλότρια φιλοσοφικὰ ρεύματα καὶ νὰ τοὺς ἀνασυνθέτει, καταλήγοντας ἔτσι σὲ ἓναν ἄνευ προηγουμένου ἐκλεκτικισμὸ ὕφους καὶ σκέψης, ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὴν χρῆση τοῦ ὄρου ποὺ ἐξετάζουμε. Διαβάζοντας κανεὶς τὰ κείμενά του ἀνακαλύπτει κοντὰ-κοντὰ ὄρους ἀπὸ τὴν κριτικὴ θεωρία, τὴν κριτικὴ φιλοσοφία, τὴν φαινομενολογία, τὴν θεμπεριανὴ κοινωνιολογία, τὴν ἀναλυτικὴ φιλοσοφία τῆς γλώσσας καὶ τὴν θεωρία τῶν γλωσσικῶν ἐνεργημάτων, τὴ

Σύμφωνα με τις ὀρθοπρακτικές ὁμηλιακές θεωρίες (*Theorien des rationalen praktischen Diskurses*) καθίσταται ἡ ἀπάντηση στὶς πρακτικές ἀπορίες ἀκριβῶς τότε ὀρθή, ὅταν ἀποτελεῖ τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς ὀρισμένης διαδικασίας, συγκεκριμένα αὐτῆς τῆς ἀνταλλαγῆς πρακτικῶν ἐπιχειρημάτων στὰ πλαίσια ἐνὸς ὀρθολογικοῦ διαλόγου.

Ἐνα ἀπὸ τὰ βασικότερα κείμενα τοῦ Χάμπερμας σχετικὰ μὲ τὴν ἔρευνα αὐτὴ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ 1973 καὶ τιτλοφορεῖται «Θεωρίες τῆς Ἀλήθειας»⁷³. Μὲ τὴ δημοσίευσή του αὐτὴ ἐπιχειρεῖ ὁ συγγραφέας τὴν ἀνατροπὴ τόσο τοῦ κλασσικοῦ γνωσιολογικοῦ μοντέλου τῆς ἀλήθειας ὡς ἀνταπόκρισης πραγματικότητας καὶ δianoias (*Adäquanztheorie der Wahrheit*⁷⁴) ὅσο καὶ τοῦ καντιανοῦ ἀτομιστικοῦ προτύπου τῆς ἀλήθειας (*Kohärenztheorie der Wahrheit*), καὶ τὴν ἀντικατάστασή του ἀπὸ ἕνα συζητητικὸ καὶ συναινετικὸ μοντέλο θεμελίωσης (*Konsensustheorie der Wahrheit*). Κατὰ τὴ θέση αὐτὴ προκύπτει συναίνεση καὶ θεωρεῖται μιὰ ἀπόφανση τότε μόνο θεμελιωμένη, ὅταν στὰ πλαίσια ἐνὸς ὀρθολογικοῦ πρακτικοῦ διαλόγου, ποὺ διέπεται ἀπὸ μιὰ διάθεση εὐλικρινοῦς συνεννόησης, κρίνεται ὡς ἀληθῆς ἢ ὀρθὴ ἀπὸ ὅλους τοὺς

συστημικὴ θεωρία, τὴν ἐξελικτικὴ ψυχολογία, τὸν πραγματισμό, τὴν μετανεωτερικὴ κριτικὴ, τῶν ὁποίων τὸ μωσαϊκὸ ἀναδίδει μὲν μιὰν αἴσθηση σύγχρονης γραφῆς, δὲν παύει ὅμως νὰ εἶναι ἐτερόκλητο καὶ ἐν πολλοῖς αὐθαίρετο.

73. «Wahrheitstheorien», ἐν: H. Fahrenbach (Ἐκδ.), *Wirklichkeit und Reflexion. Festschrift für Walter Schulz*, Pfullingen 1973, σελ. 211 κ.έ. Πρβλ. καὶ ἀνατύπωση ἐν: J. HABERMAS, *Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns*, Frankfurt 1984, σελ. 127 κ.έ. Ἐξαιρετικὰ σημαντικὸ ἐπίσης τὸ κείμενο «Diskursethik – Notizen zu einem Begründungsprogramm», ἐν: (τοῦ ἰδίου), *Moralbewußtsein und kommunikatives Handeln*, Frankfurt 1983, σελ. 53 κ.έ. [παράκτω *Diskursethik*].

74. «Veritas est adaequatio intellectus et rei»: ΘΩΜΑ ΑΚΙΝΑΘ, *Quaestiones disputatae de veritate*.

συμμετέχοντες. Ὁ διάλογος (*Diskurs*) καθίσταται ἔτσι ἡ βάση τῆς διάδρασης καὶ ὀρίζεται ὡς «μια μορφή ἐπικοινωνίας χαρακτηριζόμενη ἀπὸ ἀνταλλαγή ἐπιχειρημάτων, στὰ πλαίσια τῆς ὁποίας θεματοποιῦνται ἀμφισβητούμενες ἀξιώσεις ἰσχύος (ἀποφάνσεων) καὶ ἐξετάζονται σὲ σχέση μὲ τὴν δικαίωσή τους»⁷⁵. Ὅταν οἱ ἀλήθειες ἀνάγονται στὴν ἐμπειρική πραγματικότητα ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ θεωρητικούς διαλόγους, ἐνῶ ὅταν ἀντικείμενο κοινῆς ἀναζήτησης εἶναι ἡ ὀρθότητα τῶν ἐνεργημάτων, γίνεται λόγος γιὰ πρακτικούς διαλόγους⁷⁶. Ἡ ἴδια ἡ ἀλήθεια ἐνέχει τὸν χαρακτήρα ἀξίωσης ἰσχύος, ἡ ὁποία ὑπὸ τὸν γλωσσικὸ τύπο τοῦ ἰσχυρισμοῦ, δηλαδὴ ἐνὸς διαπιστωτικοῦ γλωσσικοῦ ἐνεργήματος, συνδέεται πρὸς μιὰ ἀπόφανση⁷⁷. Ἡ ἀπόφανση μπορεῖ νὰ εἶναι ἀληθὴς ἢ ψευδής, ὁ ἰσχυρισμὸς δικαιολογημένος ἢ ἀδικαιολόγητος. Ἐπιστημολογικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴν διεξαγωγή τῆς ἐπικοινωνιακῆς ἀναζήτησης τῆς ἀλήθειας εἶναι ἡ διυποκειμενικὴ ὀρθολογικὴ ἀποδοχὴ τῶν θετικῶν καὶ ἀρνητικῶν ὄψεων τῆς ὁμιλιακῆς ἰσχύος: ἀλήθεια καὶ πλάνη γιὰ τὶς ἀποφατικὲς προτάσεις, ὀρθότης καὶ σφάλμα γιὰ τὶς ἀξιολογικὲς κρίσεις, εἰλικρίνεια

75. *Wahrheitstheorien*, σελ. 214.

76. Βλ. ἐπ' αὐτοῦ καὶ ΣΟΥΡΑΑ, *Νομοθετική*, σελ. 199 κ.έ.: «(...) Παρ' ὅλες τὶς ἀναμφισβήτητες διαφορὲς μεταξύ θεωρητικοῦ καὶ πρακτικοῦ λόγου, ἡ ἀλήθεια μιᾶς ἀποφάνσεως καὶ ἡ ὀρθότητα ἐνὸς κανόνα δὲν ἀπαιτοῦν ριζικὰ διαφορὰ θεμελίωσι, τῇ στιγμῇ ποῦ ἡ ἀλήθεια ἔχει κανονιστικὸ ὑπόβαθρο, ἀφοῦ ὑποδηλώνει τὴ δικαιολογημένη ἀξίωση διυποκειμενικῆς ἰσχύος μιᾶς προτάσεως διατυπωμένης ὡς ἰσχυρισμοῦ, καὶ ταυτόχρονα προϋποθέτει τὴν πλήρωση τῶν κανονιστικῶν προαπαιτουμένων τῆς ιδεώδους γλωσσικῆς ἐπικοινωνίας».

77. Ἡ ἀπόφανση φέρει μὲν τὰ ἐξωτερικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἰσχυρισμοῦ (*Behauptung*), διαφέρει ἀπὸ ἐναντὶ ὑποκειμενικὸ ἰσχυρισμὸ κατὰ τὸ ὅτι προβάλλεται μὲ ἀξίωση γενικῆς ἀποδεξιότητάς της ἀπὸ ὅλους τοὺς δυνατοὺς συμμιλητές ἐνὸς ἰδεατοῦ διαλόγου. Βλ. ΣΟΥΡΑΑ, *Νομοθετική*, σελ. 199, ὑποσ. 111.

και άνειλικρίνεια για τις ύποκειμενικές διαθέσεις, συνέπεια και άσυνέπεια για τις αισθητικές έντυπώσεις⁷⁸. Άνεξαρτήτως πεδίου γνώσεως προβάλλει άρα ή έπικοινωνιακή σύμπραξη ως όμοιογενής *conditio sine qua non* για την πρόσβαση στην θεωρητική, πρακτική και αισθητική γνώση. Θεωρητικές και πρακτικές κρίσεις, περιγραφικά και δεοντολογικά νοήματα, έμπειρικές και άξιολογικές προτάσεις χάνουν τον μονολογικό τους χαρακτήρα και γίνονται διυποκειμενικά⁷⁹ γλωσσικά ένεργήματα (*speech acts, Sprechakte, Sprechhandlungen*)⁸⁰. Η άλήθεια άνευρίσκεται τελικά μόνο μέσω τής δύναμης του ισχυρότερου

78. HABERMAS, *Der philosophische Diskurs der Moderne*, 6' έκδ., Frankfurt 1985, σελ. 366. Πβλ. (του ίδιου), «Vorlesungen zu einer sprachtheoretischen Grundlegung der Soziologie», έν: *Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns*, Frankfurt 1984, σελ. 11 κ.έ., σελ. 110, όπου ό συγγραφέας θεωρεί ότι ό διάλογος καθίσταται άλλως δι' άλλου δυνατός επί τή βάση μιās «προσυναίνεσης» σέ σχέση με την άναγνώριση των άκολουθούν τεσσάρων θεμελιωδών αξιώσεων ισχύος, δηλαδή «die Verständlichkeit der Äußerung, die Wahrheit ihres propositionalen Bestandteils, die Richtigkeit ihres performativen Bestandteils und die Wahrhaftigkeit der geäußerten Intention des Sprechers». Βλ. και (του ίδιου). *Faktizität*, σελ. 18.

79. Ένώ ό Χάμπερμας έγκαταλείπει την άτομιστική βάση τής γνώσης, παραμένει ό τελευταίος των νεωτεριστών, άφου ή διυποκειμενικότητα (*Intersubjektivität*) που πρεσβεύει δέν χειραφετείται από την έννοια του έλλογου ύποκειμένου. Ό διάλογος προϋποθέτει τους αυτόνομους συμμετέχοντες σ' αυτόν, ένω αντίθετα στις μετανεωτερικές θεωρίες ό διάλογος οδηγεί στην (αυτο-)γνωσιολογική «κατασκευή» των μετεχόντων ως αυτόνομα ύποκείμενα. Άν λοιπόν στην νεωτερικότητα ή όντολογία προηγείται τής έπιστημολογίας, στην μετανεωτερικότητα μοιάζει ή σχέση να άντιστρέφεται.

80. Ό ΣΟΥΡΛΑΣ, *Νομοθετική*, σελ. 197, άποδίδει τον όρο ως λεκτικές πράξεις. Για τή θεωρία των γλωσσικών ένεργημάτων στόν Austin και τόν Searle, βλ. G. HINDELANG, *Einführung in die Sprechakttheorie*, 6' έκδ., Tübingen 1994, και S. L. TSOHATZIDIS, *Foundations of Speech-Act Theory*, London/New York 1994.

έπιχειρήματος, πού παράγεται κατά την ανταλλαγή απόψεων στα πλαίσια μιας ιδεώδους όμιλιακής κατάστασης (*ideale Sprechsituation*)⁸¹. Αυτή την τελευταία έγγυώνται οί κανόνες διεξαγωγής του διαλόγου, ή τήρηση των όποιων έχει άμεση σημασία για τή δυνατότητα ή μη θεμελίωσης των ίσχυρισμών.

Οί κανόνες αυτοί, πού ανάγονται τελικά σέ μιá ούτως νοούμενη άμεση πρόσληψη των προσταγμάτων του όρθου λόγου, είναι τριών ειδών⁸²: πρώτον κανόνες λογικής συνέπειας, δεύτερον κανόνες πρόσβασης υπό όρους ισότητας και έλευθερίας και τρίτον κανόνες κατανομής του έπιχειρηματολογικού βάρους⁸³. Οί κανόνες συνέπειας ανα-

81. Ίδεώδης γλωσσική έπικοινωνία κατά την άπόδοση του ΣΟΥΡΑΑ, *Νομοθετική*, σελ. 198.

82. Ο ALEXY, *Theorie*, 233 κ.έ., προέβη πρώτος στή συστηματική έκθεση των όμιλιακών κανόνων. Βλ. επίσης D. BUCHWALD, *Der Begriff der rationalen juristischen Begründung. Zur Theorie der juridischen Vernunft*, Baden-Baden 1990, σελ. 150 κ.έ., καθώς και TSCHENTSCHER, *Theorien*, σελ. 222 κ.έ., όπως και W. REESE-SCHÄFER, «Das Begründungsprogramm Diskursethik in der gegenwärtigen Diskussion und sein Verhältnis zur Struktur des Politischen», έν: (του ίδιου)/K.T. Schuon (Έκδ.), *Ethik und Politik. Diskursethik, Gerechtigkeitslehre und politische Praxis*, Marburg 1991, σελ. 15 κ.έ. Κριτικά άπέναντι στο έγγχείρημα του Alexy ό E. HILGENDORF, *Argumentation in der Jurisprudenz. Zur Rezeption von analytischer Philosophie und kritischer Theorie in der Grundlagenforschung der Jurisprudenz*, Berlin 1991, σελ. 186 κ.έ. και 203 κ.έ. Βλ. επίσης (του ίδιου), «Zur transzendentalpragmatischen Begründung von Diskursregeln», *Rechtstheorie* 27, 1995, σελ. 183 κ.έ.

83. Ο ALEXY, *Theorie*, σελ. 361 κ.έ., αναφέρει επίσης τους κανόνες ως κανόνες βάσης (*Grundregeln*), κανόνες λόγου (*Vernunftregeln*) και κανόνες κατανομής του έπιχειρηματολογικού βάρους (*Argumentationslastregeln*). Για τόν ΧΑΜΠΕΡΜΑΣ, *Diskursethik*, σελ. 97 κ.έ., άποτελούν οί κανόνες τρία επίπεδα προϋποθέσεων του έπιχειρηματολογείν, τά όποια άνήκουν έγγενώς στή έννοια του διαλόγου και τά όποια διαισθητικά έσωτερικεύουν οί μετέχοντες. Οί προϋποθέσεις αυτές είναι είτε λογικής-σημσιολογικής φύσεως, είτε διαδικασιακής φύσεως, είτε έπικοινωνιακής φύσεως.

φέρονται στην αποφυγή λογικῶν ἀντιφάσεων καὶ ἔχουν εἴτε ἓνα ὑποκειμενικὸ εἴτε ἓνα διυποκειμενικὸ σημεῖο ἀναφορᾶς. Ἡ ὑποκειμενικὴ συνέπεια (*Konsistenz*) ὑποχρεώνει τὸν ὁμιλητὴ νὰ μὴν αὐτοαναιρεῖται λογικά (λογικὴ συνέπεια), νὰ τηρεῖ τὶς λεξιλογικὲς συμβάσεις ὡς πρὸς τὴν χρῆση τῶν ὄρων τῆς γλώσσας (ὀρολογικὴ συνέπεια), νὰ ὑποστηρίξει μὲ σοβαρότητα μόνον ὅ,τι ὁ ἴδιος βαθύτερα πιστεύει (προσωπικὴ συνέπεια) καὶ ἐπὶ ἰδίων συνθηκῶν νὰ τηρεῖ τὸ ἴδιο μέτρο σὲ σχέση μὲ ἀναφερόμενες σὲ ὑποκείμενα καὶ ἀντικείμενα κρίσεις (ἀναφορικὴ συνέπεια). Ἡ διυποκειμενικὴ συνέπεια (*Kohärenz*) ὑποχρεώνει τὸν ὁμιλητὴ σὲ χρῆση τοῦ λόγου διακρινόμενη ἀπὸ σαφήνεια (γλωσσικὴ συνέπεια), καθὼς καὶ σὲ ἀληθοφανῆ ἐπιχειρηματολογία, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι δὲν μποροῦν νὰ ὑποστηρίζονται ἐπιχειρήματα ποὺ προφανῶς ἀντιβαίνουν σὲ ἐμπειρικὰ δεδομένα (ἐμπειριολογικὴ συνέπεια). Οἱ ὁμιλητὲς δὲν μποροῦν περαιτέρω νὰ προτείνουν μὴ πραγματοποιήσιμα αἰτήματα (διαπλαστικὴ συνέπεια), τέλος δὲ ὀφείλουν νὰ κάνουν προτάσεις, τὶς συνέπειες τῶν ὁποίων κάνουν δεκτὲς καὶ στὸ πρόσωπό τους (ἀκολουθιακὴ συνέπεια). Ἡ τελευταία περίπτωσι παραπέμπει σὲ μιὰ βασικὴ ἀρχὴ τῆς ὁμιλιακῆς συμμετοχῆς, αὐτὴ τῆς ἐναλλαξιμότητος τῶν ρόλων τῶν ὁμιλητῶν⁸⁴. Ἡ μετάστασι στὴ θέση τοῦ ἄλλου ὅπως αὐτὴ θὰ διαμορφωνόταν μετὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς πρότασις εἶναι ἓνα πρακτικὸ κριτήριον ὀρθότητος ποὺ παραπέμπει στὴν καντιανὴ κατηγορικὴ προσταγὴ.

Οἱ κανόνες πρόσβασις συγκεκριμενοποιοῦνται ὡς ἓνα σύστημα ἴσα κατανεμομένων ἐλευθεριῶν: ἐλευθερία συμμετοχῆς, ἐλευθερία ἐπι-

84. Βλ. ALEXY, *Theorie*, σελ. 251, κανόνας 5.1.1: «Jeder muß die Konsequenzen der in einer von ihm behaupteten normativen Aussage vorausgesetzten Regel für die Befriedigung der Interessen einer jeden einzelnen Person auch für den hypothetischen Fall akzeptieren können, dass er sich in der Situation dieser Person befindet».

λογῆς θεμάτων καὶ ἰσχυρισμῶν, ἐλευθερία ἀμφισβήτησης τῶν ἀντιπάλων προτάσεων, ἐλευθερία πρόσβασης στὴν πληροφόρηση καὶ ἐνημέρωση. Ἡ βασικότερη ἐλευθερία ὅμως ἔγκειται στὴν ἐλευθερία ἀπόλαυσης ὄλων τῶν ἐπὶ μέρος ἐλευθεριῶν, πράγμα συνώνυμο μὲ τὴν ἀπουσία ἀπὸ τὸ διάλογο ὁποιασδήποτε μορφῆς ἐξουσίας, πίεσης ἢ καταναγκασμοῦ, ἐξαρτωμένων εἴτε ἀπὸ πρόσωπα εἴτε ἀπὸ τὶς ἴδιες τὶς συνθήκες⁸⁵. Κυριαρχικὲς ἱεραρχικὲς σχέσεις ἢ ἐξουσιαστικοὶ περιορισμοὶ στὴν θεματολογία, συμμετοχὴ καὶ ἀποδοχὴ ἐπιχειρημάτων θὰ νόθευαν τὴν ἀπαίτηση νὰ καθοδηγεῖ ὁ πρακτικὸς καὶ μόνος λόγος τὴν τελικὴ συναινετικὴ ἀνέυρεση τῆς ἀλήθειας. Ἐξίσου θὰ δυσχεραίναν ὅμως τὴν ἴδια διαδικασία χρονικοὶ περιορισμοὶ στὴν διεξαγωγὴ τοῦ διαλόγου ἢ ἡ ὑποχρέωση νὰ καταλήξει ἢ συζήτησις ὅπωςδήποτε σὲ ἓνα συμπέρασμα. Μιὰ ἀναγκαστικὴ ἀπόφασις θὰ ἀντέβαινε στὴν ἀρχὴ τοῦ μὴ καταναγκασμοῦ.

Οἱ κανόνες κατανομῆς τοῦ ἐπιχειρηματολογικοῦ βάρους ἔρχονται νὰ ρυθμίσουν τὴν οὐσιαστικὴ διεξαγωγὴ τῆς συζήτησης. Τὴν κεφαλαιώδестερη ὑποχρέωση τῶν μετεχόντων ἀποτελεῖ τὸ βάρος θεμελίωσης τῶν ἀποφάνσεων ἢ κανονιστικῶν προτάσεων. Ἡ συζήτησις δὲν ἀφορᾷ ἀπλῶς θέσεις ἢ ἀπόψεις, ἀλλὰ ἐπικεντρώνεται στὴν αἰτιολογία τους. Ἡ πρακτικὴ ὀρθότητα ἀνάγεται ἔτσι σὲ μιὰ κοινότητα ἀναγωγῶν καὶ ὄχι σὲ μιὰ ἀμοιβαιότητα προτάσεων⁸⁶. Παράγωγα

85. Ἡ ἐλευθερία ἀπὸ ἐξουσιαστικὸν καταναγκασμὸν ἀντιστοιχεῖ στὸν ὄρο *Herrschaftsfreiheit*, ἐνῶ ἡ ἐλευθερία ἀπὸ καταναγκαστικὰς συνθήκας γενικὰ στὸν ὄρο *Zwangsfreiheit*.

86. Ὁ ALEXY, «Diskurstheorie und Menschenrechte», ἐν: *Recht, Vernunft, Diskurs. Studien zur Rechtsphilosophie*, Frankfurt 1995, σελ. 127 κ.έ., καὶ (τοῦ ἰδίου), «Discourse Theory and Human Rights», *Ratio Juris* 9, 1996, σελ. 209 κ.έ., θεματοποιεῖ τὴν ἔννοια τοῦ καλοῦ λόγου (*guter Grund*) ὡς βαρύνοντος ἐπιχειρή-

βάρος του πρωταρχικού είναι συνεπώς τὸ βάρος τῆς αἰτιολογίας τῆς διαφοροποίησης, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι πρέπει νὰ θεμελιώνεται ἡ διαφορετικὴ ἀντιμετώπιση παρόμοιων καταστάσεων, τὸ βάρος τῆς ὑποχρεωτικότητας τῆς ἀντίκρουσης, πού βρῖσκει ἐφαρμογὴ ἐὰν καὶ ἐφόσον τὰ ἀρχικὰ ἐπιχειρήματα ἀποκρουσθοῦν, τέλος δὲ τὸ βάρος τῆς ἀπόδειξης τῆς θεματολογικῆς συνάφειας, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι πρέπει κανεὶς νὰ ἀποδεικνύει ὅτι κάθε νέα ὀπτικὴ συναρτᾶται ἄμεσα μὲ τὴν μέχρι τότε πραγματοποιηθεῖσα ἀνταλλαγὴ ἐπιχειρημάτων. Οἱ προαναφερθεῖσες ὑποχρεώσεις δὲν βαρύνουν προληπτικὰ τοὺς διαλεγόμενους, ἐνεργοποιοῦνται ὅμως εὐθύς ὅταν ἡ αἰτιολογία ἀπαιτηθεῖ ἀπὸ τοὺς ὑπολοίπους.

Ἡ ἰδεώδης ὁμιλιακὴ κατάσταση ἐξασφαλίζεται κατὰ τὰ ἀνωτέρω, ὅταν τηρουμένων τῶν κανόνων ἀπολείπουν ὅποιεςδήποτε ἐξουσιαστικὲς ἢ κυριαρχικὲς σχέσεις κατὰ τὴν διεξαγωγὴ τοῦ διαλόγου, ὅταν τὰ ἐπιχειρήματα εἶναι λογικὰ καὶ ὄχι στρατηγικά, καὶ ὅταν δὲν ὑπάρχουν χρονικοὶ ἢ ἄλλοι παράγοντες δυσχέρασης ἢ διακοπῆς τῆς συζήτησης⁸⁷. Ἡ ὀρθολογικότητα δὲν ἔχει ἀπλῶς μιὰ λογικὴ ἀναγωγὴ, ἀλλὰ ἀναφέρεται στὸν ἀποκλεισμὸ ἐξουσιαστικῶν στοιχείων κατὰ τὴν ἐπικοινωνιακὴ διάδραση, ὥστε τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ διαλόγου νὰ βασίζεται ἀποκλειστικὰ στὴν γενικευσιμότητα τῶν ἐπιχειρημάτων.

ματος μόνου δυναμένου νὰ πραγματώσει τὴν κατηγορικὴ (δηλ. πανανθρώπινη, διαχρονικὴ καὶ τοπικὰ οἰκουμενικὴ) ἀξίωση ἰσχύος μιᾶς ἀλήθειας. Τὸ βαρύνον ἐπιχείρημα συνδέεται ἄμεσα πρὸς τὴν ἔννοια τοῦ ἰσχυρότερου ἐπιχειρήματος, ὡς κριτηρίου ἐπιβολῆς ἰσχυρισμῶν στὴν θεωρία τοῦ Χάμπερμας.

87. Ἡ συναινετικὴ θεωρία τῆς ἀλήθειας διαφέρει ἀπὸ τὸν ἀπλό συμβιβασμὸ ἀνάμεσα σὲ ἀντιτιθέμενες ἀπόψεις. Πρὸς τὸν ΧΑΜΠΕΡΜΑΣ, *Modelle*, σελ. 284, ὅπου σχολιάζει τὸν συμβιβασμὸ ἀνάμεσα σὲ κόμματα ἢ παρατάξεις: «Die Kompromißbildung vollzieht sich nicht in den Formen eines rationalen, Macht neutralisierenden, strategisches Handeln ausschließenden Diskurses».

τὴν ἀμεροληψία τῶν διαλεγομένων καὶ τὴν ἀμοιβαιότητα τῶν πρακτικῶν συνεπειῶν τῆς ἐφαρμογῆς τῶν προτεινομένων. Ἐξαρτητικὲς πελατειακὲς σχέσεις, προνόμια, κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἰσχύς, πολιτικὲς ἱεραρχίες νοθεύουν τὸ διαλογικὸ ἦθος. Ἡ ὁμιλιακὴ θεωρία εἶναι κατὰ τοῦτο μιὰ κανονιστικὴ θεωρία τῆς ἐπιχειρηματολογίας καὶ ὄχι μιὰ θεωρία ἀναγόμενη στὴ ρητορικὴ, τὶς διαπραγματεύσεις (*bargaining*) ἢ τὶς ἀποφάσεις (*decision making*), ἀφοῦ ἡ διάθεση τῶν συμμετεχόντων στρέφεται πρὸς τὴν συνεννόηση καὶ ὄχι πρὸς τὴν ἐπιβολή. Ἐπίσης ἐνῶ οἱ διαπραγματεύσεις τείνουν πρὸς τὸν σχηματισμὸ κοινῆς θέλησης, ἡ διαλογικὴ ἐπιχειρηματολογία σκοπεῖ στὸν σχηματισμὸ κοινῶν κρίσεων. Τὸ κριτήριό τῆς μὴ στρατηγικότητας τῆς ἐπιχειρηματολογίας εἶναι ἐξαιρετικὰ σημαντικό, ἀφοῦ ὀρίζει τὸν τύπο ὀρθολογικότητας στὸν ὁποῖο κάθε μοντέλο, μὲ τρόπο ἀσύμβατο πρὸς τὸ ἄλλο, ὑποτάσσεται: στὴν πρακτικὴ ὀρθολογικότητα τῆς σχέσης μέσων/σκοπῶν ἢ στρατηγικὴ σκέψη, ἢ ὅποια προσανατολίζεται στὴν ἐπιτυχία τῶν δρώντων, στὸν πρακτικὸ Λόγο ἢ ἐπικοινωνιακὴ πράξη, πού προσανατολίζεται ἀποκλειστικὰ πρὸς τὴν ὀρθότητα τοῦ πράττειν. Σὲ σχέση μὲ τοὺς συμμετέχοντες ὀφείλουν νὰ τηροῦνται ἀντικειμενικὰ ἀλλὰ καὶ ὑποκειμενικὰ κανόνες ἴσης κατανομῆς εὐκαιριῶν γιὰ συμμετοχὴ, παρουσίαση ἐπιχειρημάτων καὶ κριτικὴ ἀλλοτρίων ἐπιχειρημάτων⁸⁸. Ὑπὸ τοὺς ὅρους μιᾶς ἔτσι διαμορφούμενης ἐπικοινωνιακῆς ἠθικῆς μπορεῖ νὰ λειτουργήσῃ καὶ νὰ εὐδοκίμησῃ ὁ γε-

88. Οἱ συμμετέχοντες στὸν διάλογο δὲν ἔχουν ἄρα μόνο δικαιώματα ἀλλὰ καὶ ὑποχρέωση νὰ τηροῦν τοὺς διαδικαστικούς κανόνες. Ἐδῶ βέβαια ἐλλοχεύει ὁ κίνδυνος ἐνός *regressus ad infinitum*, ἀφοῦ ἡ θέσπιση τῶν κανόνων διεξαγωγῆς τοῦ διαλόγου πρέπει μὲ τὴ σειρά της νὰ θεμελιώνεται διαλογικά, σὲ μιὰ συζήτησι πού νὰ θεμελιώνει τὸν λογικὰ καὶ ἠθικὰ πρόσφορο τρόπο κοινῆς ἀνέυρεσης τῆς ἀλήθειας.

νικός Πρακτικός Λόγος, εξειδικευμένη μορφή του οποίου θα αποτελούσε για παράδειγμα τὸ δίκαιο.

Κατὰ κάποιον τρόπο μοιάζει ἡ ιδεώδης ὁμιλιακὴ κατάσταση νὰ εἶναι τὸ ἀντίστοιχο μὲ τὴν ἀρχετυπικὴ συνεύρεση καὶ σύμπραξη τῶν πολιτῶν στὶς θεωρίες τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου. Μόνο πὺ οἱ τελευταῖες στηρίζονται στὸν σχηματισμὸ καὶ τὴν ἔκφραση μιᾶς κοινῆς βούλησης. Ὑπὸ τὴν ἔννοια τῆς ὁμιλιακῆς θεωρίας θὰ λέγαμε, ὅτι ὁ διάλογος δὲν ἀποτελεῖ μιὰ συζήτηση ἐπὶ παντὸς ἐπιστητοῦ, ἀλλὰ μιὰ ιδεατὴ συμπραξιακὴ διαδικασίαν ἀναζήτησης ἀληθειῶν. Οἱ δύο θεμελιώδεις ἀρχές τῆς θεωρητικῆς κατασκευῆς τοῦ Χάμπερμας εἶναι πρῶτον ἡ ἀρχὴ τῆς οἰκουμενικότητος (*Universalisierungsgrundsatz U*) καὶ δεύτερον ἡ ἐπὶ τῆς πρώτης ἐρειδόμενη ἀρχὴ τῆς ὁμιλιακῆς ἠθικῆς (*diskursethischer Grundsatz D*). Συνδέεται ἔτσι ἡ ἀνάλυσί του ἄμεσα πρὸς τὴν ὅλη θεωρία τῶν διαδικασιακῶν προσεγγίσεων τῆς δικαιοσύνης, ὅπως παραπάνω τίς παρουσιάσαμε. Ἡ διαφορὰ οὐσιαστικῆς καὶ διαδικασιακῆς προσέγγισης τοῦ ἠθικὰ Ὀρθοῦ διαφαίνεται σαφέστερα ἀπὸ τὴν ἐκάστοτε ἀλλαγὴ προοπτικῆς γιὰ τὴν ἐξακριβωσὴ του. Ἐνας κανόνας ἰσχύει ὑπὸ τὴν ἠθικὴ του ἔννοια ὅταν ἀπὸ τὴν προοπτικὴ τοῦ καθενὸς θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ ἀποδεκτὸς καὶ ἀπὸ ὅλους. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἐξασφαλίζεται ἡ γενικευσιμότητα τῶν συμφερόντων πὺ ἔρχεται νὰ ρυθμίσει ὁ νόμος⁸⁹. Ὑπὸ καθεστῶς συλλογικῆς νομοθετικῆς αὐτοδιάθεσης ὅμως, ὅπου νομοθέτης καὶ ὑποκείμενος στὸ νόμο ταυτίζονται στὸ πρόσωπο τοῦ πολίτη, ἡ ἐπιβαλλόμενη σύμπραξη στὴν ἄσκηση νομοθετικοῦ ἔργου μεταβάλλει τὴν ἴδια τὴν προοπτικὴ τῆς ἠθικῆς σκοπιᾶς ἀπὸ μονολογικὴ σὲ συλλο-

89. Ἡ ἀξίωση τῆς γενικευσιμότητος πὺ συνδέεται ἄμεσα πρὸς τὴν ἀρχὴ τῆς ἔλλογης διαβούλευσης θεμελιώνεται στὴν καντιανὴ κατηγορικὴ προσταγὴ. Βλ. ΣΟΥΡΑΑ, *Νομοθετικὴ*, σελ. 189.

γική. Μόνο μέσα από μιὰ διυποκειμενική συζητητική προοπτική τῶν συν-νομοθετούντων μπορεῖ πλέον νὰ ἐξακριβωθεῖ, ἐὰν ἕνας ἀμφισβητούμενος κανόνας εἶναι σὲ θέση νὰ συγκεφαλαιώσῃ ἠθικὰ γενικεύσιμα ἀμοιβαῖα συμφέροντα⁹⁰.

Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν παράδοση τῆς μεταφυσικῆς θεμελίωσης τοῦ Ὁρθοῦ, ἡ σχέση ἠθικῆς καὶ δικαίου παύει νὰ εἶναι στὸν Χάμπερμας ἱεραρχική. Ἡ ὑπερβατολογικὴ σύλληψη τοῦ Ὁρθοῦ Λόγου τὸν καθιστᾷ μοναδικὸ σημεῖο ἀναφορᾶς καὶ βάση θεμελίωσης ἑνὸς ἐπικοινωνιακὰ προκύπτοντος περιεχομένου τοῦ δικαίου, τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς ἠθικῆς⁹¹. Στὸ σύστημα συντεταγμένων πού διαμορφώνει ἡ ιδεώδης ὁμιλιακὴ κατάσταση τοποθετεῖ ὁ Χάμπερμας τὴ δυνατότητα πραγμάτωσης τῆς προσωπικῆς αὐτονομίας ὑπὸ ὄρους ἐφαρμογῆς τῆς ιδέας τῆς οἰκουμενικότητας. Ἡ μὲν αὐτονομία ἐγκεῖται στὸ ὅτι οἱ συμμετέχοντες στὸ διάλογο ἀλληλο-αντιμετωπίζονται ὡς ἴσα καὶ ἐλεύθερα ὑποκείμενα. Ἡ δὲ οἰκουμενικότητα πραγματώνεται εἴτε πραγματιστικὰ ὡς καθολικότητα τῆς δυνατότητας πρόσβασης στὸ διάλογο εἴτε ἐπιστημολογικὰ ὡς ἀναγκαιότητα καθολικῆς συναίνε-

90. ΧΑΜΠΕΡΜΑΣ, «Eine genealogische Betrachtung zum kognitiven Gehalt der Moral», ἐν: *Die Einbeziehung des Anderen. Studien zur politischen Theorie*, Frankfurt 1996, Taschenbuchausgabe Frankfurt 1999, σελ. 11 κ.έ. [παρακάτω *Betrachtung*], σελ. 46: «Mithin nimmt eine Person den moralischen Gesichtspunkt ein, wenn sie wie ein demokratischer Gesetzgeber mit sich zu Rate geht, ob die Praxis, die sich aus der allgemeinen Befolgung einer hypothetisch erwogenen Norm ergeben würde, von allen möglicherweise Betroffenen als potentiellen Mitgesetzgebern akzeptiert werden könnte. In der Rolle des Mitgesetzgebers nimmt jeder an einem kooperativen Unternehmen teil und lässt sich damit auf eine intersubjektiv erweiterte Perspektive ein, aus der geprüft werden kann, ob eine strittige Norm aus der Sicht eines jeden Beteiligten als verallgemeinerungsfähig gelten kann».

91. ΧΑΜΠΕΡΜΑΣ, *Faktizität*, σελ. 281 κ.έ.

σης στην τελική κρίση. Ο Χάμπερμας ανάγει τη θέση του στην φιλοσοφική γραμμή που χάραξαν ο Ρουσσώ και ο Κάντ, έρμηνεύοντας πάντως τόν Κριτικισμό κατά έναν τρόπο που να προσθέτει στην παραδοσιακή έννοια της καντιανής ιδιωτικής αυτονομίας, που στηρίζεται στην έννοια του ήθικου καθήκοντος, τη διάσταση της δημόσιας αυτονομίας του πολίτη, που θεμελιώνεται στην έννοια της συλλογικής αυτοδιάθεσης. "Όπως στην ρουσσική πολιτική σκέψη, μόνο εκείνοι οι νόμοι μπορούν να ισχύουν, τους οποίους ο καθένας επί όλων των άλλων και όλοι επί ενός θα είχαν θεσπίσει, έτσι και στον Κάντ, όπως τόν έρμηνεύει ο Χάμπερμας, οι νόμοι έλκουν την κατηγορησιμότητά τους από την οικουμενικότητά τους. Γενικότερα χάνεται στην ανάλυσή του ως προς τὸ συγκεκριμένο σημείο ή θεμελιώδης διάκριση του Κάντ μεταξύ αυτόνομης ήθικότητας (*Moralität*) και έτερόνομης νομιμότητας (*Legalität*)⁹². Αντίθετα ο Χάμπερμας τείνει να συναγάγει άμεσα από την έννοια της ήθικης ελευθερίας την έννοια της νομικής αυτονομίας, μη διαφοροποιώντας καθόλου τὸν ὄρο κανόνας συμπεριφοράς της Ἠθικῆς ἀπὸ τὸν ὄρο νόμος τοῦ Δικαίου⁹³. Σὲ μιὰ δεύτερη ἀπόκλιση ἀπὸ τὸν Κάντ, θεμελιώνει τὴν οικουμενικὴ ὀρθολογικότητα τῶν ἠθικῶν κρίσεων ὄχι πιά στὴν ἀναγώγιμη στὸν Λόγο ἀτομικὴ συνείδηση ἀλλὰ στὴν συλλογικὴ ἐπικοινωνία. Ἀπορρίπτει πρὸς τοῦτο τὴν περιεκτικὴ καὶ οὐσιαστικὴ φύση τοῦ ἀγαθοῦ, ὅπως αὐτὴ διαγιγνώσκεται ἀπὸ τὴν προοπτικὴ τοῦ τί εἶναι καλὸ γιὰ ἑμᾶς στὴν ἐκάστοτε συλλογικότητά μας, καὶ προβάλλει τὴν προο-

92. Ὁ.π., σελ. 143 κ.έ.

93. Γεγονὸς εἶναι ὅτι στὰ γερμανικὰ ὁ ὄρος *Gesetz* εἶναι κοινὸς στὸ δίκαιο καὶ τὴν ἠθικὴ. Στὴν τελευταία συνηθίζεται ὅμως νὰ ἀναφέρεται ὡς *moralisches Gesetz*. Ὁ λόγος ὅμως γιὰ τὸν ὅποιο ὁ Χάμπερμας δὲν διαχωρίζει σαφῶς μεταξὺ τῶν γνωστικῶν πεδίων ἔγκειται στὸ ὅτι πρεσβεύει τὴν ἐνότητα δικαίου καὶ ἠθικῆς.

πτική του τί θα ήταν αποδεκτό ως καλό από όλους σε ένα οικουμενικό ακροατήριο του Λόγου. Στην απόρριψη της ουσιαστικής ηθικής οδηγείται όμως παρεξηγώντας την αριστοτελική παράδοση της δικαιοσύνης ως αρετής. Ένωσώ μ' αυτό ότι ο Χάμπερμας αναλύει την αριστοτελική ηθική διδασκαλία⁹⁴ χωρίς να διασαφηνίσει την ουσιαστικά μεταχριστιανική διαφορά μεταξύ των όρων *ethicus* και *moralis*, ή οποία συνεχίζει να υφίσταται στα μὲν ἀγγλικά ὑπὸ τοὺς ὄρους *ethics* και *morals*, στα δὲ γερμανικά ὡς *Ethik*, *Sittlichkeit* και *Moral*. Στὴν αριστοτελική σκέψη ἡ ἀρετὴ ὡς ὅρος γένους ἀποτελεῖ μιὰ πρωταρχική ἐνότητα πού ἐκδηλώνεται στίς ἐπὶ μέρους ἐκφάνσεις τῆς στοὺν πρακτικὸ βίῳ, και διαπιστώνεται ἀπὸ ἕναν φρονητικὸ πρακτικὸ λόγο. Ὁ Χάμπερμας ἐπιθέτει στοὺν Ἀριστοτέλη τὴν διάκριση μεταξύ δικαίου και ἀγαθοῦ, ὑποστηρίζοντας ἄστοχα ὅτι τὸ ἀγαθὸ ὡς οὐσία ὑπερέχει τοῦ δικαίου ὡς τύπου⁹⁵. Τὸ πράττει μάλιστα ἐρμηνεύοντας ἀναχρονιστικά τὸν Ἀριστοτέλη μὲ ὄρους πού ἀνάγονται σὲ μιὰ ὑπερβατολογική ἠθική (*Moral*) και ὄχι σὲ μιὰ κατ' ἀρχὴν ἐμπειριοπαγῆ κοινωνική ἠθική (*Ethik*, *Sittlichkeit*).

Ἡ ἰδεώδης ὀμιλιακή κατάσταση δημιουργεῖ τίς ἐπικοινωνιακὲς προϋποθέσεις γιὰ μιὰ ὀρθολογική ἀναζήτηση εἴτε τῆς ὀρθότητας τῶν κανόνων πού διέπουν τὰ πρακτικά ἐνεργήματα εἴτε τῆς λυ-

94. Ὁρθότερο θὰ ἦταν νὰ ἐπισημάνουμε, ὅτι δὲν ἀναλύει τὴν ἴδια τὴν διδασκαλία ἀλλὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ Ἀριστοτέλη ἀπὸ τὸν M. SEEL, *Versuch über die Form des Glücks*, Frankfurt 1995, ὁ ὁποῖος ἐπίσης προσπαθεῖ νὰ «ἀποκαταστήσει» τὴν δυνατότητα φορμαλιστικῆς ἐρμηνείας τῆς αριστοτελικῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας. Πρὸβλ. HABERMAS, *Betrachtung*, σελ. 34 κ.έ.

95. Οὐσιαστικότερη και πιὸ πρωτότυπη εἶναι ἡ κριτική πού ἀσχεῖ ὁ KANT στὴν αριστοτελική ἠθική διδασκαλία στοῦ ἔργου του *Die Metaphysik der Sitten*, κεφ. XIII, *Allgemeine Grundsätze der Metaphysik der Sitten in Behandlung einer reinen Tugendlehre*, Akad.-Ausc. VI, σελ. 403 κ.έ.

σιτέλειας τῶν πολιτικῶν ἐπιλογῶν. Σὲ μιὰ ἐποχὴ ὅπου ὁμολο-
 γουμένως ἔχει ἐκλείψει ἢ μιὰ καὶ κυρίαρχη ἠθικὴ ὡς συνεκτικὴ
 ἔρμηνεία τοῦ βιοτικῆς ὀρίζοντα ἢ ὡς βάση θεμελίωσης ἑνὸς «φυ-
 σικοῦ» δικαίου, καθίσταται ἢ συναίνεση πού μπορεῖ νὰ προκύψει
 ἀπὸ ἕναν ὀρθολογικὸ κατὰ τὰ ἀνωτέρω διάλογο τὸ μόνο μέσο γιὰ
 τὴν ἐπανέυρεση τῆς χαμένης ἐνότητας. Ὅταν ὁ πρακτικὸς διά-
 λογος ὀφείλει νὰ λαμβάνει χώρα ὑπὸ ἰδεατὲς συνθῆκες, δὲν μπο-
 ρεῖ παρὰ νὰ σχηματοποιεῖται καὶ ὁ ἴδιος σὲ ἕνα ἰδεατὸ σχῆμα, κα-
 νονιστικῆς χαρακτῆρα. Ἡ ἐμπειρία διδάσκει βέβαια ὅτι διάλογοι
 ἀναφερόμενοι στὴν πολιτικὴ, τὴν θεμελίωση καὶ τὴν εὕρεση τοῦ
 δικαίου χωρὶς ἐξαίρεση διακρίνονται ἀπὸ τὸ ὅτι διεξάγονται ὑπὸ
 συνθῆκες ὀμιλιακοῦ καταναγκασμοῦ. Οὔτε στὸ διηνεκές μποροῦν
 νὰ λαμβάνουν χώρα, γιὰ τὸ τότε δὲν θὰ εἶχαμε παρὰ ἀκυβερνησί-
 α, ἀνομία καὶ ἀρνησιδικία, οὔτε ὑπὸ συνθῆκες ἀγαθῆς καὶ φιλαλή-
 θους προαίρεσης προκύπτουν τὰ ἐκατέρωθεν ἐπιχειρήματα. Ἀντί-
 θετα αὐτὰ μποροῦν νὰ ἐκληφθοῦν ὡς πρότυπο στρατηγικοῦ λό-
 γου, ἀφοῦ ὑποτάσσουν τὴν ἀλήθεια στὴν ἐκάστοτε σκοπιμότητα.
 Μὴ μπορώντας νὰ ἀγνοήσουν τὸ γεγονός αὐτὸ⁹⁶ ἀντιπαράβαλλον

96. Χαρακτηριστικὴ ἐπὶ τούτου εἶναι ἡ ἐπαμφοτερίζουσα στάση τοῦ Χάμπερ-
 μας, ὁ ὁποῖος δύο φορές ἔχει μεταβάλλει τὴ θεωρία του ἀναφερόμενος στὸν στρα-
 τηγικὸ χαρακτῆρα τοῦ νομικοῦ λόγου. Βλ. κατ' ἀρχὴν «Theorie der Gesellschaft
 oder Sozialtechnologie? Eine Auseinandersetzung mit Niklas Luhmann», ἐν: (τοῦ
 ἰδίου)/N. LUHMANN, *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie – Was leistet die
 Systemforschung?*, Frankfurt 1971, σελ. 142 κ.έ., σελ. 200 κ.έ., ὅπου ὑποστηρί-
 ζει τὸν στρατηγικὸ χαρακτῆρα τῶν δικονομικῶν πρακτικῶν, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν
 ὑστερότερη υἱοθέτηση τῆς τοποθέτησης τοῦ Alexy, ὅτι τὸ δίκαιο ἀποτελεῖ εἰδικὴ
 περίπτωση τοῦ γενικοῦ πρακτικοῦ λόγου καὶ ὑποκατηγορία τῶν ἠθικῶν κρίσεων
 (Sonderfallthese). Βλ. *Theorie des kommunikativen Handelns*, 2 τ., δ' ἐκδ., Frankfurt
 1987: τ. I, σελ. 62 καὶ ὑπόσημ. 63. Μιὰ μεικτὴ εἰκόνα παρουσιάζεται τέλος
 στὴ μελέτη τοῦ Faktizität, σελ. 281 κ.έ., ὅπου ὁ Χάμπερμας ἐξετάζει τίς προῦ-

οί θεωρητικοί τοῦ ὁμιλιακοῦ πραγματισμοῦ τὸν ιδεώδη πρακτικὸ διάλογο, ὡς ἀπόλυτο πρότυπο συνεννόησης (*idealer Diskurs*)⁹⁷, πρὸς τὸν πραγματικὸν διάλογο (*realer Diskurs*), πού ἀντιπροσωπεύει τὴν ἀρμόζουσα στὶς συνθῆκες μέγιστη δυνατὴ προσέγγιση τοῦ προτύπου αὐτοῦ. Οἱ πραγματικοὶ διάλογοι τείνουν νὰ πραγματώσουν, ἀλλὰ δὲν φθάνουν ποτὲ τὶς ιδεώδεις συνθῆκες διεξαγωγῆς τῶν ἰδεατῶν διαλόγων. Ἀντίστοιχα τὸ ἀποτέλεσμά τους δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι ἡ σχετικὴ ἀλήθεια, ἀφοῦ μόνο ὑπὸ συνθῆκες ιδεώδους διαλόγου θὰ μπορούσαν νὰ ἐκπληρωθοῦν οἱ ὄροι πού τίθενται ἀπὸ τοὺς ὁμιλιακοὺς κανόνες. Οἱ ιδεώδεις διάλογοι ἐπέχουν ἔτσι θέση ρυθμιστικοῦ προτύπου καὶ κατευθυντήριας ιδέας σὲ σχέση μὲ τοὺς πραγματικούς.

Ἡ ιδεώδης ὁμιλιακὴ κατάσταση στὴν ὁποία ἀναφερθήκαμε πρὶ πάντων περιέχει ἐκεῖνα τὰ ποιοτικὰ χαρακτηριστικά, τὰ ὁποῖα ποσοτοποιημένα τρόπον τινὰ στὸν ρεαλιστικὸ πολιτικὸν διάλογο τὴν συνδέουν μὲ τὴν ὑπὸ ἐξέταση διαβουλευτικὴ θεωρία τῆς δημοκρατίας⁹⁸:

ποθέσεις πραγματώσεως τῆς ἀρχῆς τῆς ὁμιλιακῆς ἠθικῆς μέσω τῆς ἰσχύος ἀναγκαστικῶν δικονομικῶν κανόνων κατὰ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ δικαίου καὶ ἀντίστοιχα κοινοβουλευτικῶν κανόνων κατὰ τὴν ἀσκηση νομοθετικοῦ ἔργου.

97. Ὁ ALEXU, *Theorie*, σελ. 412, δίνει τὸν ἀκόλουθο ὀρισμὸ τοῦ ιδεώδους πρακτικοῦ διαλόγου: «(Ein idealer praktischer Diskurs ist ein Diskurs), bei dem unter den Bedingungen unbegrenzter Zeit, unbegrenzter Teilnehmerschaft und vollkommener Zwanglosigkeit im Wege der Herstellung vollkommener sprachlich-begrifflicher Klarheit, vollkommener empirischer Informiertheit, vollkommener Fähigkeit und Bereitschaft zum Rollentausch und vollkommener Vorurteilsfreiheit die Antwort auf eine praktische Frage gesucht wird».

98. Πρὸς αὐτὸ καὶ M. PASSERIN D' ENTRÈVES, *Multiculturalism and Deliberative Democracy*, ICPS Working Papers 163, Barcelona 1999, σελ. 5 κ.έ. [παρακάτω *Democracy*].

α) Ός πρὸς τὴν μορφὴν τοὺς οἱ διαβουλευτικὲς διαδικασίες συντίθενται ἀπὸ τὴν ἀνταλλαγὴ πληροφοριῶν καὶ θεμελιωμένων ἐπιχειρημάτων.

β) Οἱ διαβουλεύσεις εἶναι δημόσιες καὶ καθολικὲς. Οὐδεὶς ἐπιτρέπεται νὰ ἀποκλείεται, ἀλλὰ ἀντίθετα οἱ θιγόμενοι ὀφείλουν νὰ ἔχουν καὶ δικαίωμα νὰ συμμετέχουν στὶς δημόσιες συζητήσεις πού τοὺς ἀφοροῦν.

γ) Οὐδεὶς ἐξαναγκασμὸς ἐξωγενοῦς ἢ ἐνδογενοῦς τύπου ὀφείλει νὰ ἀσκεῖται, ὁ ὁποῖος θὰ μπορούσε νὰ κλονίσει τὴν ἀρχὴ τῆς ἰσότητος τῶν συμμετεχόντων.

δ) Σκοπὸς τῆς διαβούλευσης εἶναι ἡ εὕρεση μιᾶς ὀρθολογικῆς πρακτικῆς λύσης στὴν ὁποία νὰ συμφωνοῦν ὅλοι. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ διαβούλευση δὲν θὰ ὀφείλει νὰ γνωρίζει χρονικοὺς περιορισμοὺς καὶ νὰ δύναται νὰ συνεχίζεται ἢ νὰ ἐπαναλαμβάνεται στὸ διηγεκὲς. Ἐπειδὴ ὅμως στὴν πολιτικὴ διαβούλευση ὑπάρχει ἡ πίεση τοῦ χρόνου ἐντὸς τοῦ ὁποίου πρέπει νὰ ληφθεῖ μιὰ ἀπόφαση, ὑπερισχύει προσωρινὰ καὶ γιὰ λόγους σκοπιμότητος ἡ ἀρχὴ τῆς πλειοψηφίας. Παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ μειοψηφία δικαιούται νὰ ξαναπαρουσιάσει τὸ ἴδιο θέμα στὴ συζήτηση προσπαθώντας νὰ μεταπέσει τὴν πλειοψηφία σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ὀρθότητα τῆς πρώτης ἀπόφασης.

ε) Τὰ ὅρια τῆς πολιτικῆς διαβούλευσης εἶναι εὐρύτατα καὶ περιλαμβάνουν ὅλα τὰ θέματα τὰ ὁποῖα μπορούν νὰ ρυθμισθοῦν μὲ γνώμονα τὸ κοινὸ συμφέρον, περιλαμβανομένης ἀκόμα καὶ τῆς ἄνισης διανομῆς ἀγαθῶν, στὸ βαθμὸ πού αὐτὴ οὐσιαστικὰ ἐπηρεάζει τὴν ἴση καὶ ἀποτελεσματικὴν χρῆση τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων.

στ) Οἱ πολιτικὲς διαβουλεύσεις ὀφείλουν νὰ ἐμπεριέχουν τὴν ἄφθραση συλλογικῶν ἐπὶ μέρους ταυτοτήτων, τὴν θεματοποίησιν τῶν ἀτομικῶν χρειῶν, καθὼς καὶ τὴν μετάπλασιν προ-πολιτικῶν διαθέσεων καὶ προτιμήσεων.

Τὸ ὅτι ἡ ιδεώδης ὁμιλιακὴ κατάσταση ἀποτελεῖ ἀντιπραγματικό⁹⁹ μέγεθος κανονιστικοῦ καὶ διαδικασιακοῦ χαρακτήρα δὲν χρειάζεται ἄλλο νὰ τὸ τονίσουμε. Τὸ ἂν εἶναι ὅμως σὲ θέση νὰ δράσει προσανατολιστικά σὲ σχέση μὲ τὶς πρακτικὲς τῆς δημοκρατικῆς πολιτικῆς ὀφείλουμε παρακάτω νὰ τὸ διερευνήσουμε.

VI. ΘΕΣΜΟΠΟΙΗΜΕΝΗ ΔΙΑΒΟΥΛΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΟΝ COHEN

Ὁ J. Cohen θεωρεῖ τὴ δημοκρατικὴ διαβούλευση ὡς τὸν ἄριστο ἐπικοινωνιακὸ μηχανισμό γιὰ τὴν ἄρση τῶν διαφορῶν μεταξύ ἀνταγωνιστικῶν ἠθικῶν καὶ πολιτικῶν τάσεων στοὺς κόλπους τῆς ποικιλόδοξης κοινωνίας. Ἀπορρίπτει καὶ αὐτός, γιὰ νὰ φθάσει στὸ συμπέρασμά του, τὸ συγκρασιακὸ μοντέλο τῆς δημοκρατικῆς λήψης ἀποφάσεων, κατὰ τὸ ὁποῖο ἀντιμαχόμενα ἀτομικὰ συμφέροντα ἐπιβάλλονται μέσω τῆς σχετικῆς ὁμαδοποίησής τους ὡς ἐκλογικῆς πλειοψηφίας ἐπὶ ἄλλων συμφερόντων. Στὸ συγκρασιακὸ πρότυπο περισσεύει θὰ λέγαμε ἢ ὑποχρέωση οὐσιαστικῆς ἀνταλλαγῆς ἐπιχειρημάτων καὶ ἀρκεῖ ἢ δημόσια γνωστοποίηση θέσεων. Στὰ διαλογικὰ δημοκρατικὰ μοντέλα ἀντίθετα οἱ ἀποκλίνουσες ἀπόψεις δὲν τίθενται σὲ συζήτηση προκειμένου νὰ τηρηθεῖ ἀπλῶς κάποια ἀρχὴ δημοσιότητας, ἢ γιὰ νὰ πεισθοῦν οἱ ἤδη ὀπαδοὶ ἢ οἱ ἀναποφασιστοί, ἀλλὰ πολὺ περισσότερο καὶ κυρίως γιὰ νὰ τεθεῖ ὑπὸ ἔλεγχου ἢ ἐπιχειρηματολογικὴ ιδιότητα τῆς γενικευσιμότητος τῶν συνεπειῶν μιᾶς πρότασης. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἐπιμένουν τὰ διαλογικὰ μοντέλα, παρ' ὅλο τὸν κίνδυνο νὰ χαρακτηρισθοῦν οὐτοπικά, στὸ ὅτι ιδεατὸ ἀποτελέσμα μιᾶς διαβούλευσης θὰ ἦταν ἡ ὁμοφωνία τῶν συμμετεχόντων πού θὰ προέκυπτε ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη πειθὸ τοῦ ἰσχυρότερου ἐπιχειρήματος. Τὰ συγκρασιακὰ

99. Ὁ Χάμπερμας χρησιμοποιεῖ τὸν γερμανικὸ ὄρο *kontrafaktisch*, πλασμένο κατ' ἀναλογία τοῦ ἀγγλικοῦ *counterfactual*.

μοντέλα ἐγκολπώνονται τὸν ρεαλισμὸ τῆς ἐπιβολῆς, ἐνῶ τὰ διαλογικὰ τὸν ἰδεαλισμὸ τοῦ ἀνθρωπισμοῦ τῆς κατηγορικῆς προσταγῆς. Ἡ διαβουλευτική δημοκρατία ἀποτελεῖ ἐκεῖνο τὸν σύνδεσμο προσώπων, ὁ ὁποῖος ἐπιλύει τίς ὑποθέσεις του μέσῳ τῆς κοινῆς διαβούλευσης τῶν μελῶν του, καὶ ὅπου ἡ περὶ τὰ πολιτικὰ συζήτηση δομεῖται ἐπὶ ἐναλλακτικῶν ἀπόψεων σχετικὰ μὲ τὸ κοινὸ καλὸ¹⁰⁰. Ἐνας τέτοιος σύνδεσμος προϋποθέτει μιὰ εὐρεία καὶ ἐμφανῆ ἰσότητα μεταξὺ τῶν κοινωνῶν, συμβάλλοντας ταυτόχρονα στὴν εὐδοκίμηση τοῦ συναισθήματος τοῦ αὐτοσεβασμοῦ καθὼς καὶ μιᾶς αἰσθητῆς σχετικὰ μὲ τὴ δικαιοσύνη¹⁰¹. Σκοπὸς δὲν εἶναι ἡ καταπίεση τῶν διαφορῶν, ἀλλὰ διαμετρικὰ ἀντίθετα ἡ ἐνίσχυση τῆς παρουσίας τους σὲ διαλογικὰ βήματα, τὰ ὁποῖα ἐγγυῶνται τὸ μεγαλύτερο δυνατὸ ποσοστὸ ἀκριβοδικίας γιὰ ὅλους τοὺς συμμετέχοντες. Αὕτῃ ἀκριβῶς ἡ ἀκριβοδικία ἀποτελεῖ τὸ μόνον μέσο γιὰ τὴν σύγκλιση ἀνταγωνιστικῶν θέσεων περὶ τοῦ πρακτέου πού ὀφείλονται σὲ διαφορετικὲς κοινωνικὲς προελεύσεις, ταυτότητες ἢ κοσμοθεωρίες. Ἡ ἀποδοχὴ τῆς διαφορᾶς μὲ ταυτόχρονη παραδοχὴ τῆς ἐλευθερίας καὶ ἰσότητος τοῦ ἄλλου ὀδηγεῖ μόνη στὴ δυνατότητα εὕρεσης μιᾶς λύσης πάνω στὴ βάση τῆς ἰδέας τοῦ κοινοῦ καλοῦ. Ἀπαραίτητο κατὰ τὸν συγγραφέα εἶναι στὴν προοπτικὴ αὕτῃ τὸ ἄνοιγμα ὅλο καὶ περισσότερων θεσμικῶν πεδίων στὸ δημόσιο διάλογο. Παρὰ τὸν τονισμὸ τῶν στοιχείων τῆς ἀκριβοδικίας καὶ τοῦ εὐλόγου στὴν πολιτικὴν θὰ ἔπρεπε νὰ τονίσουμε ὅτι ὁ Cohen δὲν ἐπιχειρεῖ νὰ θεμελιώσῃ τὴν δημοκρατία ὡς ἀντικατοπτρισμὸ μιᾶς ἀρχετυπικῆς ἰδέας τῆς ἀκριβοδικαίης σύμπραξης τῶν

100. PASSERIN D' ENTRÈVES, *Democracy*, σελ. 4.

101. J. COHEN, «Deliberation and Democratic Legitimacy», ἐν: A. Hamlin/P. Petit (Ἐκδ.), *The Good Polity: Normative Analysis of the State*, Oxford 1989, σελ. 17 κ.έ. [παρακάτω *Legitimacy*].

πολιτῶν¹⁰². Ἀντίθετα πιστεύει ὅτι οἱ ιδεώδεις δημοκρατικές διαδικασίες ὀδηγοῦν στήν ἀκριβοδικία τῶν πολιτικῶν λύσεων. Ἡ ἴδια ἡ ἀνάγκη ἄρθρωσης τοῦ πολιτικοῦ λόγου ὑπό ἐγγενεῖς ἄρτιες συνθῆκες ὀδηγεῖ ἄρα στήν θεσμική ὀργάνωση τῆς δημοκρατίας κατὰ τρόπο πού νά τήν καθιστᾶ λειτουργική καί ὄχι ἡ πραγμάτωση ἐνός ἐξωγενοῦς ἠθικοῦ ιδεώδους. Σέ ἀντίθεση μέ τόν Ρώλς ὁ Cohen δέν θεωρεῖ περαιτέρω τήν ιδεώδη διαβουλευτική διαδικασία ὡς χαρακτηριστικό μιᾶς δεδομένης ἀρχικῆς κατάστασης (*original position*), κατὰ τήν ὁποία ἐπιλέγονται οἱ ὅροι δόμησης τοῦ διαπροσωπικοῦ κοινωνικοῦ συνδέσμου. ἀλλά ὡς δυνάμενη καί ὀφείλουσα νά ἀντανακλᾶται στούς θεσμούς κατάστασης καί πρακτική, ἡ ὁποία σκοπὸ ἔχει τήν νομιμοποίηση τῶν ἐδῶ καί τώρα ἀποφάσεων. Τονίζει κατὰ τοῦτο τὸν διαδικασιακὸ χαρακτήρα της, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἄμεσα προκύπτει καί ἡ νομιμοποιητική της λειτουργία. Ἄν ὡς πρὸς τὸ σημεῖο αὐτὸ ἀπορρίπτει τίς θέσεις τοῦ πρώιμου Ρώλς, ὅπως ἐκτίθενται στήν *Θεωρία τῆς Δικαιοσύνης*, δέν πράττει τὸ ἴδιο σέ σχέση μέ τίς βασικὲς θέσεις τοῦ *Πολιτικοῦ Φιλελευθερισμοῦ*, ὅπου ὁ Ρώλς, ὅπως εἶδαμε, τείνει πρὸς μιᾶ ἀρχὴ τῆς ἀποφυγῆς τῆς πολιτικῆς πόλωσης (*principle of avoidance*) μέσῳ τῆς προβολῆς ἐνός δημόσιου λόγου πού ρυθμίζει ἰδεολογικά τήν πολιτικὴ ἐπικοινωνία λειτουργώντας ὡς μηχανισμὸς ὑπέρθετης συνείνησης¹⁰³. Ἠθικὴ οὐδετερότητα, προτεραιότητα τυπικῶν δικαιωμάτων, γενικευσιμότητα ἐπιχειρημάτων καί ἀμοιβαιότητα πρακτικῶν συνεπειῶν εἶναι τὰ κύρια χαρακτηριστικά της. Σημεῖο κορύφωσής της καί σύγκλισης ὄλων τῶν ἐπὶ μέρους ἀρχῶν ἀποτελεῖ ὅμως ἡ κεν-

102. Ὁ.π., σελ. 20.

103. Πρβλ. J. COHEN, «Procedure and Substance in Deliberative Democracy», ἐν: S. BENHABIB, *Democracy and Difference. Contesting the Boundaries of the Political*, Princeton 1996, σελ. 95 κ.έ. [παρακάτω *Procedure*].

τρική θέση που καταλαμβάνει στο δημοκρατικό καθεστώς ο πολίτης ως ήθικη προσωπικότητα και συνακόλουθα ως φορέας των απαραίτητων ιδιοτήτων για την πραγμάτωση και της βιοτικής του αυτονομίας και της ακριβοδίκαιης κοινωνικής του συμβολής. Ύπο τούς όρους αυτούς νοηματοδοτείται πλέον η δημοκρατική αρχή όχι απλά ως σεβασμός της βούλησης της πλειοψηφίας, αλλά ως ουσιαστική και έμπρακτη προσπάθεια υπερχερασμού των αντιθέσεων και επίτευξης συμφωνίας μεταξύ άλλοηλο-αναγνωριζομένων ως αταξιών και ως ίσων κοινωνιών¹⁰⁴. Μόνος τρόπος για την επέλευση αυτού του αποτελέσματος είναι η προσφυγή σε άμοιβαία αποδέξιμους λόγους κατά τη θεμελίωση της επιχειρηματολογίας¹⁰⁵.

Πέρα όμως από την αναγωγή στον Ρώλς αναμφίβολα σημαντικότερη είναι η προσέγγιση που επιχειρεί ο Cohen στη θεωρία της ιδεώδους όμιλιακής κατάστασης του Χάμπερμας. Η ιδεώδης διαβουλευτική διαδικασία, όπως ονομάζεται στον Cohen, εμπνέεται ορολογικά και ουσιαστικά άμεσα από την τελευταία και συνεπώς αποτελεί ένα κανονιστικό μοντέλο για τη νομιμοποίηση του δικαίου και της πολιτικής μέσω της δημόσιας ανταλλαγής επιχειρημάτων μεταξύ πολιτικά ίσων πολιτών. Σε μιά τέτοια τάξη πραγμάτων μοιράζονται οι πολίτες την άφοσίωσή τους στην διαδικασία της δημόσιας διαβούλευσης προκειμένου να καταλήξουν σε κοινές αποφάσεις για κοινά ζητήματα. Η ιδεώδης διαβουλευτική διαδικασία συναρτάται άμεσα προς την θεμελιώδη αρχή της δημοκρατικής νομιμοποίησης¹⁰⁶.

104. Βλ. επ' αυτού COHEN, «For a Democratic Society», εν: S. Freeman (Έκδ.), *The Cambridge Companion to Rawls*, Cambridge 2003, σελ. 86 κ.έ. [παρακάτω Society].

105. COHEN, *Procedure*, σελ. 114, ύποσ. 9: «I think that the crucial issue is whether a conception of democracy emphasizes the idea of providing reasons acceptable to others».

106. *Ο.π.*, σελ. 99.

Κατ' αὐτὴν οἱ νομοθετικὲς ἢ πολιτικὲς ἀποφάσεις ἐπὶ τῶν κοινῶν νομιμοποιοῦνται δημοκρατικὰ μόνο στὸ μέτρο πού θὰ ἀποτελοῦσαν ἀντικείμενο ἐλεύθερης καὶ ἔλλογης συμφωνίας μεταξύ ἴσων. Οἱ ἴδιοι οἱ θεσμοὶ νομιμοποιοῦνται μὲ βάση τὸ κριτήριο τοῦ κατὰ πόσο ἐξασφαλίζουν τὴν πραγμάτωση μιᾶς ἐλεύθερης καὶ ἀνοικτῆς κατὰ τὸ ἀποτέλεσμά της δημόσιας διαβούλευσης. Ὁ Cohen ἀναπτύσσει κατὰ ταῦτα μιὰ θεωρία τῆς θεσμοποιημένης διαβούλευσης σὲ δύο στάδια: πρῶτα σὲ ἐπίπεδο φορμαλιστικό, ὡς ἔκθεση τῶν τυπικῶν προϋποθέσεων τῆς διαβουλευτικῆς δημοκρατίας, καὶ κατόπιν σὲ ἐπίπεδο οὐσιαστικό, ὡς ἀνάπτυξη ἑνὸς κανονιστικοῦ προτύπου τῆς ιδεώδους διαβουλευτικῆς διαδικασίας πού θὰ ἔπρεπε νὰ διαπερνᾷ τοὺς δημοκρατικούς θεσμούς.

Τὰ ἐπὶ μέρους τυπικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς διαβουλευτικῆς δημοκρατίας εἶναι κατὰ τὸν Cohen τὰ ἑξῆς:

α) Μιὰ διαβουλευτικὴ δημοκρατία εἶναι μιὰ διαρκῆς καὶ ἀνεξάρτητη κοινότητα¹⁰⁷, τὰ μέλη τῆς ὁποίας προσβλέπουν στὴν συνέχιση τῆς ὑπαρξῆς της ἐπ' ἀόριστον.

β) Τὰ μέλη τῆς κοινότητας συμμερίζονται τὴν ἄποψη (καὶ τοῦτο ἀποτελεῖ κοινὸ κτῆμα) ὅτι οἱ ὄροι τοῦ συνεταιρισμοῦ τοὺς ἀποτελοῦν τὸ πλαίσιο τῆς διαβούλευσης ἢ ἀποτελοῦν τὸ ἀποτέλεσμα τῆς διαβούλευσης. Τοῦτο σημαίνει ὅτι τείνουν στὸν συντονισμό τῆς δράσης τοὺς μέσα ἀπὸ καὶ μέσα σὲ θεσμούς οἱ ὁποῖοι καθιστοῦν δυνατὴ τὴ διαβούλευση βάσει κανόνων πού ἐπίσης ἀποτελοῦν ἀποτέλεσμα διαβούλευσης. Ἡ ἐλεύθερη διαβούλευση μεταξύ ἴσων ἀποτελεῖ γιὰ τοὺς κοινωνοὺς τὴ βάση τῆς νομιμότητος.

γ) Ἡ διαβουλευτικὴ δημοκρατία εἶναι μιὰ ποικιλόδοξη κοινότητα.

107. Ἀποδίδω ἔτσι τὸν ὄρο *association* τοῦ πρωτοτύπου.

Τὰ μέλη της διαθέτουν διαφορετικές προτιμήσεις, πεποιθήσεις και ιδεώδη αναφορικά με τὸν τρόπο ζωῆς τους. Ἐνῶ γιὰ θέματα δημόσιων ἐπιλογῶν ὑπάρχει κοινὴ προσφυγὴ στὴ διαβουλευτικὴ ἐπίλυση τῶν προβλημάτων, σὲ θέματα ἰδιωτικά ἀκολουθεῖ ὁ καθένας διαφορετικούς στόχους χωρὶς παράλληλα νὰ θεωρεῖ ὅτι κάποιον πλέγμα προτιμήσεων, πεποιθήσεων καὶ ιδεωδῶν εἶναι ὑποχρεωτικό.

δ) Τὰ μέλη τῆς κοινότητος προτιμοῦν θεσμούς στοὺς ὁποίους νὰ εἶναι ἐμφανῆς ἡ σχέση διαβούλευσης καὶ ἀποφάσεων ἀπὸ θεσμούς ὅπου ἡ σχέση αὐτὴ εἶναι λιγότερο ἔκδηλη.

ε) Τὰ μέλη τῆς κοινότητος ἀναγνωρίζουν ἄλληλα ὡς κατέχοντα τὶς ιδιότητες πού ἐπιτρέπουν τὴν συμμετοχὴ σὲ δημόσια ἀνταλλαγὴ λόγων καὶ τὴν δράση σύμφωνα με τὸ ἀποτέλεσμα τῆς διαβούλευσης.

Ἄμεσως κατόπιν στρέφεται ὁ Cohen σ' αὐτὸ πού ὀνομάζει οὐσιαστικές προϋποθέσεις τῆς ιδεώδους διαβουλευτικῆς διαδικασίας. Ὁ ὅρος «οὐσιαστικές» (*substantive*) ὅπως τὸν χρησιμοποιεῖ ἐν προκειμένῳ εἶναι πάντως ἂν ὄχι ἐσφαλμένος, τουλάχιστον παραπλανητικός, μιᾶς καὶ οἱ προϋποθέσεις αὐτὲς ἀντιστοιχοῦν ἐν πολλοῖς στὰ τυπικὰ διαδικαστικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ιδεώδους ὁμιλιακῆς κατάστασης τοῦ Χάμπερμας. Πραγματολογικὸν χαρακτήρα κατέχουν ὅμως σὲ κάθε περίπτωση τὰ τρία προαπαιτούμενα τῆς διαβούλευσης: πρῶτον ἡ ἀνάγκη γιὰ λήψη ἀποφάσεων ἐπὶ τῶν θεμάτων τῆς ἡμερησίας διάταξης, δεύτερον ἡ πρόταση ἐναλλακτικῶν λύσεων στηριγμένων σὲ λόγους, καὶ τρίτον ἡ κατάληξη σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς ἐναλλακτικὲς λύσεις. Εἶναι φανερό ὅτι τὰ προαπαιτούμενα αὐτὰ θὰ ἀναιροῦσαν στὸν Χάμπερμας τὴν ἴδια τὴν ἔννοια τῆς ιδεώδους ὁμιλιακῆς κατάστασης, ἀφοῦ θὰ εἶχαν ἀπλῶς τὸν χαρακτήρα ἐξωτερικῶν καταναγκασμῶν νοθευτικῶν γιὰ τὴν καθαρότητα τοῦ διαβουλευτικοῦ ἀποτελέσματος. Σημαντικὸ νὰ τονισθεῖ τέλος εἶναι, ὅτι κατευθυντήρια ἰδέα πίσω ἀπὸ τὴν ὅλη σύλληψη τοῦ Cohen δὲν εἶναι παρὰ ἡ εἰκόνα τοῦ ἐνεργοῦ πο-

λίτη. Ὁ ἐνεργὸς πολίτης δὲν ἐνσαρκώνει ἐδῶ κάποια θέαση τοῦ καλοῦ ἢ κάποια σύλληψη τοῦ σωστοῦ τρόπου ζωῆς στὰ πλαίσια μιᾶς πολιτικῆς ἠθικῆς. Ἀποτελεῖ περισσότερο τὴν ἀνθρωπολογικὴ καὶ ἐπιστημολογικὴ βάση τῆς ὅλης ὑπόθεσης ἐργασίας. Ἡ ἐνεργὸς συμμετοχὴ στὰ κοινὰ ἀποτελεῖ τὴ θετικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴ σταθερότητα τοῦ πολιτικοῦ συστήματος, ὄχι ὅμως καὶ γιὰ τὴ νομιμοποίηση τῶν πολιτικῶν ἀποφάσεων, ἀφοῦ ἡ θεμελίωση αὐτῶν τῶν τελευταίων πραγματώνεται μόνο μέσα ἀπὸ τὴν πλήρωση τῆς προϋπόθεσης ὅτι ἔλαβε πράγματι χώρα ὁ πολιτικὸς διάλογος.

Ὡς διαδικασία διακρίνεται ἡ ιδεώδης διαβούλευση κατὰ τὸν Cohen ἀπὸ τὰ ἀκόλουθα χαρακτηριστικά¹⁰⁸:

α) Ἡ διαβούλευση εἶναι ἐλεύθερη, πράγμα ποῦ σημαίνει ὅτι ἐκπληρώνει δύο προϋποθέσεις. Πρῶτον ὅτι οἱ μετέχοντες θεωροῦν ὅτι δεσμεύονται μόνο ἀπὸ τὰ προαπαιτούμενα καὶ ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἴδιας τῆς διαδικασίας καὶ ὄχι ἀπὸ αὐθεντικὲς ρυθμίσεις τοῦ παρελθόντος, καὶ δεύτερον ὅτι γιὰ τὴ δέσμευσή τους ὡς πρὸς τὴν ἐκτέλεση τῶν ἀποφάσεων ἀναγκαῖα ἀλλὰ καὶ ἐπαρκῆς συνθήκη εἶναι ἡ πρότερη κοινὴ διαβούλευση καὶ μόνον αὐτή.

β) Ἡ διαβούλευση εἶναι πρακτικὰ ἐλλογη, ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι τὰ μέρη καλοῦνται νὰ στηρίζουν τὶς προτάσεις τους ἢ τὴν κριτικὴ στίς προτάσεις τῶν ἄλλων μὲ στηριγμένα σὲ λόγους ἐπιχειρήματα. Μόνο ἢ πειθῶ τῶν ἰσχυρῶν ἐπιχειρημάτων καὶ ὄχι κάποια ἐξωγενῆς ἰσχύς ὀφείλει νὰ καθοδηγεῖ τὶς τελικὲς ἐπιλογές. Ὁ πρακτικὸς χαρακτήρας τῆς διαβούλευσης ἐπιβάλλει ὄντως νὰ ἔχουν προταχθεῖ τὰ ἐπιχειρήματα μὲ πειστικὸ τρόπο, καὶ ὄχι ἀπλῶς νὰ ἦταν ὑποθετικὰ σὲ θέση νὰ λειτουργήσουν ὑπὲρ μιᾶς ἀποψῆς.

108. COHEN, *Legitimacy*, σελ. 22 κ.έ.

γ) Στην ιδεώδη διαβούλευση όλα τὰ μέρη εἶναι τυπικά καὶ οὐσιαστικά ἴσα. Ἡ τυπικότητα ἔγκειται στὸ ὅτι οἱ κανόνες ποὺ καθορίζουν τὴ διαλογικὴ διαδικασίᾳ δὲν ἐξαιροῦν σὲ καμία φάση τῆς ὁποιοδήποτε ὑποκείμενο ποὺ ἔχει τὴν ἰκανότητα νὰ συμμετέχει, καθὼς καὶ ὁποιαδήποτε μορφή παρέμβασης, εἴτε αὐτὴ ἀφορᾷ τὴν θεματολογία, εἴτε τὴν ὑποστήριξη, εἴτε τὴν κριτικὴ θέσεων. Ἡ οὐσιαστικὴ ἰσότητα ἐκφράζεται στὴν μὴ λήψη ὑπόψη τῶν ὑπαρχουσῶν κοινωνικῶν ἀνισοτήτων ἰσχύος, βαρύτητας καὶ πλούτου, τόσο κατὰ τὴν παροχὴ εὐκαιριῶν συμμετοχῆς καὶ συμβολῆς στὴ διαβούλευση ὅσο καὶ κατὰ τὴν ἀξιολόγηση τῶν ἐκατέρωθεν προβαλλομένων λόγων. Τὸ ἰσχύον σύστημα δικαιωμάτων δεσμεύει τοὺς διαλεγόμενους μόνο κατὰ τὸ μέτρο ποὺ ἀποτελεῖ τὸ ἀναγκαῖο πλαίσιο γιὰ τὴν ἄθρωστη τοῦ ἐλεύθερου διαλόγου μεταξὺ ἴσων. Καθ' ὅλο τὸ ὑπόλοιπο μέρος του μπορεῖ τὸ δίκαιο ἐλεύθερα νὰ θεματοποιηθεῖ καὶ νὰ μεταρρυθμισθεῖ μέσα ἀπὸ τοὺς διαβουλευτικούς θεσμούς.

δ) Ἡ ιδεώδης διαβούλευση σκοπεῖ τέλος στὴν ἐπέλευση μιᾶς ὀρθολογικὰ προκύπτουσας συναίνεσης σχετικὰ μὲ τὴν προσφορότερη σὲ σχέση μὲ τὸ ὑπὸ συζήτηση θέμα ἐναλλακτικὴ λύση. Ἡ συναίνεση ἀφορᾷ ἄμεσα στὴ βίωση τῶν συνεπειῶν μιᾶς νομοθετικῆς ἢ πολιτικῆς ἐπιλογῆς ἀπὸ ὅλους τοὺς μετέχοντες¹⁰⁹. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ὅλοι οἱ θιγόμενοι θὰ ἔπρεπε νὰ συμφωνοῦν μὲ τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ συνηγοροῦν ὑπὲρ μιᾶς ἐναλλακτικῆς λύσης. Ὁ Cohen ἐμφανῶς τονίζει ἐδῶ τὸ σχηματισμὸ κοινῆς βούλησης ὡς ἀποτέλεσμα τοῦ διαλόγου, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Χάμπερμας γιὰ τὸν ὁποῖο σκοπὸς τῆς ιδεώδους ὀμιλιακῆς κατάστασης εἶναι ἡ εὕρεση ὅχι μιᾶς μεταξὺ πολλῶν λύσης, ἀλλὰ τῆς

109. Ἐνῶ ὁ Cohen περιορίζει στὸν κύκλο τῶν μετεχόντων τὴν «ἀρμοδιότητα» τοῦ συναίνειν, ὁ Χάμπερμας θέτει τοὺς παρουσιαζόμενους ἰσχυρισμοὺς στὴν δάσανο ἑνὸς οἰκουμενικοῦ ἀκρατηρίου.

μιάς και μοναδικής αλήθειας σε σχέση με έναν εγχειρόμενο θεωρητικό ή πρακτικό ισχυρισμό. Ο Cohen υπακούει σε μία λογική της απόφασης, ενώ ο Χάμπερμας σε μία λογική της αλήθειας. Χαρακτηριστικές είναι για το λόγο αυτό οι διαφορές στις συνέπειες της μη πραγμάτωσης του διαβουλευτικού ιδεώδους λόγω μη έπελεύσεως της επιθυμητής συναίνεσης. Ένω οι όμιλιακοί φιλόσοφοι καταφεύγουν στην διχοτόμηση των διαλόγων σε ιδεατούς και πραγματικούς, με διαφορετικές κάθε φορά απαιτήσεις έντασης των συμμετοχικών προϋποθέσεων, ο πολιτικός και γνωσιολογικός του ρεαλισμός οδηγεί τον Cohen πίσω στην συγκρασιακή μέθοδο της λύσης της σύγκρουσης μέσω της αρχής της πλειοψηφίας¹¹⁰. «Ό,τι για τους μὲν θὰ ἀποτελοῦσε *petitio principii* ἀποτελεῖ γιὰ τὸν δὲ *ultima ratio!*»

Βέβαια θὰ ὄφειλε κανεὶς νὰ τονίσει, ὅτι ἡ μὴ ἐπέλευση συμφωνίας δὲν αἶρει τὸ γεγονός ὅτι τὰ ἐπιχειρήματα πού ἀνταλλάχτηκαν στὴ διαβούλευση διακρίνονταν ἀπὸ μιά διάθεση συμβολῆς στὴν κοινὴ ἐξεύρεση λύσεων καὶ ὄχι ἀπὸ μιά ἀνταγωνιστικὴ προσπάθεια ἐπιβολῆς προσωπικῶν συμφερόντων. Αὐτὸ καθιστᾷ τὴν τελικὴ πλειοψηφικὴ ἀπόφαση ποιοτικὰ διαφορετικὴ ἀπὸ μιά πλειοψηφία σχηματισμένη μὲ καθαρὰ στρατηγικὰ ὑποκειμενικὰ κριτήρια. Ἐδῶ διαφαίνεται πάντως ὁ κίνδυνος νὰ παρεξηγήσει κανεὶς τὴν ἔννοια τῆς διαβουλευτικῆς συμμετοχῆς. Θὰ μπορούσε ἐσφαλμένα νὰ νομίσει κανεὶς ὅτι ἡ θεωρία τῆς

110. COHEN, *Legitimacy*, σελ. 23: «Even under ideal conditions there is no promise that consensual reasons will be forthcoming. If they are not, then deliberation concludes with voting, subject to some form of majority rule. The fact that it may so conclude does not, however, eliminate the distinction between deliberative forms of collective choice and forms that aggregate non-deliberative preferences». Τὴ διαφωνία του γιὰ τὴν ἀξιοπιστία τῆς ἀπαίτησης σχηματισμοῦ ὁμόφωνης βούλησης στὴ διαβούλευση ἐκφράζει καὶ ὁ Β. ΜΑΝΙΝ, «On Legitimacy and Political Deliberation», *Political Theory* 15, 1987, σσ. 338 κ.έ., 359 κ.έ.

διαβούλευσης καταφεύγει στην αξιολόγηση προσωπικών κινήτρων ή παραγωγικών ἐλατηρίων τῆς βούλησης ἢ ἀκόμα χειρότερα ἠθικῶν στάσεων ἢ πατριωτικῶν ἀντιλήψεων προκειμένου νὰ κρίνει τὴν ποιότητα τῆς ἀτομικῆς δημοκρατικῆς ἐνεργοποίησης. Μπροστὰ σὲ μιὰ τέτοια ἀστυνόμευση τῆς συνείδησης ἢ χειρότερη δικτατορία θὰ ἦταν ἀναμφίβολα προτιμότερη. Ἀλλὰ φυσικὰ δὲν πρόκειται γι' αὐτό. Σκοπὸς τῆς διαβούλευσης εἶναι ἡ συμφωνία πάνω σὲ κοινὰ ἀποδεκτὲς πολιτικὲς ἀρχές, οἱ ὁποῖες στηρίζουν κατόπιν ὡς ἀναγωγικοὶ λόγοι τὴν πρακτικὴ ἐπιχειρηματολογία, ὥστε νὰ προκύψουν μέσῳ τοῦ διαλόγου οἱ πρόσφορες γιὰ τὸ κοινὸ συμφέρον λύσεις. Καὶ πρόσφορες εἶναι μόνο ἐκεῖνες οἱ λύσεις στὶς ὁποῖες συμφωνοῦν ἐλεύθερα ἀκόμα καὶ εἰς βάρος τῶν κοντόφθαλμων συμφερόντων τους, ὅσο τὸ δυνατόν περισσότεροι πολῖτες. Χωρὶς νὰ ἐξετάζει τὴν ἀτομικὴ συνείδηση, ὑποβάλλει παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ κοινότητα τῶν διαλεγομένων τὰ διατυπούμενα ἐπιχειρήματα σὲ ἔλεγχο ὡς πρὸς τὴν συμβατότητά τους πρὸς τὶς θεμελιώδεις πολιτικὲς ἀρχές τῆς ἰσότητας καὶ τῆς ἐλευθερίας. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ διακρίνονται οἱ λόγοι ποὺ ἐπικαλοῦνται οἱ ἐπιχειρηματολογοῦντες σὲ παραδεκτοὺς καὶ ἀπαράδεκτους¹¹¹.

Οἱ συνέπειες ποὺ παράγει γιὰ τὸν κοινωνικὸ σύνδεσμο ἢ ἀφοσίωση τῶν πολιτῶν στὸ πρότυπο τῆς δημοκρατικῆς διαβούλευσης ἐκτείνονται ὡς ἐκ τούτου τόσο στὴν συλλογικὴ ἐπιδίωξη τοῦ κοινοῦ καλοῦ ὅσο καὶ στὸν σεβασμὸ καὶ τὴν ἐνίσχυση τῆς προσωπικῆς αὐτονομίας.

111. COHEN, *Legitimacy*, σελ. 100: «Which considerations count as reasons? (...) One must instead find reasons that are compelling to others, acknowledging those others as equals, aware that they have alternative reasonable commitments, and knowing something about the kinds of commitments that they are likely to have (...). If a consideration does not meet these tests, that will suffice for rejecting it as a reason. If it does, then it counts as an acceptable political reason».

Τò κοινό καλό προωθείται κατ' ἀρχήν ἀπό τήν προσπάθεια διατύπωσης ἀποδέξιμων ἐπιχειρημάτων, παρ' ὅλο πού ρεαλιστικά κανείς δὲν ἀμφισβητεῖ ὅτι καὶ τὸ ἀτομικὸ συμφέρον ὑπεισέρχεται πάντα στὸν πολιτικὸ ὑπολογισμό¹¹². Ἡ δὲ αὐτονομία σφυρηλατεῖται μέσα ἀπὸ τὴ δυναμικὴ τῆς δημόσιας ἀνταλλαγῆς ἐπιχειρημάτων, ἀφοῦ ὁ ὀρθολογικὸς χαρακτήρας τῶν τελευταίων συνδέει τὴν ὑπαρξὴ μὲ τὸ Λόγο.

Ὁ Cohen ἀντιμετωπίζει μέσα ἀπὸ ἓνα ρεαλισμὸ πού χαρακτηρίζει τὴν ἀμερικανικὴ πολιτικὴ θεωρία τὴ ροπὴ τῶν διαδικασιακῶν σχολῶν νὰ ἐπιμένουν ἐπιστημολογικὰ στὴν φορμαλιστικὴ πλευρὰ τῆς ἀνάλυσης, ἀφοῦ αὐτὴ παρέχει μέσῳ τῆς ἀφαίρεσης πού τὴ διακρίνει ἰσχυρότερα ἐχέγγρα ἀντικειμενικότητας. Ὁ ἴδιος ἐπιχειρεῖ νὰ ἀποκαταστήσει μιὰν ἰσορροπία μεταξὺ στοιχείων διαδικαστικῆς φύσεως καὶ στιγμῶν οὐσίας τοῦ προβλήματος¹¹³. Τὸ μοντέλο τῆς ιδεώδους δημοκρατικῆς διαβούλευσης, ὅπως παραπάνω τὸ παρουσιάσαμε, θὰ λειτουργοῦσε κατὰ κανόνα σὲ μιὰ πολιτισμικά, πολιτικά καὶ ἠθικά ὁμοιογενῆ κοινωνία, ἀφοῦ θὰ ἀνευρίσκαμε ἐκεῖ τουλάχιστον ἓνα κυρίαρχο σύστημα ἀξιῶν πού θὰ ὑπαγόρευε μιὰ μίνιμουμ κοινὴ λογικὴ στους πολίτες. Τὸ ἐρώτημα πού ἀντιμετωπίζει σήμερα ὁμως ἡ θεωρία τῆς δημοκρατίας, καὶ πού ἐδῶ ἤδη παραπάνω θίξαμε, τὸ συνόψισε ὁ Ρῶλς ὡς τὸ «γεγονὸς τῆς εὐλογῆς ποικιλοδοξίας»¹¹⁴. Ὡς γεγονὸς δὲν ἀποτελεῖ μελλοντικὸ κίνδυνο ἀλλὰ δομικὸ στοιχεῖο τοῦ

112. Ὁ COHEN, ὁ.π., σελ. 106, ἀναφέρει ὡς τυπικὸ παράδειγμα ἰθύνουσας ἀρχῆς γιὰ τὴν ἐπιχειρηματολογία πάνω στὴ βάση τοῦ κοινοῦ καλοῦ τὴν ἀρχὴ τῆς διαφωρᾶς τοῦ Ρῶλς.

113. Βλ. κυρίως *Procedure*, σελ. 95 κ.έ.

114. Ὁ.π., σελ. 96: «...the "fact of reasonable pluralism"-the fact that there are distinct, incompatible understandings of value, each one reasonable, to which people are drawn under favorable conditions for the exercise of their practical reason. The

πολιτικού μας κόσμου. Ός ευλόγο έχει εισέλθει στο χώρο του έναλλακτικά δυνατού. Η πραγματικότητα που διαμορφώνει ή ευλόγη ποικιλοδοξία αντανακλάται άμεσα και στη σύλληψη εκείνου του είδους της δημοκρατίας που θα αντιμετώπιζε βέλτιστα το πρόβλημα της νομιμοποίησης της εξουσίας και των πολιτικών επιλογών της. Η τάση που από τη φύση του προβλήματος μοιάζει κατ' αρχήν να είναι ή ένδοξειμένη, αφού απομονώνει εκ προοιμίου τὰ θέματα ουσίας και ιδεολογίας ως στοιχεία της νομιμοποιητικής λειτουργίας, είναι ή φορμαλιστική θεωρία της δημοκρατίας, που συγκεντρώνει τὸ ενδιαφέρον της ἀπὸ τὴ μιὰ στὴν πλήρωσι, διαδικαστικῶν τύπων λήψεως συλλογικῶν ἀποφάσεων καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη στὶς ἀξίες που διέπουν τὴ δομὴ τῶν διαδικασιῶν, ὅπως τὶς εἶδαμε στὴν ἀνάλυση τῆς ιδεώδους διαβουλευτικῆς κατάστασης. Τὴ λύση δὲν θὰ προσέφερε παρὰ ταῦτα ἢ προσφυγὴ σὲ ἓνα σύστημα ἀπλῆς ἐκλογικῆς περιοδικῆς ἀποτύπωσης τῶν κοινωνικῶν πλειοψηφιῶν. Παρ' ὅλο που ἓνα τέτοιο σύστημα θὰ ἀντιπροσώπευε μιὰ πρακτικὴ προσφυγὴ σὲ τυπικὰ κριτήρια νομιμοποίησης, δὲν θὰ εἶχε τόσο σχέση μὲ τὶς διαδικασιακὲς θεωρίες ὅσο μὲ τὸ συγκρασιακὸ μοντέλο δημοκρατικῆς συμμετοχῆς. Ἄρα θὰ ἔπρεπε νὰ διαχωρίσει κανεὶς τὴ διαβουλευτικὴ θεμελίωση τοῦ πολιτικοῦ λόγου, που κατὰ τὸν Cohen συνδυάζει στοιχεῖα διαδικαστικά καὶ οὐσιαστικά, ἀπὸ τὴν συγκρασιακὴ ἀντίληψη που ὁδηγεῖ πρακτικὰ

good faith exercise of practical reason, by people who are reasonable in being concerned to live with others on terms that those others can accept, does not lead to convergence on one particular philosophy of life». Βλ. ἐπίσης σχετικὰ COHEN, «Moral Pluralism and Political Consensus», ἐν: D. Copp κ.ἄ. (Ἐκδ.), *The Idea of Democracy*, Cambridge 1993, σελ. 270 κ.έ.

σέ μιὰ δικονομίστικη ἄσκηση τῆς πολιτικῆς¹¹⁵. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἔρχεται ὁ Cohen νὰ ἀντιστρέψει τὴ σχέση δικαιοσύνης καὶ δημοκρατίας: Ἐνῶ στὸν φιλελευθερισμὸ τοῦ Ρῶλς ἡ δικαιοσύνη ὡς σύστημα ἀρχῶν προσλαμβάνεται ὡς ἡ ὑπατη συνεκτικὴ πολιτειακὴ ἀρχή, ποὺ διαμορφώνει τὸ πλαίσιο γιὰ τὴν εἰρηνικὴ σύγκρουση εὐλογῶν διαφορῶν στὴν πολιτικὴ κόνιστρα τῆς δημοκρατίας, στὴ διαβουλευτικὴ θεωρία προέχει ἀντίθετα ὁ δημοκρατικὸς διάλογος ὡς διαδικασία καὶ ἐν μέρει ὡς οὐσία προκειμένου νὰ φθάσει κανεὶς σέ μιὰ εὐλογη ἔννοια τῆς δικαιοσύνης. Στὴ διατύπωση τοῦ Cohen: «...we cannot expect the most reasonable democratic society to be founded on an agreement about justice. So how might the most reasonable conception of justice [i.e., justice as fairness] be achieved in the most reasonable form of democracy?»¹¹⁶. Ἡ διαβουλευτικὴ δημοκρατία ἀποτελεῖ κατὰ ταῦτα τὸ πλέον εὐλογο πολιτικὸ πεδίο γιὰ τὴν εὐδοκίμηση τῆς (πλέον εὐλογῆς) δικαιοσύνης.

Ἐπανερχόμεστε ἔτσι στὸ δῆλημα σχετικά μὲ τὸ ἀληθές περιεχόμενο τῆς δημοκρατικῆς ἀρχῆς. Εἶναι αὐτὸ τυπικὸ ἢ οὐσιαστικὸ; Ἐγκεῖται στὸ σεβασμὸ τῆς βούλησης τῆς πλειοψηφίας ἢ στὴν πολιτικὴ ἀρετὴ τοῦ διαβουλεύεσθαι καθ' ἑαυτοῦ; Εἶναι ἡ πλειοψηφικὴ ἀρχὴ ἀναγκαῖα συνθήκη ἢ ἀναγκαῖο κακὸ τῆς δημοκρατίας;¹¹⁷ Ἴδω-

115. Σχετικὰ μὲ τὴ στρατηγικὴ φύση ἄσκησης τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων στὸ συγκρασιακὸ μοντέλο, βλ. D. ESTLUND, «Who's Afraid of Deliberative Democracy? On the Strategic/Deliberative Dichotomy in Recent Constitutional Jurisprudence», *Texas Law Review* 7, 1993, σελ. 1437 κ.έ.

116. *Society*, σελ. 131. Σχετικὰ μὲ τὴν καταχρηστικὴ σχεδὸν χρῆση τοῦ ὄρου *reasonable*, βλ. παραπάνω, ὑποσ. 51.

117. Σχετικὰ μὲ τὴν ἐξέταση τῆς βούλησης τῆς πλειοψηφίας ἢ τῆς συναίνεσης ὡς κριτηρίων ὀρθότητος τῶν νομικῶν κρίσεων, βλ. Κ. ΣΤΑΜΑΘΗ, Ἡ θεμελίωση

μένο τὸ πρόβλημα ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τῆς τήρησης τύπων ἐγγυητικῶν γιὰ τὴν κοινὴ ἀποδεξιμότητα τοῦ ἀποτελέσματος, προσφέρει ἡ τυπικότητα ὅπωςδήποτε μιὰ μίνιμουμ ἐκπλήρωση προϋποθέσεων πού ὑπαγορεύει ὁ πολιτικὸς Λόγος¹¹⁸. Τόσο οἱ ἀμιγῶς πλειοψηφικά λαμβανόμενες ἀποφάσεις ὅσο καὶ ἡ διεξαγωγή ἀπὸ κοινῶν πολιτικῶν διαβουλεύσεων δὲν στεροῦνται ἐνὸς θεσμικοῦ ἢ συμβατικοῦ τυπικοῦ, τὸ ὁποῖο ὀφείλουν νὰ τηροῦν τὰ πολιτικὰ ὑποκείμενα ὡς ἀναγκαία συνθήκη γιὰ τὴ νομιμότητα τῆς ἐκάστοτε ἀπόφασης. Τὸ ἂν ὅμως ἡ συνθήκη αὐτὴ εἶναι καὶ ἐπαρκὴς γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ τῆς ἀπόφασης ὡς σωστῆς, ὀρθῆς καὶ δίκαιης, εἶναι τὸ κυρίως ζήτημα. Παρ' ὅλη τὴν ἐπιφατικὴ σύνδεση τοῦ τυπικοῦ χαρακτήρα τῆς πλειοψηφικῆς ἀρχῆς μὲ θεμελιώδεις δημοκρατικὲς ἀρχές, ὅπως ἡ πολιτικὴ ἰσότητα καὶ ἡ ἐλευθερία, ἂν δὲν ὑπεισέρχονταν καὶ οὐσιαστικὲς ἀξιολογήσεις στὴν διαδικασία λήψεως τῶν ἀποφάσεων, θὰ φαινόταν λογικὰ παράδοξο σὲ κάποιον τρίτο παρατηρητὴ τὸ γεγονός, ὅτι, σὲ καθεστῶς πλήρους δημοκρατίας καὶ ὄχι μὴ λαϊκῆς κυριαρχίας, δὲν νοεῖται συνταγματικὴ τάξη χωρὶς ἓνα ἐκτεταμένο πλέγμα ἀτομικῶν καὶ κοινωνικῶν δικαιωμάτων, τὰ ὁποῖα ἐπικαλοῦνται ἐνώπιον τῶν ἀρμοδίων θεσμικῶν ὀργάνων κατὰ κανόνα οἱ μειοψηφίες προκειμένου νὰ ἀποτρέψουν τὴν ἐφαρμογὴ νόμιμων στὸν τύπο τους, ἀλλὰ μὴ νομιμοποιούμενων στὴν οὐσία τους πλειοψηφικῶν ἀποφάσεων. Ζοῦμε ἄρα σὲ ἓνα καθεστῶς σχετικοποίησης τῆς ἀρχῆς τῆς πλειοψηφίας. Καὶ μιὰ σχετικοποιημένη ἀρχὴ πολὺ δύσκολα μπορεῖ νὰ ἀποτελεῖ τὴν πεμπτουσία ἐνὸς πολι-

τῶν νομικῶν κρίσεων. *Εἰσαγωγή στὴ μεθοδολογία τοῦ δικαίου*, ε' ἔκδ. 2002, σελ. 142 κ.έ., μὲ περαιτέρω παραπομπές στὸν ΣΟΥΡΛΑ, *Ἡ διαπλοκὴ δικαίου καὶ πολιτικῆς καὶ ἡ θεμελίωση τῶν νομικῶν κρίσεων*, Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 1989.

118. Ἐναν διαδικαστικὸ πυρήνα ὡς θεσμικὸ μίνιμουμ τῆς δημοκρατίας διακρίνει καὶ ὁ Ν. ΒΟΒΒΙΟ, *The Future of Democracy*, Cambridge 1987, σελ. 40.

τεύματος. Αντίθετα, η ύπαρξη ενός ευρέος πλέγματος συνταγματικά κατοχυρωμένων δικαιωμάτων στρέφει από τη φύση της τους θεσμούς προς μια συζητητική, διαβουλευτική κατεύθυνση. Τά άτομικά, κοινωνικά, οικολογικά και διαγενεακά συνταγματικά δικαιώματα συναπαρτίζουν μέσα στο γενικό σύνολο τῶν νομικῶν ἐπιταγῶν τὴν ὑποκατηγορία τῶν ἀρχῶν τοῦ δικαίου, ἡ ὁποία ἀντιπαραβάλλεται πρὸς τὸ ἕτερο ὑποσύνολο πού θὰ ὀνομάζουμε κανόνες τοῦ δικαίου¹¹⁹. Ἡ διαφορὰ τους φαίνεται κυρίως στὴν περίπτωση ἀντίδικης ἐπικλήσεώς τους: ἐνῶ γιὰ τους κανόνες ἰσχύει ἡ ἀρχὴ τοῦ ἀποκλεισμοῦ, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἢ ὁ ἓνας ἢ ὁ ἄλλος θὰ εἶναι ἐφαρμόσιμος σύμφωνα μὲ ἓνα σταθερὸ καὶ προδιαγεγραμμένο καθεστῶς χάραξης ἐρμηνευτικῶν προτεραιοτήτων, ὅπως τὸ τρίγωνο *lex superior, lex specialis, lex posterior*¹²⁰, γιὰ τις ἀρχές ἰσχύει ἡ ἀρχὴ τῆς βελτιστοποίησης¹²¹. Οἱ ἀρχές ἐμπεριέχουν τὸ πρόσταγμα τῆς ὅσο τὸ δυνατόν ευρύτερης ἐφαρμογῆς τους, ὄχι στὴ βάση τοῦ ἀμοιβαίου ἀποκλεισμοῦ, ἀλλὰ στὴ βάση τῆς ἐξισορρόπησης γενικεύσιμων συμφερόντων μέσω μιᾶς στάθμισης, ἐνὸς ζυγιάσματος θὰ λέγαμε, τῆς συλλογικῆς βαρύτητάς τους. Τί ἄλλο σημαίνει ἡ δημοκρατικὴ διαβούλευση, εἰ μὴ τὴ συλλογικὴ προσπάθεια ἐκτίμησης τῶν προτεραιοτήτων πού θέτουν οἱ συνταγματικὲς

119. Προσπαθῶ ἐδῶ νὰ ἀποδώσω τοὺς ὅρους *Rechtsnormen, legal norms* ὡς ἐπιταγές. *Prinzipien, principles* ὡς ἀρχές καὶ *Regeln, rules* ὡς (γενικούς) κανόνες μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀφηρημένης διάταξης. Ἡ διάκριση νομικῶν διατάξεων καὶ κανόνων δικαίου, ὅπως τὴν παρουσιάζει ὁ ΣΤΑΜΑΤΗΣ, *Θεμελίωση*, σελ. 116. κ.έ., ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴν ἐρμηνευτικὴ προαγωγή ἀπὸ τὴν ἀφηρημένη διάταξη στὸν εἰδικὸ ἐφαρμόσιμο οὐσιαστικὸ κανόνα.

120. Βλ. ἀναλυτικὰ ΣΤΑΜΑΤΗΣ, *Θεμελίωση*, σελ. 434 κ.έ.

121. Ἡ θεωρία τῆς βελτιστοποίησης (*Rechtsprinzipien als Optimierungsgebote*) προέρχεται ἀπὸ τὸν R. ALEXY, *Theorie der Grundrechte*, Baden-Baden 1985/Frankfurt 1986.

ἀρχές; Καὶ πῶς μπορεῖ κανεὶς νὰ διασαλεύσει τὴν τάξη τους μὲ μιὰ αὐθαίρετη ἀπόφαση τῆς πλειοψηφίας; Μένει ἄρα τὸ διαβουλευτικὸ πρότυπο ὄχι ὡς τύπος διαλόγου, ἀλλὰ ὡς οὐσία λόγου μόνη τελικὰ ἐπαρκῆς συνθήκη γιὰ τὴ νομιμοποίηση τῆς δημοκρατικῆς πολιτικῆς¹²². Ἡ δημοκρατικότητα δὲν ἔγκειται βέβαια στὴν ὑποχρέωση ἐξεύρεσης συναινετικῶν καὶ μόνο λύσεων, ἀλλὰ σὲ δύο ἄλλα σημεῖα: πρῶτον στὴν ἠθικὴ στάση ἀπέναντι στοὺς ἄλλους, οἱ ὁποῖοι ἀναγνωρίζονται ὡς ἴσοι καὶ ἐλεύθεροι, καὶ δεύτερον στὸ σεβασμὸ τοῦ συνταγματικοῦ πλαισίου καὶ τοῦ προσανατολισμοῦ του πρὸς τὴν πραγμάτωση τοῦ κοινοῦ καλοῦ καὶ τοῦ γενικοῦ συμφέροντος. Τηρουμένων αὐτῶν τῶν οὐσιαστικῶν ὄρων ἀποκτᾶ ἡ τυπικὴ ἀρχὴ τῆς πλειοψηφίας τὴν πλήρη πολιτικὴ τῆς λειτουργικότητά.

Ἡ νομιμοποιητικὴ λειτουργία τῆς διαβουλευτικῆς πολιτικῆς ἐρείδεται κατὰ τὸν Χάμπερμας στὴν ἐκπλήρωση τῶν εὐλόγων προσδοκιῶν ποὺ τρέφουν οἱ πολῖτες ἀπέναντι στὴν ποιότητα τοῦ δημοσίου διαλόγου. Ὑποβάλλοντας ὁ ἴδιος τὶς θέσεις τοῦ Cohen σὲ κριτικὴ¹²³, ἐγκαλεῖ κατ' ἀρχὴν τὴν τάση τοῦ συγγραφέα νὰ ἐφαρμόζει τὸ πρότυπο τῆς διαβούλευσης στὴν ὁλότητα τῶν κρατικῶν καὶ κοινωνικῶν θεσμῶν, καὶ ὄχι ἀποκλειστικὰ στὰ διαφοροποιημένα συστήματα τοῦ δικαίου καὶ τῆς πολιτικῆς. Ἡ κριτικὴ αὐτὴ, ποὺ στηρίζεται στὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἡ δημοκρατία δὲν ἐλέγχει τὶς προϋποθέσεις τῆς γένεσής

122. Ὁ ΧΑΜΠΕΡΜΑΣ, *Faktizität*, σελ. 369, παραθέτει τὸ ἀκόλουθο χωρίο ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ J. DEWEY, *The Public and its Problems*, Chicago 1954: «Majority rule, just as majority rule, is as foolish as its critics charge it with being. But it never is majority rule...The means by which a majority comes to be a majority is the more important thing: antecedent debates, modification of views to meet the opinions of minorities...The essential need, in other words is the improvement of the methods and conditions of debate, discussion and persuasion».

123. *Faktizität*, σελ. 369 κ.έ.

της, πέφτει στο κενό, γιατί ναι μὲν ὁ νομικὸς καὶ ὁ πολιτικὸς λόγος διαχωρίζονται ἐπιστημολογικά καὶ λειτουργικά, πλὴν ὅμως ἀνάγονται σὲ ἀρχές καὶ ἀξίες, οἱ ὁποῖες θὰ ὀφείλαν νὰ ἀποτυπώνονται πολιτισμικά σὲ συλλογικὲς ταυτότητες. Ὁ διάλογος, ὡς διάθεση καὶ πρακτικὴ γιὰ ἀπὸ κοινουὺ λήψη ἀποφάσεων, ἢ ἡ διαβούλευση, ὡς διαδικασία συλλογικῆς ἐξεύρεσης πρακτικῶν λύσεων, ἀποτελοῦν ἰθὺνους ἀρχές τῆς δημοκρατικῆς πολιτείας σὲ ὅλες τῆς τῆς ἐκφάνσεις, ἐπειδὴ καθίστανται διαδικαστικὰ προαπαιτούμενα τῆς πραγμάτωσης τῆς ἰδέας τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς δικαιοσύνης. Γιὰ νὰ συμβαίνει ὅμως αὐτὸ οὐσιαστικά καὶ ὄχι τυπικά, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑποστηρίζονται μόνο μακροσκοπικά καὶ νὰ ἀγνοεῖται ἡ ἀναγκαιότητα διακρίβωσής τους στὶς κοινωνικὲς μικροκλίμακες. Μιὰ πολιτικὴ δημοκρατία μὲ ἄψογες τυπικὰ διαβουλευτικὲς διαδικασίες στέκεται σὲ σαθρὰ πόδια, ὅταν στὴν οἰκογένεια, στὸ σχολεῖο, στοὺς χώρους ἐργασίας, κυρίως στὰ πολιτικὰ κόμματα, καὶ τελευταῖα στὰ νέα κοινωνικά κινήματα καὶ στὶς μὴ κυβερνητικὲς ὀργανώσεις δὲν ἀναπαράγεται πυραμιδωτὰ ἡ ἀντίληψη ὅτι ὁ ἐπικοινωνιακὸς λόγος ἀποτελεῖ αὐταξία. Ἀντίθετα, συμβαίνει νὰ ὑπείσέρχονται παντοῦ ἐξουσιαστικὲς δομές πού ὑποκαθιστοῦν τὴ συλλογικὴ λήψη ἀποφάσεων, ἄρα τὴν δύναμη τοῦ ἰσχυρότερου ἐπιχειρήματος, μὲ τὸ ἐξουσιαστικὸ βάρος τῆς πρότασης ἐκείνου πού εἶτε ἀπὸ χάρισμα εἶτε ἀπὸ ἐκμετάλλευση ἐξαρτητικῶν σχέσεων ἐπιβάλλει τὴ βούλησή του. Μιὰ τέτοιου εἶδους ἀξιολογικὴ ἀντινομία μεταξὺ τῶν πρακτικῶν τοῦ δημόσιου πολιτικοῦ χώρου καὶ τῶν μαζικῶν κοινωνικῶν χώρων διασπᾷ τὴν ἐνιαία πολιτικὴ κουλτούρα πού θὰ ἔπρεπε νὰ διαπερνᾷ τὸ σύγχρονο πολιτικὸ μας μόρφωμα τὸ ὁποῖο ἀποκαλοῦμε κοινωνία τῶν πολιτῶν. Ὁ πολίτης δὲν εἶναι περιγραφικὴ ἔννοια τῆς πολιτικῆς κοινωνιολογίας, ἀλλὰ δεοντολογικὴ ἀξία τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας. Τὸ προφῖλ του συντίθεται πολιτικά ἀπὸ τὴν ιδιότητά του ὡς φορέα λαϊκῆς

κυριαρχίας, νομικά από τὰ συνταγματικά και άστικά του δικαιώματα και ύπαρξιακά από τήν αναπόδραστη έπικοινωνιακή του διάσταση. Η δημοκρατία αρχίζει να ύφίσταται ως έπικοινωνιακή ισότητα και παύει να ύπάρχει όταν έπικρατούν συνθήκες έπικοινωνιακής άνελευθερίας.

Για τὸ λόγο αὐτὸ συνδέθηκε ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ διαφωτισμοῦ ἡ δημοκρατία μὲ τὴν ὑποχρεωτικότητα τῆς παιδείας. Ἡ τυπικὴ ἐπικοινωνιακὴ ισότητα καταργεῖται στὴν πράξη, ἀκόμα καὶ ὑπὸ ἄριστες ἠθικὲς συνθήκες σὲ σχέση μὲ τὴν ἀποδοχὴ καὶ ἀναγνώριση τῶν συνδιαβουλευομένων, ὅταν ἡ ἄγνοια ὀδηγεῖ ὑποχρεωτικὰ στὴ σιωπὴ. "Ένας διάλογος χωρὶς κοινὸ ἐπίπεδο πληροφόρησης καὶ κριτικῆς γνώσης διολισθαίνει γρήγορα σὲ ἐξουσιαστικὸ παιχνίδι ὑπὲρ τοῦ εἰδικοῦ. Ἡ ἐξπερτοκρατία, ὡς ὀλιγαρχία τῆς γνώσης, ἀλλὰ καὶ ἡ μυστικὴ διπλωματία τῶν τετελεσμένων γεγονότων μοιάζουν εἰδικὰ σήμερα νὰ εἶναι τὸ μεγαλύτερο οὐσιαστικὸ ἐμπόδιο τῆς διαβουλευτικῆς πολιτικῆς¹²⁴. Παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ πολιτικὴ ἐξακολουθεῖ σὲ μεγάλο μέρος τῆς νὰ παραμένει χάραξη συλλογικῶν στόχων μέσω νομοθετικῶν ἢ πρακτικῶν ἐπιλογῶν ποὺ ἀνάγονται σὲ δύο κατηγορίες ἐσωτερικευμένων ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν πολιτῶν ἐπιχειρημάτων. Πρῶτον σὲ ἐπιχειρήματα συνταγματικῆς φύσης ποὺ ἀνάγονται στὴν κατοχύρωση τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, καὶ δεύτερον σὲ ἐπιχειρήματα συλλογικῆς ὑπαρξιακῆς φύσης ποὺ ἀνάγονται στὴν ἐξασφάλιση τῆς ἐθνικῆς ανεξαρτησίας. Τὸ αἰσθητῆριο ποὺ ἐξελίσσουν οἱ πολῖτες γιὰ τὴν ἐθνικὴ καὶ πολιτικὴ τους ἐπιβίωση εἶναι τὸ σημαντικότερο ἀντίβαρο στὸ δομικὸ μειονέκτημα ποὺ δημιουργεῖ ἡ ἀνισοβαρὴς κατανομὴ τῆς γνώσης.

124. Ἡ ὀργάνωση σὲ μαζικοὺς φορεῖς, στὶς λεγόμενες δευτερογενεῖς ἐνώσεις, ὀρθὰ θεωρεῖται καὶ ὡς συνεταιρισμὸς εἰδικευμένης γνώσης. Πρέπει ὅμως νὰ γίνεται δεκτὴ ὑπὸ τίς ἐπιφυλάξεις ποὺ παραπάνω διατυπώσαμε.

Τὸ δεύτερο σημεῖο κριτικῆς τοῦ Χάμπερμας ἀφορᾷ τὴν ἀπουσία ἀναφορῶν τοῦ Cohen στὴ σχέση θεσμοποιημένων διαδικασιῶν διαβουλευτικῆς λήψης ἀποφάσεων πρὸς ἀνοιχτὲς καὶ ἄτυπες ἐπικοινωνιακὲς πρακτικὲς τοῦ δημόσιου χώρου ἐπικοινωνίας, ὅπου διαμορφώνεται ἡ κοινὴ γνώμη. Θὰ ἔπρεπε ὅμως νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι ἡ ιδεώδης ὁμιλιακὴ κατάσταση, τὴν ὁποία ἐπιχειρεῖ ὁ Cohen νὰ προσαρμόσει στὶς ἀνάγκες τῶν πολιτικῶν πρακτικῶν, εὐλόγα ἀνάγεται κατ' ἀρχὴν στοὺς ὑπάρχοντες θεσμούς. Τὸ πῶς ἀξιοποιεῖ ὁ Χάμπερμας τὴν ἐμπειρικὴ διαπίστωση τῆς γένεσης ἐπικοινωνιακῆς ἰσχύος στὸ δημόσιο διάλογο, πρόκειται τώρα νὰ θεωρήσουμε.

Β'. ΔΙΑΒΟΥΛΕΥΣΗ ΚΑΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΗ ΗΘΙΚΗ

Ι. ΦΙΛΑΔΕΥΘΕΡΗ, ΚΟΙΝΟΤΙΣΤΙΚΗ ΚΑΙ ΔΙΑΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ναλύσαμε πιό πάνω τις φιλοσοφικές προϋποθέσεις τῆς ὀρθολογικῆς ἀνταλλαγῆς ἐπιχειρημάτων στὰ πλαίσια μιᾶς ιδεώδους ὀμιλιακῆς κατάστασης, τὴν ὁποία ὁ Χάμπερμας συνδέει μὲ τὴν διυποκειμενικὴ συμπραξιακὴ ἀναζήτηση τοῦ Ὀρθοῦ στοὺς παράλληλους, καὶ ὄχι πιά ἐπάλληλους, τομεῖς τῆς ἠθικῆς, τοῦ δικαίου καὶ τῆς πολιτικῆς. Ἐξετάσαμε κατόπιν τὴν ἐπίδραση τῆς διαλογικῆς ἠθικῆς στὴν διαμόρφωση μιᾶς διαβουλευτικῆς θεωρίας τῆς δημοκρατίας στὸν Cohen. Ἐπανερχόμενοι τώρα στὸν Χάμπερμας θὰ ἀναφερθοῦμε πρῶτα στὴν σχέση τῆς θεωρίας τῆς ἐπικοινωνιακῆς δράσης μὲ τὴ διαμόρφωση τοῦ πολιτικοῦ λόγου, καὶ κατόπιν στὸ διαδικασιακὸ μοντέλο τῆς διαβουλευτικῆς δημοκρατίας, τὸ ὁποῖο ὁ ἴδιος ἀντιπαραθέτει πρὸς τὸ φιλελεύθερο καὶ τὸ κοινοτιστικὸ-ρεπουμπλικανικὸ πρότυπο πολιτικῆς ἐνεργοποίησης καὶ συμμετοχῆς. Τὸ ἐρώτημα τὸ ὁποῖο σ' αὐτὸ τὸ μέρος θὰ προσπαθήσουμε ἰδιαίτερα νὰ θίξουμε, εἶναι κατὰ πόσο ἡ ἠθικὴ τοῦ διαλόγου ὅπως τὴ συλλαμβάνει ἡ ὀμιλιακὴ θεωρία τοῦ δικαίου ἀποτελεῖ τὸ μοναδικὸ ἐχέγγυο ὀρθολογικότητας τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς δημοκρατικῆς διαβούλευσης.

Τὸ μείζον ἔργο πού συγκεφαλαιώνει τὴν χαμπερμασιανὴ φιλοσοφία τοῦ δικαίου εἶναι τὸ *Πραγματικὸ καὶ τὸ Ἰσχύον*¹²⁵. Ἐδῶ

125. Ἑλληνικὴ ἔκδοση, Ἀθήνα 1997. Στὸν γερμανικὸ τίτλο τοῦ ἔργου ἀρέσκειται ὁ συγγραφέας σὲ ἓνα νεολογισμὸ χρησιμοποιοῦντας τὸν ὄρο *Faktizität*, τὸν ὁποῖο ἀντιπαραθέτει στὸν ὄρο *Geltung*, γιὰ νὰ ἀποφύγει ὀρολογικὰ τὴν παραδοσιακὴ ἀντίστιξη μεταξὺ *Sein* καὶ *Sollen* (Εἶναι καὶ Δέοντος). Στὴν ἀγγλική του μετάφραση τὸ ἔργο ὀνομάζεται *Between Facts and Norms* (1996).

έρχεται ο συγγραφέας να εφαρμόσει τις θεωρίες τῆς ἐπικοινωνιακῆς διυποκειμενικότητας καὶ τῆς ὀμιλιακῆς φιλοσοφίας στὴ θεωρία τῆς δημοκρατίας καὶ τοῦ κράτους δικαίου. Προσπάθειά του εἶναι νὰ ἀντιμετωπίσει, μέσω μιᾶς ὑπέρβασης τῶν μεταφυσικῶν¹²⁶ θεμελίων τῆς ὀρθότητας, τὴν κρίση θεμελίωσης τοῦ δικαίου σὲ μιὰ ἐποχὴ ἀπουσίας συνεκτικῶν ὁραμάτων καὶ συλλογικὰ δεσμευτικῶν ἠθικῶν συστημάτων. Τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι δίκαιο καὶ ἠθικὴ (*Moral*) δὲν τέμνονται¹²⁷. Ὡς κανονιστικὰ συστήματα ρυθμίζουν δυνάμει καὶ τὰ δύο διαπροσωπικὲς διαφορές. Κατατείνουν ἀπὸ κοινοῦ ἐπίσης στὴν ἐξασφάλιση τῆς αὐτονομίας τῶν ὑποκειμένων. Πλὴν ὅμως ἡ ἠθικὴ αὐτονομία ἀποτελεῖ μιὰ ἐνιαία κατηγορία, ἐνῶ ἡ μὲ τὸ δίκαιο σχετιζόμενη αὐτονομία εἶναι εὐρύτερη ἀπὸ τὴν πρώτη, γιατί διασπᾶται σὲ ἰδιωτικὴ, συνιστάμενη στὴν ἀπόλαυση ὑποκειμενικῶν δικαιωμάτων, καὶ σὲ δημόσια, πού μὲ τὴ σειρά της συνίσταται στὴν ἀπόλαυση ἐπικοινωνιακῆς φύσης ἐλευθεριῶν. Τὰ ὑποκειμενικὰ δικαιώματα ἀποδεσμεύουν κατ' ἀρχὴν τὸ ἄτομο ἀπὸ τὴν ὑπαγωγή του σὲ κανόνες ἠθικῶν συστημάτων, ἀφοῦ εἶναι πλέον αὐτὰ ἢ πηγὴ τῆς ὀριοθέτησης μιᾶς ἰδιωτικῆς σφαίρας νόμιμης βουλευσιαιρεσίας (*Willkür*)¹²⁸. Ἐνα ἠθικὸ σημεῖο ἀναφορᾶς ἐπαναπροσλαμβάνει ἐν μέρει ἡ αὐτονομία ὡς στοιχεῖο τῆς δημόσιας ταυτότητας, ἀφοῦ ἡ θέσπιση τῶν ὑποκειμενικῶν δικαιωμάτων μέσω παλλαϊκῶν διαδικασιῶν συννομοθέτησης, πού ἐξασφαλίζει τὸ καθεστῶς τῆς λαϊκῆς

126. *Nachmetaphysisch* εἶναι ὁ ὅρος πού χρησιμοποιεῖ συχνὰ ὁ Χάμπερμας. Ἡ ἀπόδοση στὰ ἑλληνικὰ δυσχεραίνεται ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ παρατάξει κανεὶς δύο φορές τὸ μετά (μεταμεταφυσικός).

127. Βλ. ΧΑΜΠΕΡΜΑΣ, *Faktizität*, σελ. 665 κ.έ., καὶ (τοῦ ἰδίου) *Betrachtung*, σελ. 41 κ.έ.

128. Γιὰ τὴ μετάφραση τοῦ ὅρου βλ. ΣΤΡΑΓΓΑ, *Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου*, σελ. ΙΧ.

κυριαρχίας¹²⁹, υπακούει και σέ συλλογικά αποδεκτά ἠθικά προστάγματα. Ἀσύμβατοι εἶναι ἐπίσης οἱ δύο τύποι αὐτονομίας ὡς πρὸς τὸ πεδίο προστασίας πού ἐξασφαλίζουν: Ἡ ἠθική προστατεύει τὴν ἀκεραιότητα τῶν ἀτόμων, ἐνῶ τὸ δίκαιο τείνει στὴν προστασία τῆς ἀκεραιότητας τῶν φορέων ὑποκειμενικῶν δικαιωμάτων. Ἡ διαφορὰ εὗρους μεταξύ τῶν δύο συστημάτων φαίνεται ἀκόμα σαφέστερα, ἂν συνυπολογίσει κανεῖς ὅτι οἱ νομικὲς ρυθμίσεις δὲν ἄπτονται μόνο ἠθικῶν θεμάτων, ἀλλὰ ἐμπεριέχουν πραγματιστικές, ἐμπειρικές καὶ πρακτικὲς προσεγγίσεις, ὅπως ἐπίσης καὶ μιὰ ἰδιαίτερη κλίση πρὸς τὴν ἐπίλυση προβλημάτων μέσῳ ἐνὸς ἀκριβοδίκαιου ἐπιμερισμοῦ συμβιδάσιμων συμφερόντων. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ διαδικασία σχηματισμοῦ ἄποψης καὶ βούλησης τοῦ νομοθέτη δὲν ἀναφέρεται μονοσήμαντα σὲ ἠθικὰ κριτήρια, ἀλλὰ σὲ ἓνα ἐξαιρετικὰ ἐκτεταμένο πλέγμα σημείων ἀναφορᾶς, τομέων γνώσης καὶ ἀποτελεσμάτων διαπραγματεύσεων. Ἡ ἠθική τελεῖ σὲ μιὰ ὀργανικὴ ἐνότητα πρὸς τὸ δίκαιο καὶ ἀποτελεῖ δυνατὴ ἀλλὰ ὄχι ἀναγκαῖα, καὶ οὔτε βέβαια ἐπαρκῆ, συνθήκη θεμελίωσής του. Ἄλλο τόσο ἀνεπαρκὲς θὰ ἦταν ἡ προσπάθεια οὐσιαστικῆς θεμελίωσης τοῦ δικαίου στὸν βολονταρισμὸ μιᾶς τυπικὰ νοούμενης πλειοψηφίας, ἀφοῦ μιὰ τέτοια πρακτικὴ ἀπλῶς θὰ ὄξυνε τὴν κοινωνικὴ πόλωση καὶ θὰ δροῦσε ἀρνητικὰ σὲ σχέση μὲ τὴ συνεκτικὴ καὶ εἰρηνικὴ ἀποστολὴ τοῦ δικαίου. Ὡς τρίτη καὶ μέση λύση ἀναδεικνύεται ἡ δυνατότητα θεμελίωσης τοῦ δικαίου μέσα ἀπὸ ἓνα κοινὸ πλαίσιο πού ἀγγίζει τὸ σύνολο τῶν κανονιστικῶν συστημάτων καὶ τῶν πρακτικῶν ἀποριῶν καὶ εὐρέ-

129. Τὸ νομικὸ πλάσμα τῆς καθολικῆς συμμετοχῆς στὴν παραγωγή τοῦ δικαίου πραγματώνεται μέσῳ ἀντιπροσωπευτικῶν μηχανισμῶν, τόσο στὸν εὐρύτερο κοινωνικὸ χῶρο ὅσο καὶ στὰ στενά πλαίσια τῆς κοινοβουλευτικῆς ἀντιπροσώπευσης.

σεων. Τò πλαίσιο αυτό διαγράφεται από τις διαδικασιακές στρατηγικές θεμελίωσης τῶν κανονιστικοῦ τύπου ἰσχυρισμῶν, ὅπως παραπάνω τις ἐκθέσαμε γενικά, καὶ ὅπως τις συγκεκριμενοποιήσαμε μέσω τῆς κατασκευῆς τῆς ιδεώδους ὁμιλιακῆς κατάστασης. Κεντρικὸ σημεῖο τῆς ἀνάλυσης αὐτῆς εἶναι ἡ διαπίστωση, ὅτι κάθε (συν-)ὁμιλητῆς ὀφείλει ἔστω καὶ ἄρρητα νὰ ἀναγνωρίζει ὀρισμένους κανόνες διεξαγωγῆς τοῦ διαλόγου, στοὺς ὁποίους θεμελιώνεται τὸ ἀξίωμα, ὅτι εἶναι δυνατὴ ἡ εὕρεση μιᾶς συναινετικῆς ἀλήθειας σὲ κανονιστικὰ ἀπορήματα. Ἡ ὁμιλιακὴ ἀρχὴ διατυπώνεται κατὰ ταῦτα ὡς ἐξῆς¹³⁰:

Ἰσχύοντες θεωροῦνται ἀκριβῶς ἐκεῖνοι οἱ κανόνες συμπεριφορᾶς, μὲ τοὺς ὁποίους μποροῦν νὰ συμφωνήσουν ὅλοι οἱ ἐμπλεκόμενοι καὶ μετέχοντες σὲ ἓναν ὀρθολογικὸ διάλογο.

Ὡς θεμελιώδης ἀρχὴ νομιμοποίησης κανόνων συμπεριφορᾶς ἐν γένει κατέχει ἡ ἀνωτέρω ἀρχὴ ἓναν οἰκουμενικὸ χαρακτήρα, καὶ ἰσχύει τόσο γιὰ τὸ δίκαιο ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἠθική. Εἶναι προφανὲς ἐδῶ, ὅτι ὁ Χάμπερμας ἀκολουθεῖ σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν εὕρεση τοῦ ἀκρογωνιαίου θεμελίου γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῶν συνθηκῶν τῆς αὐτονομίας καὶ ἐλευθερίας, καὶ μάλιστα μέσα στὰ πλαίσια ἐνὸς πολιτικοῦ μετακαντιανισμοῦ, μιὰ διαφορετικὴ στρατηγικὴ ἀπὸ ὅ,τι ὁ Ρῶλς. Προσπάθεια τοῦ τελευταίου εἶναι νὰ ἀναγάγει τὴ δυνατότητα ἐπιβολῆς κοινωνικῆς εἰρήνης καὶ σταθερότητας, καθὼς καὶ ἀποδοχῆς τῆς ἔννομης καὶ θεσμικῆς τάξης σὲ μιὰ ἀπὸ ὅλους ἀποδεκτὴ ἀντίληψη δικαιοσύνης, ποὺ δημιουργεῖ τὴν εὐτακτὴ κοινωνία. Ἀντίθετα, κατὰ τὸν Χάμπερμας, ἀπαραίτητη γιὰ τὴ συνοχὴ τῆς δημοκρατικῆς πολιτείας εἶναι ἡ ὀρθολογικὴ νομιμοποίησις τῶν θεσμῶν. Τὸ σύγχρονο δίκαιο παρουσιάζε-

130. ΧΑΜΠΕΡΜΑΣ, *Faktizität*, σελ. 138.

ται από την πλευρά της εξωτερικής του διάστασης, ως ένα σύστημα κανόνων θετικών, εξασφαλιστικών της ελευθερίας αλλά και συνδεδεμένων με τη δυνατότητα εξαναγκασμού. Το δίκαιο είναι το κατ' ἐξοχήν μέσο ἄρθρωσης και συνοχής τῶν φιλελεύθερων κοινωνιῶν. Ὡς πλέγμα συνταγματικῶν δικαιωμάτων και ἐλευθεριῶν ἐξασφαλίζει τὴν ἀπαραίτητη ἀτομική και συλλογική ἐνεργοποίηση τῶν πολιτῶν, ὥστε νὰ προκύπτει μέσω τῆς πραγμάτωσης πολιτικά ἀναγώγιμων γλωσσικῶν ἐνεργημάτων ἓνα συνεχτικὸ ἐπικοινωνιακὸ δίκτυο, ποὺ θὰ ὀνομάζαμε πολιτικὸ λόγο¹³¹. Ὡς θετικὸ σύστημα διαδικαστικῶν διατάξεων ἐπενεργεῖ κατόπιν, ὥστε ἰδέες και αἰτήματα τῶν κοινωνικῶν φορέων νὰ ἀποκτήσουν νομική μορφή προτοῦ καταστοῦν ἐφαρμόσιμα. Ὡς σύστημα οὐσιαστικῶν κανόνων τέλος ἀποτελεῖ τὴ βάση γιὰ νὰ κρίνεται τὸ σύννομο, ἄρα ἡ ἴδια ἡ δυνατότητα ὑλοποίησης τῶν πολιτικῶν ἐπιλογῶν. Ἡ ἰσχὺς τοῦ νόμου προκύπτει ἀπὸ δύο διαφορετικὲς δράσεις τῆς κρατικῆς ἐξουσίας, ποὺ συνδέονται ἄμεσα με τὴν οὐσιαστική και βαθύτερη θεμελίωση τῆς συνυφασμένης με τὸ κράτος δικαίου ἀρχῆς τῆς νομιμότητας: ἀφ' ἑνὸς ἀπὸ τὴν πρόνοια γιὰ τὴν τήρηση τῶν ἀναγκαίων θεσμικῶν προϋποθέσεων γιὰ μιὰ νομιμοποιήσιμη παραγωγή κανόνων δικαίου¹³², ἀφ' ἑτέρου ἀπὸ τὴν ἐγγύηση τῆς ἐπι-

131. Ἡ ἐκάστοτε διαφορετικὴ ἀναφορά τῶν ἀποφάνσεων ἢ προτάσεων ὀδηγεῖ στὴν παράλληλη ὑπαρξη και ἄλλων θεματικῶν σφαιρῶν στὸν δημόσιο χῶρο ἐπικοινωνίας, ὅπως οἱ τέχνες ἢ ἡ αἰσθητικὴ γενικότερα, ἡ καθημερινότητα, ὁ ἀθλητισμός, κ.ο.κ.

132. Τὸ παράδοξο τῆς νομιμοποίησης μέσω τῆς νομιμότητας τὸ ἐξετάζει ὁ Χάμπερμας ἀπὸ τρεῖς διαφορετικὲς σκοπιές. Πρῶτον ὡς σχέση δικαίου και ἠθικῆς, δεῦτερον ὡς σχέση προσυνταγματικῶν πρὸς συνταγματικὰ δικαιώματα ἐλευθερίας και συμμετοχῆς στὴν κοινὴ διαμόρφωση και λήψη ἀποφάσεων, και τρίτον ὡς σχέση διαβουλευτικότητας και διαδικαστικότητας. Βλ. ΧΑΜΠΕΡΜΑΣ, «Wie ist Legitimität durch Legalität möglich?», *Kritische Justiz* 20, 1987, σελ. 1 κ.έ., και (τοῦ

βολής τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ νόμου ἐν ἀνάγκῃ καὶ μὲ βίαια μέσα¹³³. Γιὰ νὰ μπορεῖ τὸ δίκαιο ὡς ἄσκηση καταναγκασμοῦ νὰ ἀποτελεῖ ἀποδεκτὸ κοινωνικὰ ἀντικείμενο ἐξουσιαστικῆς διαχείρισης στὴ δημοκρατικὴ πολιτεία, θὰ ἔπρεπε νὰ διαθέτει ἤδη στὴ σφαῖρα γένεσής του στοιχεῖα πού νὰ τὸ καθιστοῦν δημοκρατικό, μὲ ἄλλα λόγια ἀνοικτό, περιεκτικό καὶ διαλογικό.

Ἡ δημοκρατικὴ ἀρχή, ὡς θεμέλιο τοῦ δικαίου, δὲν εἶναι κατὰ τὸν Χάμπερμας παρὰ ἢ σύνθεση τῆς ὀμιλιακῆς ἀρχῆς μὲ τὸν τύπο τοῦ δικαίου. Ὁ «δικαικὸς κώδικας» (*Rechtskode*)¹³⁴ ἀποτελεῖ τὸ κοινὸ μέσο γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῆς αὐτονομίας καὶ ἀπαρτίζεται στὸν προθετικὸ πυρῆνα τοῦ ἀπὸ θεμελιώδη δικαιώματα ἀναγόμενα στὶς σφαῖρες τῆς ἐλευθερίας, τῆς συμμετοχῆς ὡς καὶ τῆς ἰσοκατανομῆς. Τὰ δι-

ιδίου), *Faktizität*, σσ. 135 κ.έ., 151 κ.έ., 563 κ.έ., 674 κ.έ., ὅπου ἐξετάζεται ἡ σημασία τῆς τήρησης νομοθετικὰ προβλεπομένων διαδικασιῶν ἀναπαραγωγῆς τῆς νομοθεσίας, στὸ μέτρο πού αὐτὲς ἐνσωματώνουν τὰ στοιχεῖα τῆς ιδεώδους ὀμιλιακῆς κατάστασης, γιὰ τὴ δημιουργία ἐνὸς τεκμηρίου νομιμοποίησης τοῦ θετικοῦ δικαίου. Τὸ κατ' ἀρχὴν ἐρώτημα ἄρα εἶναι, πῶς ἡ διαδικαστικὴ νομιμότητα ὄρα νομιμοποιητικὰ γιὰ τὸ δίκαιο. Πιὸ ἐνδιαφέρον εἶναι ὅμως τὸ περαιτέρω ἀνακύπτον θέμα πού εἶναι καὶ λογικὰ πρότερο τοῦ προηγούμενου, δηλαδὴ πῶς καὶ γιατί ἡ διαβουλευτικότητα νομιμοποιεῖ τὴ διαδικαστικότητα νὰ νομιμοποιεῖ μὲ τὴ σειρά τῆς τὸ θετικὸ περιεχόμενο τοῦ δικαίου! Ἡ ἰδεατὴ διαβούλευση ἀποκαθίσταται ἔτσι ὡς τὸ οὐσιαστικὸ καὶ κυρίαρχο θεμέλιο κάθε νομικῆς ρύθμισης, ἀντικαθιστώντας στρατηγικὲς θεμελίωσης τῆς δικαιοσύνης στὴν ἠθικὴ.

133. Βλ. ΧΑΜΠΕΡΜΑΣ, *Faktizität*, σελ. 661 κ.έ.

134. Ἡ ὀρολογία πού χρησιμοποιεῖ ἐδῶ ὁ συγγραφέας προσπαθεῖ νὰ μὴν ὑστερήσει ἀπὸ τὴν νεωτερίζουσα γραφὴ τῆς συστημικῆς θεωρίας τοῦ Luhmann, ὅπου ὁ δυαδικὸς κώδικας κάθε συστήματος ἀποτελεῖ τὴν ἐπιστημολογικὴ του καὶ λειτουργικὴ του ταυτότητα. Ὁ δικαικὸς κώδικας δὲν παρουσιάζεται πάντως στὸν Χάμπερμας ὡς δυαδικὸ λειτουργικὸ μὴρφομα, ἀλλὰ ὡς σύνολο ἀρχῶν. Βλ. *Faktizität*, σελ. 68 κ.έ. καὶ σελ. 155.

καιώματα αυτά οφείλουν θεωρητικά να έχουν άμοιβαία αναγνωρίσει τα μέλη μίας κοινωνίας στο βαθμό που έχουν τη βούληση να ρυθμίσουν τις διαπροσωπικές τους σχέσεις με το μέσο του δικαίου. Κατά τοῦτο μοιάζουν τὰ θεμελιώδη δικαιώματα μεθοδολογικά με τις ἀρχές τῆς δικαιοσύνης τοῦ Ρώλς, ἀφοῦ παρουσιάζονται ὡς ἡ ἐλάχιστη λογική συνθήκη γιὰ τὴν ἐξήγηση τῆς λειτουργίας τῆς φιλελεύθερης πολιτείας. Τὰ προ-θετικά θεμελιώδη δικαιώματα τῆς σφαίρας τῆς ἐλευθερίας ἐπιβάλλουν πρῶτα καὶ κύρια μιὰ διαμόρφωση τοῦ δικαίου ποὺ νὰ ἐπιτρέπει τὴν μέγιστη δυνατὴ ἀπόλαυση ἴσων εὐκαιριῶν σὲ σχέση με δυνατότητες ποὺ παρέχει ἓνα βασικὸ καθεστῶς ἐλευθερίας δράσης. Ἄμεσα συναρτώμενα με αὐτὰ εἶναι ἀφ' ἑνὸς τὰ δικαιώματα ποὺ οφείλουν νὰ ἐξασφαλίζουν τὴ θέση τοῦ ὑποκειμένου ὡς μέλους μίας ἐλεύθερης συνένωσης προσώπων, καὶ ἀφ' ἑτέρου τὰ ὑποκειμενικὰ δικαιώματα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν χορήγηση ἑνὸς πλέγματος διαδικασιῶν ἔννομης προστασίας τῶν πολιτῶν. Ἡ ἐξασφάλιση τοῦ βασικοῦ πλέγματος ἐλευθεριῶν ἔχει ὡς σημεῖο ἀναφοράς τὴν ἰδιωτικὴ αὐτονομία τῶν ὑποκειμένων δικαίου, τὰ ὁποῖα ἀλληλο-αναγνωρίζονται ὡς παραληπτές νομικῶν ἐπιταγῶν καὶ ὡς δικαιοῦχοι καὶ ὑπόχρεοι ἀντίστοιχων ἀξιώσεων, με ἓνα λόγο ὡς πρόσωπα με τὴ νομικὴ ἔννοια τοῦ ὄρου. Ἐχοντας κατακτήσει αὐτὸ τὸ στάδιο μποροῦν τὰ ὑποκείμενα δικαίου σὲ ἓνα ἐπόμενο βῆμα συμμετοχικῆς διαβούλευσης νὰ καταστοῦν ἀπὸ παραληπτές νομικῶν ἐπιταγῶν σὲ δημιουργοὺς δικαίου. Τὰ δικαιώματα ἴσης ἀπόλαυσης εὐκαιριῶν συμμετοχῆς σὲ διαδικασίες σχηματισμοῦ κοινῆς ἀποφῆς καὶ βούλησης, συντείνουν στὴν πραγμάτωση τῆς δημόσιας αὐτονομίας τῶν πολιτῶν. Τὰ δικαιώματα αὐτὰ ἐπαναλαμβάνουμε ὅτι πρέπει νὰ τὰ συλλάβουμε ὡς δομικά, δηλαδή προ-συνταγματικὰ δικαιώματα, ἀφοῦ κατὰ τὸν Χάμπερμας ἀνακύπτουν ἀπὸ αὐτὴ καθ' αὐτὴ τὴν μετάπλαση τῆς ὀμιλιακῆς ἀρχῆς σὲ δημοκρατικὴ ἀρχὴ στὸ χῶρο τοῦ δικαίου καὶ τῆς

πολιτικῆς. Αὐτὸ δὲν σημαίνει, ὅτι ἐμπειρικά ἰδωμένες οἱ κατηγορίες συνταγματικῶν δικαιωμάτων δὲν συμπίπτουν πρὸς τὶς τρεῖς κατηγορίες ἐλευθεριῶν καὶ πρὸς τὴν κατηγορία δικαιωμάτων πολιτικῆς συμμετοχῆς, ἀναλυτικὰ ὅμως θὰ ἔπρεπε νὰ παραμείνουν διακριτές. Μάλιστα οἱ τέσσερις προαναφερθεῖσες κατηγορίες ἀτομικῶν καὶ πολιτικῶν ἐλευθεριῶν συνεπάγονται καὶ μιὰ πέμπτη κατηγορία θεμελιωδῶν δικαιωμάτων, ἡ ὁποία ὁρᾷ ὑποστηρικτικὰ πρὸς τὶς προηγούμενες. Πρόκειται γιὰ θεμελιώδη δικαιώματα παροχῆς συνθηκῶν ζωῆς, οἱ ὁποῖες εἶναι σὲ ἐκεῖνο τὸ μέτρο κοινωνικά, τεχνολογικά καὶ οικολογικά ἐξασφαλισμένες, ὥστε νὰ ἐπιτρέπουν τὴν κατὰ τὶς συνθηκῆς βέλτιστη ἀπόλαυση τῶν ἀτομικῶν καὶ πολιτικῶν ἐλευθεριῶν. Ἀπαραγνώριστη εἶναι καὶ ἐδῶ ἡ παράλληλη πρὸς τὴ λογικὴ σύλληψη ἐμπειρικά διαπιστώσιμη πορεία τῆς συνταγματικῆς πραγματικότητας στὸ κοινωνικὸ κράτος δικαίου¹³⁵. Παρενθετικά θὰ ὀφείλαμε νὰ παρατηρήσουμε ἐδῶ, ὅτι στὴν χαμπερμασιανὴ κατασκευὴ τῶν κατηγοριῶν θεμελιωδῶν δικαιωμάτων φαίνεται νὰ μὴν βρίσκει θέση τὸ βασικότερο ἀνθρώπινο δικαίωμα, ποὺ προηγεῖται καὶ τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς συμμετοχῆς, δηλαδὴ τὸ δικαίωμα στὴν ἀξιοπρέπεια¹³⁶. Στὴ θεωρία μάλιστα πολλές φορές ὑποστηρίζεται, ὅτι ἡ ἀνα-

135. Τὸ κατὰ πόσον ἡ πραγματικότητα καθοδηγεῖ τελικὰ τὴ φιλοσοφικὴ διαίσθησι, ἢ ἐνόραση σὲ μιὰ σχηματοποίηση ποὺ «λογικὰ δὲν μπορεῖ νὰ νοηθεῖ ἀλλιῶς» εἶναι ἐπιστημολογικὰ ἐριζόμενο ζήτημα. Ἡ συγκεκριμένη κατασκευὴ τοῦ Χάμπερμας τείνει πάντως νὰ ἐνισχύσει τὴν ἀποψη αὐτῆ.

136. Σχετικὰ μὲ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τοῦ ὅρου, βλ. Π. ΚΟΝΔΥΛΗ (καὶ V. ΡÖSCHL), *Περὶ ἀξιοπρέπειας*, Ἀθήνα 2000. Τὴν κατάκλειδα του, ὅτι ὁ ὅρος ἔχει λόγῳ τῆς πληθωριστικῆς καὶ ἐτερόκλητης χρήσης του καταλήξει νὰ εἶναι κενὸς τόπος, δὲν θὰ στέρξουμε νὰ τὴν συμμεριστοῦμε, ἀφοῦ εἶναι δυνατὴ ἡ ἐνεργοποίησή του σὲ γνήσιες καὶ αὐτοτελεῖς νομικὲς ἐπιχειρηματολογίες καὶ χωρὶς τὴ συνδρομὴ ἐπὶ μέρους ἐξειδικευμένων δικαιωμάτων.

φορά στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια δὲν συνιστᾶ αὐτοτελὲς δικαίωμα, ἀλλὰ πανηγυρική συνταγματική ἐπίκληση, οἰονεὶ σὲ λάθος τόπο. ἀφοῦ θὰ ταίριαζε καλύτερα στὸ κείμενο τοῦ προοιμίου τοῦ συντάγματος, χωρὶς παροχὴ ἀντίστοιχου αὐτοτελοῦς δικαιώματος, μιᾶς καὶ ἡ ἀρχὴ αὐτὴ συγκεκριμενοποιεῖται περαιτέρω στὰ ἀκολουθοῦντα στὸ σύνταγμα ἀνθρώπινα, πολιτικά καὶ κοινωνικά δικαίωματα. Εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ ἀντιμετωπίζει ὁ Χάμπερμας τὴν ἔννοια τῆς αξιοπρέπειας ὡς μιὰ κατηγορία τῆς ἠθικῆς, παρὰ τοῦ δικαίου. Μὲ τὴν ἀναγνώριση τῆς προτεραιότητος στὴν αξιοπρέπεια θὰ ὑπῆρχε ἄρα ὁ κίνδυνος νὰ ὑποκαταστήσει καὶ πάλι ἡ ἠθικὴ τὴν διαλογικὴ ἐπικοινωνία ὡς θεμέλιο τοῦ δικαίου, πράγμα τὸ ὁποῖο ὁ Χάμπερμας ἀπορρίπτει ὡς κατάλοιπο τῆς καντιανῆς μεταφυσικῆς. "Αποψή μου εἶναι, ὅτι ἡ ἴδια ἡ διαδραστικὴ ἀναγνώριση τοῦ "Ἄλλου ὡς φορέα δικαιωμάτων ἐλευθερίας καὶ συμμετοχῆς ἔχει ἀφ' ἐνὸς μιὰ αἰτία καὶ ἀφ' ἑτέρου ἓνα σκοπὸ, διάκριση ἡ ὁποία χάνεται ὅταν ὁ διάλογος μετατρέπεται σὲ ἓναν μὴ ἀξιολογικὸ αὐτοσκοπὸ. Ὁ διάλογος εἶναι ἀναμφίβολα τὸ ἰδεῶδες μέσο γιὰ τὴν πολιτικὴ ἐπικοινωνία, ὅπως ὁ διαλογισμὸς εἶναι τὸ ἰδεῶδες μέσο τοῦ μυστικισμοῦ. Ἡ ἀμοιβαία ἀναγκώριση δικαιωμάτων ἐλευθερίας καὶ συμμετοχῆς ἀνάγεται στὸ σκοπὸ τῆς διάδρασης, πού δὲν εἶναι παρὰ ἡ βέλτιστη θέσμιση διαδικασιῶν πού προάγουν τὴ λαϊκὴ κυριαρχία καὶ τὸ κοινὸ συμφέρον. Ἡ αἰτία τῆς ἀναγνώρισης αὐτῆς ὅμως δὲν ἀνευρίσκεται παρὰ στὴν σύνδεση ἢ μὴ σύνδεση τῆς ὑπόστασης τοῦ Ἀπέναντι μὲ τὴν ἴδια τὴν ἀνθρώπινη οὐσία, ὅπως τὴ συλλαμβάνει μιὰ πολιτισμικὴ κοινότητα. Νομίζω ὅτι ὁ ὅρος πού καλύτερα ἀποδίδει τὴν ἀναγνώριση τῆς αξιοπρέπειας εἶναι ἡ ἀδελφότητα, αὐτὴ ἡ ἀνάμειξη συναισθηματικῆς ἀποδοχῆς καὶ πολιτικῆς συστράτευσης. Ἡ ἀδελφότητα ἀνάγεται κατὰ ταῦτα στις αἰτίες τῆς ἐπικοινωνίας, ὁ διάλογος στὰ μέσα της καὶ ἡ συγκεκριμένη ἐξασφάλιση ἐλευθεριῶν στοὺς σκοποὺς ἐκείνων τῶν πολιτικο-

νομικῶν διαλόγων πού συναπαρτίζουν τὸ σύνολο τῶν γλωσσικῶν καὶ θεσμικῶν πρακτικῶν πού ἀποκαλοῦμε δίκαιο¹³⁷.

Τὸ δίκαιο, ὡς συναίρεση ἰδιωτικῆς καὶ δημόσιας αὐτονομίας, συνδέεται μὲ τὶς δύο ἄλλες σφαῖρες τῆς συλλογικῆς πρακτικῆς δράσης, τὴν πολιτικὴ καὶ τὴν ἠθικὴ, πάνω σὲ ἓνα γλωσσικὰ διαμορφούμενο πεδίο, στὸ ὁποῖο συναντῶνται οἱ βιοτικές τροχιές τῶν πολιτῶν. Πρόκειται γιὰ τὸ δημόσιο χῶρο ἐπικοινωνίας, τὸ χῶρο ὅπου συναιροῦνται ἀνταγωνιστικὲς κοσμοθεωρίες, βιοαντιλήψεις, προσδοκίες, ἐπιθυμίες, συμφέροντα, καὶ ὅπου μὲ μιὰ λέξη δημιουργεῖται μέσα ἀπὸ ἐπικοινωνιακοὺς μηχανισμοὺς σχηματισμοῦ ἀπόψεων καὶ βούλησης ἢ κοινὴ γνώμη¹³⁸. Οἱ διαδικασίες σχηματισμοῦ κοινῆς γνώμης εἶναι ἄτυπες, καὶ διαφέρουν ριζικὰ κατὰ τοῦτο ἀπὸ τὶς θεσμοθετημένες διαδικασίες λειτουργίας τῆς κρατικῆς ἐξουσίας στὸ κράτος δικαίου. Τὸ μέγα ζήτημα κατὰ τὸν Χάμπερμας ἔγκειται στὴν διερεύνηση τοῦ συστήματος κυκλοφορίας τῆς ἐξουσίας στὴν κοινωνία τῶν πολιτῶν, μὲ ἄλλα λόγια τῶν μηχανισμῶν μετάπλασης τῆς ἐπιρροῆς τῆς κοινῆς γνώμης σὲ πολιτικὴ ἐξουσία. Τὸ πέρασμα ἀπὸ τὶς ἄτυπες μορφές ἐπικοινωνίας μεταξὺ τῶν κοινωνικῶν φορέων σὲ θεσμοθετημένες διαβουλευτικές διαδικασίες ἐπιτρέπει τὴν ἀνάπτυξη μιᾶς ἐπικοινωνιακῆς ἐξουσίας (*kommunikative Macht*), πού ἀποκτᾶ ἀντίκρισμα στοὺς θεσμοὺς τῆς κρατικῆς ἐξουσίας (*administrative Macht*). Ἡ διαβουλευτικὴ πολιτικὴ φιλοδοξεῖ νὰ ἀποτελέσει τὸ θεωρητικὸ πλαίσιο γιὰ τὴν ἀνάλυση τῆς σχέσης αὐτῆς¹³⁹. Ἡ διαβουλευτικὴ δημοκρατία προκύπτει

137. Ἀναλυτικὰ ἐπ' αὐτοῦ, PAROISSIS, *Epistemologie*, σελ. 47 κ.έ.

138. *Faktizität*, σελ. 435 κ.έ.

139. Γιὰ μιὰ ἀναλυτικὴ παρουσίαση τοῦ μοντέλου τῆς διαβουλευτικῆς πολιτικῆς στὸν Χάμπερμας, βλ. M. SCHEYL, *Politische Öffentlichkeit und deliberative Demokratie nach Habermas*, Baden-Baden 2000 [παρακάτω Habermas].

στή συνέχεια ως παράγωγο πολιτικό μοντέλο, ικανό να δώσει λύσεις στην κρίση πολιτικής συμμετοχής στα φιλελεύθερα καθεστώτα.

Οί διαβουλευτικές διαδικασίες αποτελούν κατά τόν Χάμπερμας τόν εσώτατο πυρήνα τού δημοκρατικού γίνεσθαι¹⁴⁰. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ δὲν ἔχει ἀκαδημαϊκὸ χαρακτήρα, ἀλλὰ μιὰ βαθύτατα πολιτικὴ πρόθεση. Ὑπὸ συνθήκες διαπιστωμένης ἑτερογένειας καὶ πολυδιάσπασης τῶν ἀτομικῶν καὶ συλλογικῶν ὁραμάτων, βιοτικῶν μορφῶν καὶ συμφερόντων στὸν κοινωνικὸ χῶρο ἐκλείπουν οἱ προϋποθέσεις μιᾶς κοινῆς ἀνεύρεσης ἀληθειῶν, ἀφοῦ οἱ δικαιούμενοι νὰ ἀποτελέσουν τὰ μέλη τῆς διαβουλευτικῆς κοινότητας ἀρνοῦνται πρακτικὰ τὸ διάλογο. Σὲ ἐποχὲς πού ἡ πολιτικὴ «δὲν ἐνδιαφέρει» ἢ «δὲν ἀφορᾷ» ὄλο καὶ μεγαλύτερο ἀριθμὸ «πολιτῶν», μὲ ἀποτέλεσμα καὶ αὐτὲς ἀκόμα οἱ στοιχειώδεις ὑποχρεώσεις συμμετοχῆς σὲ τυπικὲς ἐκλογικὲς διαδικασίες νὰ θεωροῦνται ἀμελητέες καὶ νὰ αὐξάνονται συνακόλουθα τὰ ποσοστὰ ἐκλογικῆς ἀποχῆς, τὸ ἴδιο τὸ μέλλον τῆς δημοκρατίας, τοῦ κατ' ἐξοχὴν συμπραξιακοῦ πολιτεύματος, διαγράφεται ἀβέβαιο. Ὅταν ἡ κοινωνικὴ πραγματικότητα ἀποκλίνει ἀπὸ τὴν εἰκόνα τῆς πραγματικότητας πού ἐκλαμβάνει ἡ θεωρία ὡς βάση γιὰ τὴν ἐξέλιξη ἀναλυτικῶν μοντέλων τῆς δημοκρατίας, τότε δύο τινα μποροῦν νὰ ἐπακολουθήσουν στὸ χῶρο τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου καὶ τοῦ κράτους: εἴτε ὀφείλει κανεὶς νὰ ἐξεύρει ἓνα πρότυπο πού νὰ ἀντιδρᾷ στὴ διαπιστωμένη πραγματικότητα καὶ προσπαθεῖ μὲ προσπάσεις καὶ λύσεις νὰ τὸ ἀναστρέψει εἴτε νὰ ἐπιλέξει τὸ ἀναλυτικὸ του πλαίσιο κατὰ τρόπο πού ἡ κοινωνικὴ πραγματικότητα νὰ μὴν τὸ ἀναιρεῖ. Τὸν δεῦτερο στόχο ἐξυπηρετεῖ κατὰ τόν Χάμπερμας ἡ προσφυγὴ σὲ ἓνα ἐπικοινωνιακὸ θεωρητικὸ θεμέλιο ἀνάλυσης τῆς

140. *Faktizität*, σελ. 359.

δημοκρατικής πολιτικής, τὸ ὁποῖο κινεῖται ἀξιολογικά οὐδέτερα πρὸς τὸ φαινόμενο τῆς κοινωνικῆς πολυμορφίας καὶ ποικιλοδοξίας, ἀφοῦ δὲν τὸ ἀντιμετωπίζει ὡς σύμπτωμα κρίσης, ἀλλὰ ἀντίθετα ὡς τὴν ἐπίκαιρη κανονικὴ κατάσταση. Αὐτὸ τὸ διαβουλευτικὸ μοντέλο δὲν παύει νὰ βασίζεται ὅμως στὴν ὑπόθεση τῆς ὑπαρξῆς ἐνεργῶν πολιτῶν πού μποροῦν καὶ θέλουν νὰ παρεμβαίνουν στὶς διαδικασίες σχηματισμοῦ ἀπόψεων καὶ λήψης ἀποφάσεων. Ἐναμφίβολα ἡ ἀποχὴ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ συνδέεται εἴτε μὲ τὸν κοινωνικὸ ἀποκλεισμὸ μὲ τὶς οικονομικές, μορφωτικὲς καὶ βιοτικὲς παραμέτρους τοῦ εἴτε μὲ τὴν ἀπαξίωση τῶν πολιτικῶν πρακτικῶν καὶ προσώπων στὴν ὑποκειμενικὴ συνείδηση τῶν πολιτῶν. Τὸ ἀποτέλεσμα καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ὅμως δὲν παύει νὰ εἶναι τὸ ἴδιο, δηλαδή ἡ ἀποσάθρωση τῶν ὑποκειμενικῶν προϋποθέσεων διεξαγωγῆς τῶν διαβουλευτικῶν πρακτικῶν. Ἐδῶ θρῖσκεται καὶ τὸ ἀδύναμο σημεῖο κάθε κανονιστικῆς συμμετοχικῆς θεωρητικῆς πρότασης, πού βασίζεται στὴν ἐλευθερία, τὴν ὁποία ἐκφράζει ἡ ἔθελοντικὴ ἀρχὴ τῆς συμμετοχῆς, προκειμένου νὰ ἐξασφαλίσει τὴν ἐλευθερία πού διέπει τὴ συμβίωση στὴ δημοκρατικὴ πολιτεία. Ὅποιαδήποτε θεωρία προέβλεπε τὴν ὑποχρεωτικότητα τῆς συμμετοχῆς θὰ ἀντέβαινε στὶς ἴδιες τὶς ἀρχές τῆς. Ἀντίπαλοι τῆς διαβουλευτικῆς δημοκρατίας εἶναι τόσο ἡ αὐτοκρατία ὅσο καὶ ἡ σιωπὴ.

Ὁ Χάμπερμας ἀντιπαραθέτει τὸ φιλελεύθερο πρὸς τὸ ρεπουμπλικανικὸ πρότυπο δημοκρατίας γιὰ νὰ ἐξελιξοῦν μὲσω τῆς κριτικῆς τῆς «κῆθικῆς ὑπερφόρτωσης» τοῦ τελευταίου τὸ σχῆμα τῆς διαβουλευτικῆς πολιτικῆς¹⁴¹. Ἀνακεφαλαιώνει γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ τὸν σύγχρονο διάλογο στὴν ἀμερικανικὴ πολιτικὴ θεωρία πού χωρίζεται στὰ

141. Ἐπ' αὐτοῦ, βλ. ΧΑΜΠΕΡΜΑΣ, *Modelle*, σελ. 277 κ.έ.

στρατόπεδα τῶν φιλελευθέρων¹⁴², οἱ ὅποιοι θεωροῦν τὸ κράτος φύλακα καὶ προστάτη μιᾶς ταυτισμένης μὲ τὴν οἰκονομία κοινωνίας, καὶ τῶν κοινοτιστῶν¹⁴³, οἱ ὅποιοι ταυτίζουν τὸ κράτος μὲ μιὰ κοινότητα ἀξιών¹⁴⁴. Ἡ ἐπιμονή τους στὴν προτεραιότητα τῆς συνεκτικῆς

142. Ἐνῶ οἱ φιλελεύθεροι ὀνομάζονται *Liberals*, οἱ θεωρητικοὶ ὅπως ὁ Nozick ἢ ὁ Buchanan οἱ ὅποιοι ἀνατρέπουν ἐντελῶς τὴν ἰσορροπία μεταξὺ κράτους καὶ κοινωνίας ὑπὲρ τῆς τελευταίας ἀποκαλοῦνται *Libertarians* (Ἐλευθεριάζοντες). Στὸν οἰκονομικὸ χῶρο ἡ διαφορά ἐκφράζεται ὡς ἀντίθεση τοῦ Κεϋνσιανισμοῦ τοῦ *New Deal* μὲ τὴ σχολή τοῦ Σικάγου (M. Friedman) ποῦ πρσβεύει τὸν νεοφιλελευθερισμό. Ἡ κύρια διαφορά μεταξὺ τους ἔγκειται στὸ ὅτι οἱ πρῶτοι ἀναγνωρίζουν τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ὑπαρξῆς μιᾶς ἐκτεταμένης δημόσιας διοίκησης γιὰ τὴν ὀργάνωση καὶ διαχείριση τοῦ κράτους προνοίας, ἐνῶ οἱ δεῦτεροι ἐπιμένουν στὴν ἀποδόμηση καὶ ἀπίσχυση τοῦ δημόσιου τομέα κατὰ τὸ εὖρος, στὴν οὐσιαστικὴ ἐνδυνάμωση ὅμως τοῦ πυρήνα τῶν κρατικῶν λειτουργιῶν ποῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴν ἀσφάλεια καὶ τὴν ἄμυνα. Τὸ γεγονός ὅτι οἱ τομεῖς αὐτοὶ σπάνια ὑπόκεινται σὲ δημοκρατικὸ ἔλεγχο, καὶ μάλιστα τόσο περισσότερο ὅσο διακωλύεται ἡ κατάσταση ἐκτάκτου ἀνάγκης ποῦ δημιουργεῖ ἢ ἀντιπαράθεση μὲ τοὺς τρόπους δράσης τοῦ μουσουλμανικοῦ ριζοσπαστισμοῦ, θὰ ἔπρεπε νὰ λαμβάνεται σοβαρὰ ὑπ' ὄψιν σὲ κάθε θεωρία τῆς δημοκρατίας.

143. *Communitarians* στὰ ἀγγλικά, ἀπὸ τὴν ἀντιπαροβολή τῶν ὄρων *community* καὶ *society*. Πρβλ. ἀντίστοιχα στὰ γερμανικὰ τοὺς ὄρους *Gemeinschaft* καὶ *Gesellschaft*.

144. Πηγή γιὰ τὴν ἀνάλυση τοῦ Χάμπερμας ἀποτελοῦν οἱ ἐργασίες τοῦ F. I. MICHELMAN, «Political Truth and the Rule of Law», *Tel Aviv Univ. Studies in Law* 8, 1988, σελ. 283 κ.έ. [παρακάτω *Truth*], καθὼς καὶ (τοῦ ἰδίου), «Conceptions of Democracy in American Constitutional Argument: Voting Rights», *Florida Law Review* 41, 1989, σελ. 443 κ.έ. Ἔνα ἀπὸ τὰ βασικὰ μοτίβα τῆς ρεπουμπλικανικῆς θεωρίας ἀποτελεῖ ἡ ἔννοια τοῦ συνταγματικοῦ πατριωτισμοῦ, τὴν ὁποία υἱοθέτησε καὶ ὁ Χάμπερμας. Ὁ πολιτικὸς πατριωτισμὸς συνέχει, γιὰ τὸ νὰ ἀναφέρεται στὴν ἐνσωματωμένη σὲ ἓνα Σύνταγμα ἱστορικὴ στιγμή τῆς ἐγκαθίδρυσης τοῦ πολιτεύματος, χαρίζει στὰ μέλη μιᾶς πολιτικῆς κοινωνίας τὴν ἰδιαιτέρετή τους ταυτότητα. Ὁ συνταγματικὸς πατριωτισμὸς δὲν ἔχει τὴν ἔννοια τοῦ ἔθνικισμοῦ, ἀλλὰ ἐνὸς συναισθήματος τοῦ ἀνήκειν σὲ ἓνα ἔθνη ἀνεξάρ-

πολιτείας ως προϋπόθεσης για την κοινωνική ύπαρξη του ύποκειμένου δικαίου θά μᾶς επέτρεπε νὰ τοὺς κατατάξουμε γενικά στοὺς πολιτικοκράτες (*republicans*)¹⁴⁵.

Τὰ τρία σημεῖα στὰ ὁποῖα ἐπικεντρώνει ὁ Χάμπερμας τὴν ἔρευνά του ἀφοροῦν τὴν ἔννοια τοῦ πολίτη, τὴν ἔννοια τοῦ δικαίου καὶ τέλος τὸ μηχανισμό λήψεως πολιτικῶν ἀποφάσεων. Ἡ ἴδια ἡ φύση τῶν δημοκρατικῶν διαδικασιῶν καὶ τῆς πολιτικῆς γίνεται ἀντιληπτὴ ἀπὸ διαφορετικὴ κάθε φορὰ σκοπιά, ἀφοῦ στὴν φιλελεύθερη ἀντίληψη σκοπεῖ στὴν σύζευξη καὶ τὴν ἐπιβολὴ ἀτομικῶν συμφερόντων, πού προκύπτουν ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ δραστηριότητα σὲ ἓναν αὐτονομημένο κοινωνικὸ χῶρο, ἐπὶ ἐνὸς κρατικοῦ μηχανισμοῦ ἐπικεντρωμένου στὴν ἐπιδίωξη κοινῶν στόχων μέσῳ τῆς λειτουργίας τῆς δημόσιας διοίκησης. Γιὰ τοὺς πολιτικοκράτες θεωρητικούς ἡ πολιτικὴ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξαντλεῖται σὲ μιὰ ἀπλὴ διαμεσολαβητικὴ λειτουργία. Ἀντίθετα μέσῳ τῆς πολιτικῆς ἐνεργοποίησης προωθείται ἡ συνειδητὴ τῆς ἀλληλεγγύης πρὸς τὰ ὑπόλοιπα μέλη τῆς πολιτικῆς

τητο κρατικὸ σχηματισμὸ πὸ τελεῖ ταυτόχρονα ὑπὸ καθεστῶς λαϊκῆς κυρίαρχίας. Χαρακτηριστικὰ ταιριαστὴ σ' αὐτὴ τὴν ἀντίληψη εἶναι ἡ ἐπαναλαμβανόμενη διατύπωση τῶν ἐλληνικῶν Συνταγμάτων, κατὰ τὴν ὁποία ἡ τήρησή τους καὶ ἡ προστασία τους ἐπαφίεται στὸν πατριωτισμὸ τῶν Ἑλλήνων. Πρὸβλ. τὸν συλλογικὸ τόμο: J. Cohen (Ἐκδ.), *For Love of Country. Debating the Limits of Patriotism*, Boston 1996. Ἐπίσης D. STERNBERGER, *Verfassungspatriotismus*, Hannover, 1982, καθὼς καὶ HABERMAS, «Staatsbürgerschaft und nationale Identität», ἐν: *Faktizität*, σελ. 632 κ.έ.

145. Οἱ πολιτικοκράτες ἢ ρεπουμπλικανοὶ δὲν θά ἔπρεπε νὰ ταυτίζονται ἀπόλυτα μέ τοὺς κοινοτιστές, ἀφοῦ ἡ κριτικὴ τοῦ φιλελευθερισμοῦ πὸ τοὺς συνδέει ἔχει περισσότερες ἀποχρώσεις. Βλ. καὶ W. KERSTING, «Liberalismus, Kommunitarismus, Republikanismus», ἐν: K.O. Apel/M. Kettner (Ἐκδ.), *Zur Anwendung der Diskursethik in Politik, Recht und Wissenschaft*, Frankfurt 1992, σελ. 127 κ.έ.

κοινότητας. Πολιτική ἐξουσία, ἐλεύθερη ἀγορά ὡς κοινωνία ἀλλὰ καὶ ἠθικὴ τῆς κοινῆς μοίρας ἀποτελοῦν ἐδῶ τοὺς τρεῖς πόλους τοῦ δημόσιου Εἶναι.

Ἡ ἔννοια τοῦ πολίτη ὀρίζεται ἀπὸ τὸν φιλελευθερισμὸ σὲ συνάρτηση μὲ τὰ ὑποκειμενικὰ δικαιώματά του σὲ σχέση μὲ τὸ κράτος καὶ τοὺς συμπολίτες, εἴτε εἶναι αὐτὰ δικαιώματα προστασίας τῆς ἀτομικῆς σφαίρας ἀπὸ κρατικὲς ἢ ἀτομικὲς προσβολὲς εἴτε ἀστικά ἢ πολιτικὰ διαπλαστικά δικαιώματα, πού συντείνουν σὲ σχέση μὲ τὰ κοινὰ στὴν ἔκφραση πολιτικῆς βούλησης μέσῳ τῆς συμμετοχῆς σὲ διεργασίες καὶ διαδικασίες συμμετοχῆς σὲ ἐκλογὲς μὲ σκοπὸ τὸν σχηματισμὸ ἐκτελεστικῶν φορέων τῆς ἐξουσίας προσανατολισμένων στὴν ἐπιδίωξη συγκερασμένων ἀτομικῶν συμφερόντων καὶ στὴν προστασία βασικῶν δικαιωμάτων καὶ ἐλευθεριῶν. Ἡ ἐπιρροή τοῦ Locke καὶ τῆς ἀντιμετώπισης τῆς ζωῆς, ἰδιοκτησίας καὶ ἐλευθεριῶν ὡς προσωποπαγῶν ἀγαθῶν πού προϋπάρχουν τῆς πολιτικῆς κοινωνίας καὶ τὰ ὅποια τὸ κοινωνικὸ συμβόλαιο ἔρχεται νὰ ἐξασφαλίσαι καὶ ὄχι νὰ ἐγκαθιδρύσει, εἶναι ἐδῶ προφανῆς.

Ἐνῶ ὁ φιλελευθερισμὸς θεωρεῖ ὅτι τὰ ἀτομικὰ δικαιώματα κατέχουν χαρακτῆρα ἀρνητικό, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι δημιουργοῦν μιὰ σφαῖρα ἀνεξέλεγκτης δράσης πού δὲν ὑπόκειται σὲ κανένα ἐξαναγκασμὸ στὸ βαθμὸ πού δὲν θίγει τὴ σφαῖρα ἐλευθερίας τῶν ἄλλων¹⁴⁶, γιὰ τοὺς πο-

146. Θεμελιῶδες γιὰ τὴν ἀντίληψη αὐτὴ τὸ ἀπὸ τὸ 1958 χρονολογούμενο δοκίμιο τοῦ I. BERLIN, «Two Concepts of Liberty», ἐν: *Four Essays on Liberty*, Oxford/New York 1989. Ὁ Berlin ἐπιμένει πάντως κατὰ ἀκραῖο τρόπο στὸ ὅτι μιὰ θετικὴ χροιά τῶν δικαιωμάτων, δηλαδὴ μιὰ ἐλευθερία ὄχι ἀπὸ κάτι ἀλλὰ πρὸς κάτι, θὰ ἐνεῖχε δυνάμει τὴν τάση νὰ ὑποπέσει σὲ μιὰ κατευθυνόμενη, πατερναλιστικὴ καὶ ἐξαναγκαστικὴ χαρακτῆρα καθοδήγηση τῶν ἀτόμων πρὸς μιὰ προδιαγεγραμμένα καὶ γι' αὐτὸ ὀλοκληρωτικὸ τύπου μορφὴ ζωῆς.

λιτειοκράτες φέρουν αντίθετα τὰ συνταγματικά δικαιώματα, και κατά κύριο λόγο τὰ δικαιώματα συμμετοχῆς και ἐπικοινωνίας, χαρακτηῖρα θετικῶν ἐλευθεριῶν¹⁴⁷. Ὡς θετικῶν χαρακτηῖρα δικαιώματα ὄχι μόνο ἐγγυῶνται ἀλλὰ και ἐπιτάσσουν τὴν ἐνεργὸ ἀνάμειξη στὶς πολιτικῶν τύπου κοινωνικῆς πρακτικῆς, μέσῳ τῶν ὁποίων οἱ ὑπῆκοοι μεταβάλλονται ποιοτικά σὲ πολίτες, δηλαδὴ σὲ πολιτικά ὑπεύθυνα ὑποκείμενα μιᾶς κοινότητος ἐλεύθερων και ἴσων προσώπων. Ἡ διαφορὰ μεταξύ ἀρνητικῆς και θετικῆς φύσης τῶν δικαιωμάτων φαίνεται κατ' ἀρχὴν νὰ ἐγγίξει διαφορετικῆς κατηγορίες ἐλευθεριῶν: συναπτόμενα μὲ τὴν ἐλευθερία ἀνθρώπινα και ἀτομικά δικαιώματα ἀπὸ τὴ μιά, συναρτώμενα μὲ τὴν δημοκρατικὴ συμμετοχὴ πολιτικά δικαιώματα ἀπὸ τὴν ἄλλη. Παρ' ὅλα αὐτὰ κομβικὸ σημεῖο σύνδεσης παραμένει ἡ ἀρχὴ τοῦ προσωπικοῦ αὐτοκαθορισμοῦ. Ἡ διαμόρφωση ἐνός συστήματος ὑποχρεωτικῆς ψηφοφορίας, ὅπως τὸ γνωρίζουμε ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ νομοθεσία, ἢ ἡ ἀρχαιοελληνικὴ πρακτικὴ τῆς ἐπιλογῆς τῶν βουλευτῶν μὲ κλήρωση ἀπὸ ὅλους τοὺς πολίτες, ἀποτελοῦν παραδείγματα θετικῶν περιεχομένου δικαιωμάτων. Στὸ βάθος τῆς διακρίσεως ἀναφαίνεται ὅμως τὸ δομικὸ πρόβλημα τῶν φιλελεύθερων δημοκρατικῶν καθεστώτων: πῶς θὰ καταστῆ δυνατόν νὰ εὐθυγραμμισθοῦν οἱ ἀρχές τῆς ἐλευθερίας μὲ τίς ἀρχές τῆς συλλογικῆς αὐτο-διακυβέρνησεως. Ἐνας ἄκρατος ἀτομισμὸς ὁδηγεῖ στὴν πολιτικὴ ἀπάθεια, στὴν συμμετοχικὴ ἀδρανοποίηση και στὴν ἀδιαφορία γιὰ τὰ κοινά, ἄρα και στὴν ἄρση τῶν προϋποθέσεων ἀπόλαυσεως τῆς ἐλευθερίας και τοῦ ἀτομισμοῦ. Μιὰ ἀπόλυτη ἀπορρόφηση ἀπὸ τὴ συμμετοχὴ στὶς πολιτικῆς διαδικασίες δὲν ἐπιτρέπει στὰ ἄτομα τὴν ἐπιδίωξη τῶν

147. Ἐδῶ ὁ ΧΑΜΠΕΡΜΑΣ, *Modelle*, σελ. 279, παραπέμπει στὸν CH. TAYLOR, *Negative Freiheit? Zur Kritik des neuzeitlichen Individualismus*, Frankfurt 1988.

έντελῶς προσωπικῶν τους ἐπιδιώξεων στὸν κοινωνικὸ χῶρο¹⁴⁸. Μεταξὺ προστατευμένων μὲ δικαιώματα πολιτικῶν ὑποκειμένων, ποὺ ἐπιδιώκουν τὸ ἴδιο συμφέρον, καὶ ἐνεργῶν πολιτῶν ὁ ρεπουμπλικανισμὸς διαλέγει ρητὰ τοὺς δεύτερους. Πάνω στὸ πρότυπό τους καθορίζει καὶ τὸν λόγο ὑπαρξῆς τοῦ κράτους: «The state is justified by its purpose of establishing and ordering the public sphere within which persons can achieve freedom in the sense of self-government by the exercise of reason in public dialogue»¹⁴⁹.

Ἡ ἔννοια τοῦ δικαίου ἐπηρεάζεται μὲ τὴ σειρά της ἄμεσα ἀπὸ τὴν ἐκάστοτε ἀντίληψη περὶ τοῦ πολίτη. Ἡ ἔννομη τάξη ἀποτελεῖ γιὰ τὴ φιλελεύθερη ἀντίληψη ἓνα σύνολο δικαιωμάτων καὶ ὑποχρεώσεων ἄμεσα συναρτημένων πρὸς τὸν φορέα τους, τὸ ἰδεατὸ ἐλεύθερο ἄτομο. Ἀντίθετα στὴν πολιτειοκρατικὴ θεωρία τὸ δίκαιο ἐνσαρκώνει ἓνα ὀργανικὸ ὄλο, μιὰ ἀντικειμενικὴ τάξη πραγμάτων ἢ ὁποία τείνει στὴν πραγμάτωση τοῦ δημοσίου ιδεώδους ἐγγυώμενη τὴν ἀκεραιότητα μιᾶς κοινωνικῆς συμβίωσης στηριζόμενης στὶς ἀρχές τῆς ἰσοπολιτείας, τῆς αὐτονομίας καὶ τοῦ ἀμοιβαίου σεβασμοῦ. Θὰ νόμιζε κανεὶς ὅτι οἱ ρεπουμπλικανοὶ ἐπιστρέφουν στὸν Χέγκελ καὶ στὴν ἀντίληψη τοῦ κράτους ὡς ἐνσάρκωσης μιᾶς συνεκτικῆς ἠθικότητας, ἀλλὰ συμβαίνει μᾶλλον τὸ ἀντίθετο. Θεωρῶν-

148. Στὰ ἄκρα τραβάει τὸ δилημμα αὐτὸ ὁ Ρουσσώ στὸ *Κοινωνικὸ Συμβόλαιον*: «Ὅσο τελειότερο εἶναι τὸ πολίτευμα τόσο ὑπερισχύουν στὰ μάτια τοῦ πολίτη οἱ δημόσιες ὑποθέσεις τῶν ἰδιωτικῶν. Μάλιστα θὰ ὑπάρχουν ὄλο καὶ λιγότερες ἰδιωτικὲς ὑποθέσεις (...) Σὲ μιὰ ὀρθὰ διοικούμενη πολιτεία σπεύδουν ὄλοι στὶς συνελεύσεις. (...) Ὅποτε ἀκούσει κανεὶς μὲ ἀφορμὴ τίς κρατικὲς ὑποθέσεις τὰ λόγια “Τί μὲ ἀφορᾷ ἐμένα αὐτό;” μπορεῖ νὰ ὑπολογίζει ὅτι τὸ κράτος εἶναι χαμένο» (Μετάφραση δική μου ἀπὸ τὴ γερμανικὴ ἔκδοση: *Der Gesellschaftsvertrag oder die Grundsätze des Staatsrechts*, Stuttgart 1968, σελ. 138 κ.έ.).

149. MICHELMAN, *Truth*, σελ. 284.

τας τὸ δίκαιο ὡς κοινωνικὸ ἐνέργημα καθοδηγούμενο ἀπὸ τὴν στόχευση πρὸς τὸ κοινὸ καλὸ καὶ ὡς ἔκφραση μιᾶς συλλογικῆς βούλησης διαμορφωμένης ἀπὸ τίς ἐγγενεῖς πολιτιστικῆς καὶ πολιτικῆς προϋποθέσεις μιᾶς κοινωνίας, προσάπτουν στοὺς φιλελεύθερους τὴν ἰδεαλιζουσα τάση τους νὰ θεμελιώνουν τὰ ἀτομικὰ δικαιώματα στὸ ἐπέκεινα ἑνὸς «ἀνώτερου» δικαίου ἢ ἑνὸς ὑπερβατικῶν συστήματος ἰδεῶν καὶ θεμελιώσεων.

Οἱ ἀποκλίνουσες προσεγγίσεις σχετικὰ μὲ τὴν ἔννοια τοῦ πολίτη καὶ τὸν προσανατολισμὸ τοῦ δικαίου ἀντικατοπτρίζονται καὶ στὴ διάσταση ἀπόψεων γιὰ τὴ φύση τῆς πολιτικῆς. Γιὰ τοὺς φιλελεύθερους ἀποτελεῖ ἡ πολιτικὴ ἓνα εἶδος συνέχειας τῆς ἀγορᾶς, ἀφοῦ συνδέεται πρῶτον μὲ τὴν προώθηση ἀτομικῶν συμφερόντων μέσῳ πολιτικῶν ἐπιλογῶν καὶ δεύτερον μὲ τὴν ἰδέα τῆς ἀποτελεσματικότητος κατὰ τὴν κατάκτηση καὶ διατήρηση τῆς διοικητικῆς ἐξουσίας, ὑπὸ ὄρους ἀποκλεισμοῦ καὶ παραγκωνισμοῦ τοῦ ἀντιπάλου¹⁵⁰. Ἡ πολιτικὴ ἐπιλογή δὲν διαφοροποιεῖται ποιοτικὰ ἀπὸ τὴ λήψη ἀποφάσεων οἰκονομικοῦ χαρακτήρα, ἀφοῦ δὲν ἐκφράζει παρὰ μιὰ συμφεροντολογικὴ προτίμηση σὲ ἓνα προαποφασισμένο ἀπὸ πρωτογενῆ συλλογικὰ πολιτικὰ ὑποκείμενα, ὅπως εἶναι τὰ κόμματα, πρόγραμμα, καθὼς καὶ μιὰ προτίμηση σὲ συγκεκριμένα, ἐπιφορτισμένα μὲ τὴν ἄσκηση πολιτικῶν καθηκόντων πρόσωπα. Ἡ ψῆφος ἀποτελεῖ ἔτσι ἔκφραση

150. Ὁ ΧΑΜΠΕΡΜΑΣ, *Modelle*, σελ. 287, συγκεφαλαιώνει τὴ σχέση κράτους καὶ πολιτῶν στὸ φιλελευθερισμὸ ὡς ἑξῆς: «Die Stoßrichtung der liberalen Argumentation zielt gegen das Störpotential einer Staatsmacht, die den autonomen gesellschaftlichen Verkehr der Privatpersonen behindert. Nicht die demokratische Selbstbestimmung deliberierender Bürger ist der Angelpunkt des liberalen Modells, sondern die rechtsstaatliche Normierung einer Wirtschaftsgesellschaft, die über die Befriedigung der privaten Glückserwartungen produktiv tätiger Bürger ein unpolitisch verstandenes Gemeinwohl gewährleisten soll».

προτίμησης για ένα έτοιμο πολιτικό προϊόν, παρασκευασμένο στρατηγικά με γνώμονα την προοπτική της πολιτικής νίκης.

Οί πολιτικοκράτες υποστηρίζουν την ανάγκη της διαφοροποίησης στην αντιμετώπιση των λειτουργικών ιδιοτήτων οικονομίας και πολιτικής. Ένω ή οικονομία οφείλει να δομείται υπό όρους ελεύθερου ανταγωνισμού, ή πολιτική οφείλει κατά πρώτο λόγο να λαμβάνει χώρα υπό συνθήκες αλληλεγγύης, συνεργασίας, δημόσιας επικοινωνίας και διαλόγου. Στόχος των οικονομικών υποκειμένων είναι ή επικράτηση των πολιτικών υποκειμένων ή συνεννόηση. Μόνο μ' αυτό τον προσανατολισμό κατευθύνεται ή πολιτική δράση προς την συλλογική αυτοδιάθεση. Η πολιτική επικοινωνία δεν αποτελεί άρα προϋπόθεση μόνο για την κατάκτηση των εξουσιαστικών θεσμών από μια παράταξη, αλλά επιβάλλει μέσω της ήθικης της τον διάλογο και την σύσκεψη ως θεμελιώδη τρόπο διεξαγωγής του πολιτικού παιχνιδιού. Η διοικητική εξουσία νομιμοποιείται και περιορίζεται στο κράτος δικαίου από την αρχή της νομιμότητας. Οί νόμοι όμως κατά τους οποίους ασκείται ή εξουσία οφείλουν να είναι προϊόν ανοικτής, συμπραξιακής και δημοκρατικής διαβούλευσης.

Ο Χάμπερμας διαβλέπει το κυρίως μειονέκτημα του πολιτικοκρατικού μοντέλου στο γεγονός ότι έξαρτα τη δημοκρατική πολιτική από την προς το κοινό καλό προσανατολισμένη αρετή των πολιτών. Πρόκειται κατά τη γνώμη του για ένα ήθικικό στένεμα του πολιτικού λόγου, μιās και ή πολιτική δεν εξαντλείται και ούτε κατά πρώτο λόγο συντείνει στην συλλογική ήθικότητα. Η ήθικη προς την οποία κατατείνει ή επικοινωνιακή διυποκειμενικότητα εξαντλείται στην τήρηση των όμιλιακων κανόνων. Στο βαθμό που ή πλειονότητα των κανόνων αυτών ανάγεται στη μία και θεμελιώδη κατηγορική προσταγή δεν θά μπορούσε να άμφισβητηθεί το γεγονός, ότι οι κανόνες αυτοί δεν είναι άπλως τεχνικής ή εργαλειακής

φύσης. Ἡ τήρησή τους ἐπενεργεῖ στήν ἠθικὴ διαμόρφωση τῶν πολιτικῶν ὑποκειμένων¹⁵¹.

Ἐκεῖνοι οἱ πολίτες πού ἐνεργοποιοῦνται σέ πολιτικούς διαλόγους, ἔχουν δύο δυνατότητες παρέμβασης στή διαβουλευτικὴ πολιτικὴ. Μετέχουν εἴτε στὸ αὐστηρὰ θεσμοποιημένο μέρος της, πού ταυτίζεται μὲ τις δομές τῶν κρατικῶν ὀργάνων καὶ ἀρχῶν καὶ μὲ τις νόμιμες διαδικασίες μέσω τῶν ὁποίων ἐκφράζεται ὁ πολιτικὸς καὶ ὁ νομικὸς λόγος στὸ κράτος δικαίου, εἴτε στὸ μὴ θεσμοποιημένο μέρος της, πού τὸ συνθέτει τὸ πλῆθος τῶν μαζικῶν κοινωνικῶν χώρων, ἀνεξαρτήτως νομικῆς μορφῆς, στοὺς ὁποίους συνευρίσκονται, συνεταιρίζονται, συζητοῦν καὶ συναποφασίζουν οἱ πολίτες προτοῦ προβοῦν σέ συλλογικὲς διεκδικήσεις τῶν αἰτημάτων τους, ἢ στήν προβολὴ τῆς ἄποψής τους γιὰ δομικὰ ἢ τρέχοντα ζητήματα κοινῶν ἐνδιαφέροντος. Ἡ σύζευξη τοῦ δημόσιου χώρου ἐπικοινωνίας μὲ τοὺς πολιτικούς θεσμούς σέ μιὰ θεωρία διαπνεόμενη ἀπὸ τὸν διαβουλευτικὸ διάλογο ἀποτελεῖ τὴν καινοτόμο ἀντίληψη πού εἰσέφερε ὁ Χάμπερμας στή θεωρία τῆς δημοκρατίας. Ὁ ἴδιος ὀνομάζει τὰ ἀλληλεξαρτώμενα καὶ ἀλληλοπροϋποτιθέμενα αὐτὰ πεδία ὡς τις δύο «τροχιές»¹⁵² τῆς δια-

151. Ἡ ἠθικὴ τοῦ διαλόγου συνδέεται ἄμεσα καὶ μὲ τὴν περιρρέουσα πολιτικὴ κουλτούρα, πού ὁ ΧΑΜΠΕΡΜΑΣ, *Vergangenheit als Zukunft*, Zürich 1991, σελ. 62, χαρακτηρίζει ὡς πλέγμα νοοτροπιῶν καὶ πεποιθήσεων στὸν πολιτικὸν χώρο. Ἡ φιλέλευθερη πολιτικὴ κουλτούρα χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν ἐλεύθερο ἀνταγωνισμό τῶν ιδεῶν, ἐπιτάσσει ὅμως ἀνοχὴ γιὰ τις ἀντίθετες ἀπόψεις καὶ προσανατολισμὸ τῶν ἐπιχειρημάτων καὶ πρὸς τὸ κοινὸ συμφέρον. Βλ. καὶ (τοῦ ἰδίου), «Kants Idee des Ewigen Friedens – aus dem historischen Abstand von 200 Jahren», *Kritische Justiz* 28, 1995, σελ. 293 κ.έ., σελ. 301: «Eine liberale politische Kultur bildet nämlich den Boden, in dem Institutionen der Freiheit Wurzeln schlagen, sie ist zugleich das Medium, über das sich Fortschritte in der politischen Zivilisierung einer Bevölkerung vollziehen».

152. *Faktizität*, σελ. 382· SCHEYLI, *Habermas*, σελ. 42 κ.έ.

βουλευτικής πολιτικής. Και ενώ η πρώτη τροχιά λειτουργεί στη λογική της λήψης αποφάσεων, η δεύτερη σκοπεύει στην ανακάλυψη, προβολή και προώθηση των ζητημάτων που θα αποτελέσουν αντικείμενο της πολιτικής άτζέντας. Οι άρένες της διαβούλευσης¹⁵³ στον κοινωνικό χώρο μπορούν να λάβουν οποιαδήποτε μορφή, αρκεί να έχουν δομές που να στηρίζονται στην ισότητα και ελευθερία των μετεχόντων καθώς και στο σεβασμό των κανόνων της όμιλιακής αρχής. Συμπεριλαμβάνουν έτσι παραδοσιακές μορφές οργανώσεων όπως τα κόμματα, οι σύλλογοι, τα σωματεία, οι ενώσεις, οι όμοσπονδίες και συνομοσπονδίες, που κύριο σκοπό τους έχουν την προώθηση συμφερόντων και οικονομικού χαρακτήρα αξιώσεων, αλλά εξίσου και πρωτοβουλίες πολιτών, κινήσεις, κινήματα, οργανώσεις ή ομάδες, που ενεργοποιούνται για την καλλιέργεια και προβολή πολιτικών αξιών.

Η αναγνώριση της ύπαρξης αποκεντρωμένων πεδίων παραγωγής πολιτικού λόγου στον κοινωνικό χώρο συνεπάγεται μια ριζοσπαστική αναθεώρηση των υποκειμενικών και αντικειμενικών ορίων της πολιτικής. Πρώτον, έχουμε να κάνουμε ως προς το θέμα της πολιτικής ορθολογικότητας, με μια υποκατάσταση των πολιτικώς ενεργούντων από τις ίδιες τις επικοινωνιακές διαδικασίες. Ένώ στο φιλελευθερισμό το άτομο εξισώνεται με τον πολίτη, ο οποίος είναι φορέας γνώσης και λόγου, αλλά ταυτόχρονα και η μετρήσιμη μονάδα κατά το σχηματισμό πολιτικής βούλησης, στον ρεπουμπλικανισμό προβάλλει ο κυρίαρχος λαός ως συλλογικό πολιτικό υποκείμενο. Το υποκείμενο, όπως το συνέλαβε η φιλοσοφία της νόησης, υποχωρεί κατά τον Χάμ-

153. *Faktizität*, σελ. 211: «[Das Prinzip der Volkssouveränität] verlangt eine diskursive Strukturierung öffentlicher Arenen, in denen sich anonym verzahnte Kommunikationskreisläufe von der konkreten Ebene einfacher Interaktionen ablösen». Βλ. και *Modelle*, σελ. 291.

περμας πίσω από την αυτενεργή ὀρθολογικότητα τῶν διυποκειμενικῶν ἐπικοινωνιακῶν ἐνεργειῶν, πού λαμβάνουν χώρα εἴτε στὰ πλαίσια θεσμικῶν διαδικασιῶν τοῦ Κοινοβουλίου εἴτε στὸ δίκτυο τοῦ δημόσιου χώρου ἐπικοινωνίας¹⁵⁴. Στὴν ἴδια προοπτικὴ ἐντάσσεται, δεύτερον, ἡ ἀναγνώριση τοῦ κεντρικοῦ ρόλου τῶν θεσμικῶν διαδικασιῶν γιὰ τὴν σύσταση τῆς δημοκρατικῆς πολιτείας. Ἄν ὁ φιλελευθερισμὸς προκρίνει ἓνα κρατικοκεντρικὸ μοντέλο ἀνάλυσης τῆς πολιτικῆς¹⁵⁵, καὶ ἀντίθετα ὁ ρεπουμπλικανισμὸς ἓνα κοινωνιοκρατικὸ μοντέλο, ὅπου δημοκρατία σημαίνει τὴν πολιτικὴ αὐτοργάνωση τῆς κοινότητος τῶν πολιτῶν, ἡ διαβουλευτικὴ πολιτικὴ θεωρία δρᾷ ἐξισοροπητικὰ, ἀφοῦ ἐνσωματώνει σὲ ἓνα ἐνιαῖο ὄλο καὶ τὸν σχηματισμὸ κοινῆς γνώμης στὴν κοινωνία καὶ τοὺς κρατικούς θεσμούς, ὅπου παράγεται πολιτικὸς λόγος καὶ λαμβάνονται ἀποφάσεις. Ἡ θετικὴ πρόβλεψη θεμελιωδῶν δικαιωμάτων καὶ ἀρχῶν τοῦ δικαίου στὰ Σύντάγματα τῶν κοινοβουλευτικῶν δημοκρατιῶν νοεῖται μάλιστα ὡς συνεπῆς ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα, πῶς μποροῦν νὰ θεσμοποιηθοῦν οἱ σύνθετες ὀμιλιακῆς προϋποθέσεις τῆς δημοκρατικῆς διαδικασίας¹⁵⁶. Τρίτη συνέπεια τῆς ἐφαρμογῆς τῶν ἀρχῶν τῆς διαβουλευτικῆς πολιτικῆς

154. *Modelle*, σελ. 288. Πρὸβλ. καὶ *Faktizität*, σελ. 414: «In dem Maße, wie die praktische Vernunft den Kommunikationsformen und institutionalisierten Verfahren selbst implantiert wird, braucht sie sich nicht ausschließlich oder auch nur vorwiegend in den Köpfen kollektiver oder einzelner Akteure zu verkörpern». Ἡ διυποκειμενικότητα δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι αὐθύπαρκτη, στὸ βαθμὸ πού ὁ Χάμπερμας τὴ συναρτᾷ μὲ τὴν τήρηση ἠθικῶν κανόνων διεξαγωγῆς τοῦ διαλόγου. Δεοντολογία χωρὶς ὑποκειμενικούς ἀποδέκτες δὲν νοεῖται, ὅποτε ἡ ἀναφορὰ στὴν ἀπρόσωπη ὀρθολογικότητα μιᾶς καθαρὰ ἐπικοινωνιακῆς διυποκειμενικότητος πρέπει νὰ σχετικοποιηθεῖ.

155. Γιὰ τὰ στοιχεῖα τοῦ μοντέλου αὐτοῦ, βλ. *Modelle*, σελ. 287.

156. Ὁ.π.

ἀποτελεῖ ἡ μεταβολὴ τῆς λειτουργίας τῆς δημοκρατικῆς ἔκφρασης βούλησης. Στὴ θεωρία τοῦ φιλελευθερισμοῦ ἐπέχει αὐτὴ μιὰ νομιμοποιητικὴ λειτουργία γιὰ τὴν ἐνάσκηση τῆς κρατικῆς ἐξουσίας. Τὸ ἐκλογικὸ ἀποτέλεσμα ἀποτελεῖ μιὰ ἐντολὴ γιὰ τὴν κατάληψη τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὴν κυβέρνηση, ἡ ὁποία λογοδοτεῖ στὸ κοινοβούλιο ἀλλὰ καὶ δημόσια σχετικὰ μὲ τὴ χρήση τῆς ἐξουσίας αὐτῆς. Στὴν ρεπουμπλικανικὴ ἀντίληψη σηματοδοτεῖ ἡ ἐκλογικὴ διαδικασία μιὰ διαρκῆ ἐπιβεβαίωση τῆς ἰδρυτικῆς πράξης τῶν πολιτειακῶν δομῶν. Ἡ κυβέρνηση λαμβάνει μὲν μιὰ μὴ δεσμευτικὴ ἐντολὴ, πλὴν ὅμως δεσμεύεται προγραμματικὰ στὴ δράση της ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ μορφή τοῦ πολιτεύματος. Ἡ τρίτη προοπτικὴ ποὺ ἀνοίγει ἡ διαβουλευτικὴ πολιτικὴ συνδέει τὴν πολιτικὴ ἐκλογή μὲ κάτι περισσότερο ἀπὸ τὴν ἀπλὴ νομιμοποίηση, ἀλλὰ καὶ μὲ κάτι λιγότερο ἀπὸ τὴ διαρκῆ ἐπανίδρυση τῶν δομῶν ἐξουσίας: οἱ διαδικασίες καὶ οἱ ἐπικοινωνιακὲς προϋποθέσεις τοῦ σχηματισμοῦ δημοκρατικῆς γνώμης καὶ βούλησης λειτουργοῦν ὡς οἱ κυριότεροι ἀγωγοὶ γιὰ τὴν διαλογικὴ ὀρθολογικότητα τῶν ἀποφάσεων μιᾶς δεσμευόμενης ἀπὸ τὸ νόμο καὶ τὸ δίκαιο¹⁵⁷ κυβέρνησης καὶ δημόσιας διοίκησης. Ἡ νομιμοποίηση ἐκλαμβάνει ἔτσι ὄχι πιά ἓνα χαρακτῆρα ἔκφρασης πολιτικῶν προτιμήσεων ἀνεξάρτητων ἀπὸ τὰ παραγωγικὰ αἴτια τοῦ σχηματισμοῦ τῆς πολιτικῆς ἐπιλογῆς, ἀλλὰ ἓνα ὑπόβαθρο ἀναγόμενο στὸ διαλογικὸ δημοκρατικὸ ἦθος.

Ἡ διαβουλευτικὴ πολιτικὴ τελεῖ σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω σὲ ἄμεση σχέση μὲ τὴν νομιμοποίηση τῆς κυριαρχικῆς ἄσκησης ἐξουσιῶν, ἀφοῦ ἀπὸ τὴ μιὰ ἐξασφαλίζει μιὰ ἀλυσιδωτὴ μετάβαση

157. Ἐδῶ ἀναφέρεται ὁ Χάμπερμας στὴ ρητὴ διάκριση τοῦ γερμανικοῦ Συντάγματος μεταξὺ νόμου καὶ δικαίου, διάκριση ἡ ὁποία ἀνάγεται στὴν ἀναγέννηση τῆς σχολῆς τοῦ φυσικοῦ δικαίου στὴν μεταπολεμικὴ Γερμανία, ποὺ ἀναμφίβολα ὀφειλόταν στὶς ἐμπειρίες τοῦ Ἐθνικοσοσιαλισμοῦ.

ἀπὸ ἄτυπες μορφές ἐξουσίας σὲ δημόσιες ἐξουσίες, ἡ ἴδρυση, σύσταση καὶ τὸ περιεχόμενο τῶν ὁποίων ἀποτελεῖ στὸ κράτος δικαίου ἀντικείμενο διαδικαστικῶν καὶ οὐσιαστικῶν νομικῶν ρυθμίσεων, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη προσφέρει τὰ κριτήρια γιὰ τὴ διάκριση τῆς ἐξουσιαστικῆς ἰσχύος σὲ θεμιτὴ καὶ ἀθέμιτη¹⁵⁸. Ἡ ἐξουσία δὲν ἀναλύεται πλέον ὡς πολιτικὴ κυριαρχικὴ σχέση κυβερνῶντων καὶ κυβερνωμένων, ἢ ὑπὸ τὴν ἔννοια τῆς θεωρίας τῶν ἐνεργημάτων ὡς δυνατότητα ἐπιβολῆς τοῦ πράττοντος ἐναντία στὴ βούληση τοῦ καθ' οὗ ἡ ἐνέργεια, ἀλλὰ ὡς κινητήριος λόγος γιὰ τὴν ἐπιλογή καὶ τὴν πραγμάτωση πολιτικῶν θέσεων. Ἡ φύση τῆς διαφοροποιεῖται ἀνάλογα μὲ τὸ πεδίο στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται. Στὸν κοινωνικὸ χῶρο ἐμφανίζεται ὑπὸ τὴ θεμιτὴ τῆς μορφή ὡς ὀμιλιακὴ ἐπιρροή στὴν διαμόρφωση τῆς διαβουλευτικῆς κοινῆς γνώμης καὶ ὑπὸ τὴν ἀθέμιτὴ τῆς μορφή ὡς κοινωνικὴ ἰσχύς τῶν ὀργανωμένων συμφερόντων, εἴτε σὲ συλλογικὴ βάση εἴτε σὲ ἀτομικὴ βάση στὸ πρόσωπο ἐκεῖνων, οἱ ὁποῖοι ἐκμεταλλεύονται ὑπάρχουσες ὑπὲρ των κοινωνικὲς ἀνισότητες ἐπεμβαίνουν στὴ διαμόρφωση τῆς πολιτικῆς, ὥστε νὰ προωθήσουν τὸ ἴδιο οἰκονομικὸ ἢ προσωπικὸ συμφέρον εἰς βάρος οἰωνδῆποτε συναινετικῶν διαδικασιῶν. Στὸ χῶρο τῆς θεσμικῆς

158. Στὸν ἄτυπο χαρακτήρα τῆς δημοσιότητας θὰ μπορούσε νὰ ἀποδώσει κανεὶς καὶ μιὰ περαιτέρω διάκριση τῆς ἐπικοινωνιακῆς στρατηγικῆς, συγκεκριμένα αὐτὴ τῆς πρόσφορης καὶ ἀπρόσφορης παρέμβασης. Ὁ ΧΑΜΠΕΡΜΑΣ, *Faktizität*, σελ. 435, δείχνει νὰ ὑπονοεῖ ὅτι ἐξ ἴσου σημαντικὸ στοιχεῖο μὲ τὸ περιεχόμενο τῶν ἐπιχειρημάτων εἶναι καὶ ὁ τρόπος ἐκφορᾶς τους, ὁ ὁποῖος ὀφείλει νὰ δραματοποιεῖ τὴν κατάσταση κατὰ τρόπο πού νὰ γίνεται αἰσθητὰ καὶ ἀποτελεσματικὰ ἀντιληπτή. Ἄν βέβαια δεχτεῖ κανεὶς τὴν ἀποψη τοῦ Χάμπερμας ὅχι ὡς ἐμπειρικὴ διαπίστωση, ἀλλὰ ὡς κανονιστικὴ πρόταση, τότε δὲν εἶναι νὰ ἀπορῶμε μὲ τὴν ἀνῆση τοῦ ἐπαγγέλματος τοῦ ἐπικοινωνιολόγου.

πολιτικῆς ὀνομάζει ὁ Χάμπερμας τὴν θεμιτὴ ἐξουσία ἐπικοινωνιακῆ ἰσχύ, ἀναλύει δὲ τὴν ἀθέμιτη ἐξουσία ὡς αὐτονομία τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὴν κοινωνία τῶν πολιτῶν. Ἡ ἐπικοινωνιακῆ ἰσχύς λειτουργεῖ στὸ καθεστῶς τῆς ἀντιπροσωπευτικῆς δημοκρατίας ὡς τὸ σημεῖο οὐσιαστικῆς σύζευξης λαοῦ καὶ κοινοβουλίου, ἀφοῦ ἡ σύστασή της εἶναι διττή: ἐγκολπώνει τὴ διάδραση μεταξύ τῶν δύο τροχιῶν τῆς διαβουλευτικῆς πολιτικῆς πού ἀναφέραμε παραπάνω μεταφέροντας τὴ βούληση κινητοποιημένων πολιτῶν στὸς θεσμοθέτες τοῦ κράτους δικαίου. Ἡ ἀλληλουχία τῶν μεταβιβάσεων ἐξουσίας ἀκολουθεῖ ἄρα τὴν πορεία: δημόσια ἄτυπη διαβούλευση – κοινὴ γνώμη τῆς διαβουλεύομενης κοινότητος ἢ ομάδας πολιτῶν – ἐπικοινωνιακῆ ἰσχύς στὶς κοινοβουλευτικὲς διαβουλεύσεις – ἐκτελεστικὴ ἰσχύς τῶν πράξεων τῆς κυβέρνησης καὶ δημόσιας διοίκησης. Δημιουργεῖται κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο μιὰ σχέση ἐπικοινωνίας μεταξύ μιᾶς πολιτικῆς περιφέρειας, ἀποτελούμενης ἀπὸ τὴν ὁλότητα τῶν πολιτῶν, ἢ ὁποία προκρίνει κατὰ περίπτωσιν ὡς κοινὴ γνώμη πολιτικὰ μηνύματα πού περνάει στὸ κέντρο τοῦ μοντέλου, τὸ ὁποῖο συναπαρτίζουν οἱ κρατικὲς ἐξουσίες¹⁵⁹. Ὁ δὴ-

159. Τὸ μοντέλο αὐτὸ παρουσιάζει ὁ Β. PETERS, *Die Intergration moderner Gesellschaften*, Frankfurt 1993, σελ. 327 κ.έ. Τὸ κέντρο τοῦ πολιτικοῦ συστήματος ἀποτελεῖται ἀπὸ τὶς τρεῖς κρατικὲς ἐξουσίες. Ἡ περιφέρεια χωρίζεται σὲ μιὰ ἔσω καὶ μιὰ ἔξω σφαῖρα. Στὴν ἔσω σφαῖρα ἀνήκουν φορεῖς πού λόγω τῆς ἐπιφόρτισής τους μὲ δημόσιας φύσης λειτουργίες βρίσκονται κοντὰ στὴ διοίκηση (π.χ. πανεπιστήμια, ἀσφαλιστικὰ ταμεῖα, ἐπαγγελματικὲς ἐνώσεις καὶ σύλλογοι, ἰδρύματα, ὀργανισμοὶ κοινῆς ὠφέλειας). Στὴν ἔξω σφαῖρα τῆς περιφέρειας συνυπάρχουν παραλήπτες ἐξουσίας (ὅπως ἰδιωτικὲς ὀργανώσεις ἐμπλεκόμενες στὴν ἐφαρμογὴ κρατικῶν πολιτικῶν) καὶ προμηθευτὲς ἐξουσίας, οἱ ὅποιοι φέρουν καὶ τὸ κύριο βᾶρος στὴ διαμόρφωση τῆς ἐπικοινωνιακῆς ἰσχύος στὸ σκέλος τοῦ σχηματισμοῦ τῆς κοινῆς γνώμης. Ἰδωμένη ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ ΧΑΜΠΕΡΜΑΣ, *Faktizität*, σελ.

μόσιος χώρος επικοινωνίας¹⁶⁰ είναι, θά λέγαμε, ή σημερινή μορφή της αρχαίας αγοράς υπό συνθήκες έντυπης και ηλεκτρονικής αναπαραγωγής του λόγου¹⁶¹. Ειδικά ή πολιτική δημοσιότητα είναι ένας ιδεατός χώρος που σχηματίζεται από τήν ανταλλαγή θέσεων, που επέχουν αξία γνώμης, μεταξύ τών πολιτῶν, υπό τήν εκάστοτε ιδιότητά τους¹⁶², σχετικά μέ τά δημόσια πράγματα.

Στό επίκεντρο τής διαβουλευτικής πολιτικής βρίσκεται ή διαλογική επεξεργασία μιᾶς συναινετικής ἄποψης και ὄχι ὁ συμβιβαστικός συγκερασμός συμφερόντων. Μιά ήθικη τοῦ διαλόγου διαπνέει κατ' αὐτόν τόν τρόπο ὅλη τήν πολιτεία, ἀφήνοντας ἀνοικτό τὸ ἀποτέλεσμα και μὴ δεσμεύοντας τοὺς πολίτες πρὸς συγκεκριμένες ἰδεολογικές ἀρχές. Ὅπωςδῆποτε περιλαμβάνει ή μὴ θεσμοθετημένη πλευρά τής διαβουλευτικής πολιτικής πολλές ἀσάφειες, κυρίως σέ ὅ,τι ἀφορᾷ

430. ή σχέση κέντρου και περιφέρειας ἀντιστρέφεται, ἀφοῦ οἱ διαβουλεύσεις στόν κοινωνικό χώρο ἀποτελοῦν τὸ κέντρο τής μεταφορᾶς ἐξουσίας πρὸς τήν πολιτική περιφέρεια.

160. Κλασική ἐπ' αὐτοῦ ή μελέτη τοῦ Χάμπερμας, *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft* (1962), νέα ἔκδ. 1990. ἀλλά σημαντική και ή ἀναφορά ἐν: *Faktizität*, σελ. 435 κ.έ. Βλ. και ΣΤΑΜΑΤΗ, *Δίκαιο*, σελ. 53: «Ὡς δημόσιος χώρος επικοινωνίας νοεῖται ή σφαῖρα τής κοινωνικής συνύπαρξης στήν ὁποία οἱ πολίτες συζητοῦν, διασκέπτονται και ἀποφασίζουν γιά ὑποθέσεις εὐρύτερου ἐνδιαφέροντος».

161. Δέν νοεῖται σήμερα δημόσιος χώρος επικοινωνίας χωρίς μέσα μαζικής επικοινωνίας. Στό βαθμὸ που αὐτά δέν χειραγωγοῦν τήν κοινή γνώμη, συμβάλλουν ἀποφασιστικά στήν ἐξάπλωση μιᾶς διαλογικῆς πολιτικῆς κουλτούρας. Ποσοτικά είναι ἐπίσης κατά πολὺ σημαντικότερη ή επικοινωνία διὰ τῶν μέσων παρά μέσα ἀπό συνεντεύξεις ἢ συνειλεύσεις.

162. Ἡ νομική ιδιότητα τοῦ πολίτη δέν ἀποτελεῖ καθ' αὐτή τυπική προϋπόθεση γιά τή συμμετοχή σέ κοινωνικές διαβουλεύσεις, ἀφοῦ αὐτές μπορεῖ νὰ ἀφοροῦν π.χ. ζήτηματα μεταναστῶν ἢ μαθητῶν.

τὴν μεταβίβαση τῆς κοινῆς διαβουλευτικῆς γνώμης πρὸς τοὺς φορεῖς τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας. Παρ' ὅλα αὐτὰ ἀποτελεῖ ἡ διαβουλευτικὴ δημοκρατία, ὅπως τὴ συλλαμβάνει ὁ Χάμπερμας, ἀναμφίβολα μιὰ βαθυστόχαστη προσπάθεια γιὰ ἕναν ὀρισμὸ τῆς πολιτικῆς πού νά συνθέτει σὲ μιὰ ὀρθολογικὴ βάση ἐπικοινωνιακὲς διεργασίες στὸν κοινωνικὸ χῶρο μὲ πρακτικὲς ἀσκησης τῆς ἐξουσίας στὴ σφαῖρα τοῦ κράτους. Τὰ σημεῖα κριτικῆς πού θὰ μπορούσαμε νὰ προβάλομε ὡς πρὸς τὴν ἀναλυτικὴ στρατηγικὴ τῆς θὰ ἀφοροῦσαν δύο πεδία: πρῶτον τὴν ἀπόλυτη ἀναγκαιότητα νὰ συμπληρωθεῖ ἡ κοινωνιολογικὴ ἀνάλυση μὲ παρατηρήσεις ἀναγόμενες στὴν ἀφηρημένη θεωρητικὴ σύσταση τοῦ φαινομένου¹⁶³. Αὐτὸ θὰ ἦταν τὸ πεδίο γιὰ νὰ δοκιμασθεῖ στὴν πράξη μιὰ θεωρία πού ἐπενδύει στὴ δύναμη τοῦ ἰσχυρότερου ἐπιχειρήματος καὶ ὄχι στὴν ἀποτελεσματικότητα τῶν ομάδων πίεσης κατὰ τὴ διαμόρφωση τῆς πολιτικῆς. Ἡ ἴδια ἡ φύση τῶν ἐπιχειρημάτων δείχνει νὰ προσδιορίζεται μέσα ἀπὸ τὴν ἀναγωγὴ τῆς στὸν ὀρθὸ λόγο, ὡς οἰκουμενικὸ πρακτικὸ λόγο. Ἐδῶ ἀνακύπτει τὸ δεύτερο σημεῖο κριτικῆς, πού ἀφορᾷ τὸν χαρακτήρα τῶν πρακτικῶν, κανονιστικῆς φύσης ἰσχυρισμῶν. Ἡ ἀναγωγικότητα στὸν οἰκουμενικὸ λόγο ἀφήνει λίγα περιθώρια πλάνης, ὅταν τουλάχιστον δὲν εἶναι προσποιητὴ, ἢ ἀπὸ ὅλους προσποιητὰ ἀποδεκτὴ. Ἡ ἀλήθεια ἢ ἡ ὀρθότητα τῶν ἰσχυρισμῶν ὀφείλει ἄρα νὰ συνδέεται μὲ τὴν ἀνταλλαγὴ θετικῆς γνώσης, προκειμένου νὰ κινεῖται στὰ πλαίσια μιᾶς ρασιοναλιστικῆς ἐπιστημολογίας. Ἡ τήρηση τῶν ὀμιλιακῶν κανόνων καὶ ἡ σύνδεση τῆς ἀποδεξιμότητας τῶν ἐπιχειρημάτων μὲ τὴ γενικευσιμότητά τους, ἀσφαλῶς ἀποτελοῦν κατ' ἀρχὴν τυπικὰ τεκ-

163. Περισσότερες ἀναφορὲς σὲ ἐμπειρικὰ δεδομένα περιλαμβάνει ἡ μελέτη τῶν J. GERHARDS/F. NEIDHART, *Strukturen und Funktionen moderner Öffentlichkeit*, Berlin 1990.

μήρια ὀρθότητας. Δὲν λύνουν ὅμως στὴν οὐσία τους οὔτε τὸ ζήτημα τῆς ἔθνοκεντρικῆς μὲν, οἰκουμενικῆς νοούμενης δέ, νομιμοποίησης τῶν νομικῶν κανόνων καὶ τῶν πολιτικῶν ἀποφάσεων οὔτε τὸ ζήτημα τῆς ὀρθῆς ἐκτίμησης τοῦ πολιτικοῦ ἐπιχειρήματος ὡς γνώμης, ἢ δόξας κατὰ τοὺς ἀρχαίους, οἱ ὁποῖοι συμπεριλάμβαναν τὸν πολιτικὸ λόγον στοὺς λόγους περὶ τῶν ἐνδόξων. Τὸ δίκαιο δὲν νομιμοποιεῖται κατὰ τὸ περιεχόμενο ἀπὸ τὴν τήρηση τῶν κανόνων τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου στὴ διαβουλευτικὴ διαδικασία, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἀντιστοιχία του σὲ βασικὲς ἀξίες! Ἀξίες ἠθικὲς ὅπως ἡ ἀνθρωπιά, ἀξίες πολιτικὲς ὅπως ἡ ἰσότητα, ἀξίες ἀναφερόμενες στὴν οἰκονομία τῆς ρύθμισης ὅπως ἡ ἀρχὴ τῆς ἀναλογικότητος. Ἡ ἀναγωγὴ στὸν ὀρθὸ Λόγον ἀποτελεῖ μιὰ δοκιμασμένη καὶ σεβαστὴ ἐπιστημολογικὴ στρατηγικὴ θεμελίωσις τῆς ἀλήθειας, πού ἱστορικῶς ἀντιτέθηκε σὲ κάθε μεταφυσικὸ ἑτερόνομο προσδιορισμὸ τοῦ ὄντος. Ὑπὸ τὴν ἔννοια αὐτὴ δὲν ἀποτελεῖ μιὰ ἀνακάλυψη ἀλλὰ μιὰ σύλληψη. Ὅταν ὅμως φθάνει νὰ ἀποκαλύψει τὴν πηγὴ τῆς ἰσχύος της τείνει νὰ ἀντικαταστήσει τὸν θρησκευτολογικὸ μυστικισμὸ μὲ τὴν ὑπερβατολογικὴ δογματικὴ.

Τὸ πρόβλημα δὲν εἶναι ἡ θεμελίωσις τοῦ δημοκρατικοῦ διαλόγου στὸν ὀρθὸ λόγον, ἀλλὰ ἡ θεμελίωσις τοῦ ὀρθοῦ λόγου καθ' ἑαυτοῦ. Ἡ ἐπιστημολογικὴ κριτικὴ τῆς μετανεωτερικότητος δὲν ἀμφισβητεῖ τὴν ἀξία τοῦ λόγου, ἀπλᾶ μεταθέτει τὴν θεμελίωσίν του στὴν σφαῖρα τῶν ἀποδεκτῶν ἐπιχειρημάτων, ἐπιμένοντας ὄχι στὸ ἐσώτατο περιεχόμενό του ἀλλὰ στὴν χρηστικότητά του. Ἡ μετανεωτερικότητα δὲν ἀρνεῖται τὸ λόγον προκρίνοντας τὸ παράλογο ὡς τόπον θεμελίωσις τῆς ἀλήθειας, ἀρνεῖται ὅμως τὴν δυνατότητα τῆς μεταφυσικῆς του θεμελίωσις. Ἡ ἐπιστημολογία ὡς κριτικὴ γνωσιολογία ἀντιμετωπίζει συνεπῶς τὴν ἀναγωγὴν στίς ἀρχές τοῦ πρακτικοῦ λόγου ὡς ἓνα συμβατικὰ ἀποδεκτό, καὶ γι' αὐτὸ ἀποτελεσματικὸ, καλοπροαίρετο γνωστικὸ στρατήγημα. Ἀπὸ τὸν πρακτικὸ λόγον προστρέχει σὲ

ἓνα λόγο τῶν πρακτικῶν, ἐνέργεια πραγματικά ἐπαναστατική, ἂν δὲν εἶχε ὡς βῆμα ἤδη πραγματοποιηθεῖ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη. Ἡ δική του προσέγγιση στὸ πρόβλημα ἐντοπισμοῦ τοῦ ὀρθοῦ τρόπου ἐπίλυσης τῶν γνωσιολογικῶν προβλημάτων ἀνάλογα μὲ τὸ κάθε φορά ὑπὸ κρίση πεδίο ἀναφορᾶς καὶ ἡ συνακόλουθη σχετικίζουσα βασική διαίρεση τῆς γνώσης σὲ ἐπιστήμη, σοφία καὶ φρόνηση, συντείνει στὴν ἐγκατάσταση μιᾶς ὀργανικῆς σχέσης ἀνάμεσα στὴν φρονητικὴ προσέγγιση καὶ τὴν ἀπὸ γνῶμες ἐξαρτώμενη λύση τῶν περὶ τοῦ ὀρθῶς πρακτέου ἀποριῶν¹⁶⁴. Καὶ ἐνῶ ἡ σοφία, ἀναγόμενη στὴν φιλοσοφικὴ κοσμολογία καὶ ὄντολογία, καὶ ἡ ἐπιστήμη, ἀναγόμενη στὴν φυσικὴ σύσταση τοῦ κόσμου καὶ στὴν μαθηματικὴ συμβολικὴ του σύλληψη, στοχεύουν στὴν μέσῳ τῆς ἐνόρασης ἢ τῆς ἀπόδειξης ἀναζήτησις τῆς ἀλήθειας τῶν πραγμάτων, στηριζόμενες εἴτε σὲ ἀρχές εἴτε σὲ ἀξιώματα, ἡ φρόνηση στηριζόμενη στὴν εὐλογη, καὶ ὄχι αὐθαίρετη, γνώμη ὡς ἐκτίμησις πραγματικῶν περιστατικῶν σκοπὸ ἔχει νὰ καθοδηγήσει τὸν μὲν ἀτομικὸ νοῦ στὴν ἠθικὴ τελείωσις μέσῳ τῆς ἐνάσκησις τῶν ἀρετῶν ὡς μετρημένων συμπεριφορῶν¹⁶⁵, τὴν δὲ πόλη σὲ ὀρθές

164. Χαρακτηριστικὴ ἡ ἀναφορὰ στὸ πρόβλημα στὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1139b 14 κ.έ. Βλ. ἐπίσης H. E. TROJE, «Wissenschaftlichkeit und System in der Jurisprudenz des 16. Jahrhunderts», ἐν: (τοῦ ἰδίου), *Humanistische Jurisprudenz. Studien zur europäischen Rechtswissenschaft unter dem Einfluß des Humanismus*, Goldbach 1993, σσ. 19-44, καὶ Addendum, σελ. 322, σελ. 19 κ.έ.· O. BALLWEG, «Phronesis vs. Practical Philosophy», ἐν: H. J. KOCH/U. NEUMANN, *Praktische Vernunft und Rechtsanwendung*, ARSP-Beiheft 53, Stuttgart 1993.

165. Τὴ ρητὴ του ἀντίθεση σ' αὐτὸ διατυπώνει ὁ Κάντ, ἐμμένοντας στὴν «ἐπιστημονικὴ» πραγμάτευσις τῆς ἠθικῆς, ποὺ ξεκινάει ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη ὀρθολογικὴ ἰδέα τῆς ιδιότητος τοῦ ἀνθρώπου γιὰ νὰ διατυπωθεῖ κατ' ἴδιαν στὰ κατηγορικὰ προστάγματα τοῦ ἠθικοῦ κανόνα. Βλ. *Die Metaphysik der Sitten*, 1798, κεφ. 13, Akademie Ausgabe VI, σελ. 404 κ.έ.

έπιλογές στην νομοθεσία, την άπονομή τῆς δικαιοσύνης, καί τήν λήψη συλλογικῶν ἀποφάσεων στήν διαμόρφωση τῆς καθημερινῆς πολιτικῆς σέ καιρό εἰρήνης ἢ πολέμου. Τό ὄλο ζήτημα ἐντοπίζεται ἄρα ἐπιστημολογικά στήν ἀντιπαράθεση γνώμης καί γνώσης κατά τήν θεμελίωση τῶν ὀρθοπρακτικῶν ἀποφάνσεων¹⁶⁶.

Στήν κρατοῦσα γνωσιολογική διάθεση ἡ γνώμη θεωρεῖται ἐπιστημολογικά ὑποδέεστερη, ἀφοῦ μοιάζει νά συνδέεται μέ ψυχολογικές καί ὄχι καθαρά νοητικές λειτουργίες, μέ προκαταλήψεις καί ὄχι μέ βεβαιότητες, μέ συμφέροντα καί ὄχι μέ ἀξίες, μέ ρητορική στρατηγική καί ὄχι ἐπιχειρηματολογική λογική, μέ ἐρμηνευτική ἀσάφεια τέλος καί ὄχι ἀποδεικτική καθαρότητα. Φιλοσοφικά ἀπωθημένη ἡ γνώμη ἀπό τήν ρασιοναλιστική καί κριτική φιλοσοφία στό χῶρο τῆς αἰσθητικῆς κρίσης, σ' αὐτό πού θά ἀποκαλούσαμε γοῦστο, ὄντολογικά ἀπορριμμένη ὡς παράγων πλάνης ἢ ἀναλήθειας, γνωσιολογικά ἐνοχοποιημένη ὡς ἄλογη, πολιτικά ἀκυρωμένη ὡς ἀντιβαίνουσα στήν μονοσημία τῶν πολιτικῶν προταγμάτων καί προσταγμάτων, παραμένει ἰσχυρή ὡς ἀξία μόνο στούς σκεπτικιστές πού παρακολουθοῦν κριτικά τήν μακραιώνα παράδοση τῶν περιπετειῶν τοῦ ὀρθοῦ λόγου.

II. ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΗ ΔΙΑΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΠΟΥΛΑΡΧΙΑ

Ἡ ἕκταση πού δώσαμε παραπάνω στίς θεωρίες τοῦ Ρῶλς καί τοῦ Χάμπερμας δικαιολογεῖται ἀπό τή σημασία πού ἔχουν ἀποκτήσει οἱ θέσεις τους γιά τή δημιουργία τάσεων ἀνάμεσα στούς θεωρητικούς

166. Κεφαλαῖωδους σημασίας πόνημα γιά τήν ἐπιστημολογία τῆς γνώμης ὡς δόξης ἀποτελεῖ τό συλλογικό ἔργο: P. PTASSEK/B. SANDKAULEN-BOCK/J. WAGNER/G. ZENKERT, *Macht und Meinung. Die rhetorische Konstitution der politischen Welt*, Göttingen 1992.

τῆς διαβουλευτικῆς δημοκρατίας. Εἰδικότερα ἡ θεωρία τοῦ Χάμπερμας ἀποτέλεσε τὴν ἀποφασιστικὴ τομὴ γιὰ νὰ ἀποκτήσει τὸ μοντέλο τῆς διαβουλευτικῆς πολιτικῆς ἰδιαίτερη ταυτότητα καὶ εἰδικὸ βάρος μέσα στὴ γενικὴ κατηγορία τῶν θεωριῶν τῆς συμμετοχικῆς δημοκρατίας. Ἄν ὀρίσουμε τὴ διαβουλευτικὴ δημοκρατία ὡς ἐκεῖνο τὸν τύπο δημοκρατικοῦ πολιτεύματος, στὸν ὁποῖο ἐξασφαλίζεται ἡ οὐσιαστικὴ συνάρθρωση κοινωνίας καὶ κράτους, πολίτη καὶ θεσμῶν, λόγου καὶ πράξης, καθὼς καὶ κυριαρχίας καὶ εὐνομίας, θὰ ἐντοπίσουμε τὴ μὲν συμβολὴ τοῦ Ρῶλς στὴν θέσπιση τῶν ὄρων ὑπὸ τοὺς ὁποῖους καθίσταται δυνατὴ ἡ πραγμάτωση τῶν ἀρχῶν τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας καὶ ἰσότητος, τὴ δὲ συμβολὴ τοῦ Χάμπερμας στὴν ἀνάλυση τῶν ὀμιλιακῶν μηχανισμῶν μετάπλασης τῆς κοινωνικῆς βούλησης σὲ διοικητικὴ ἐξουσία. Προδιαγράφονται ἔτσι τόσο οἱ προϋποθέσεις ὅσο καὶ οἱ μηχανισμοὶ τῆς συμμετοχῆς τῶν πολιτῶν στὸ δημοκρατικὸ γίγνεσθαι καὶ μάλιστα σὲ ἓνα μέτρο πού οὔτε τὴν ἄμεση δημοκρατία ἀνακαλεῖ οὔτε τὴν κοινοβουλευτικὴ ἀντιπροσώπευση ὡς ἔχει ἀποδέχεται. Ἄν ἡ συμμετοχικὴ δημοκρατία φθάνει σήμερα νὰ εἶναι ἓνα πολιτικὸ *desideratum*, τοῦτο ὀφείλεται ἀναμφίβολα στὴ βίωση τῆς πολιτικῆς πού ἐκτυλίσσεται ὑπὸ τοὺς ὅρους τῆς ἀντιπροσώπευσης ὡς ἐνὸς ἔλλειμματος. Τὸ ἔλλειμμα αὐτὸ σίγουρα δὲν ὀφείλεται στὴν ἔλλειψη πληροφόρησης. Ἰσα-ἴσα ἡ ἐντυπὴ καὶ ἠλεκτρονικὴ ἐνημέρωση παρέχονται σὲ μιὰ τέτοια ἀφθονία, πού καθιστᾷ δυσχερῆ τὴν κριτικὴ ἀφομοίωση τῶν εἰδήσεων καθὼς καὶ τὴν ἀποτίμηση τῶν παρεχομένων πολιτικῶν ἀναλύσεων¹⁶⁷. Θὰ λέγαμε μάλιστα ὅτι ἡ ἐνη-

167. Τὸ γεγονός τῆς ἐγκατάλειψης τῆς ἀρχῆς τῆς ἀντικειμενικότητας καὶ τῆς οὐδετερότητας ἀπὸ τὴν πλειονότητα τῶν μέσων μαζικῆς ἐνημέρωσης χάριν τῆς στράτευσης σὲ συγκεκριμένους πολιτικούς χώρους εἶναι φανερό ὅτι τείνει στὴν περαιτέρω χειραγώγηση τῆς κοινῆς γνώμης.

μέρωση περί τὰ πολιτικά σὲ ἄλλους μὲν δημιουργεῖ κορεσμό καὶ ἄπωση καὶ σὲ ἄλλους τὸ συναίσθημα τοῦ ἀποκλεισμοῦ ἀπὸ τὰ πολιτικά δρώμενα καὶ τῆς ἀδυναμίας γιὰ συνδιαμόρφωση τῆς πολιτικῆς. Ἡ οἰκουμενοποίηση τῶν προβλημάτων καὶ ἡ παγκοσμιοποίηση τῆς οἰκονομίας καὶ τῆς πολιτικῆς, καθὼς ἐπίσης καὶ ἡ παραίτηση σὲ κρατικό ἐπίπεδο ἀπὸ κυριαρχικά δικαιώματα χάριν ὑπερεθνικῶν ὄντοτήτων ὅπως ἡ Εὐρωπαϊκὴ Ἐνωση, ἐπιτείνουν τὸ δημοκρατικὸ ἔλλειμμα, στὸ βαθμὸ πού ἐπικρατεῖ ἡ ἐντύπωση, ὅτι ἡ νομιμοποιητικὴ λειτουργία τῆς συμμετοχῆς ἐξασκεῖται σὲ μιὰ ὀλοένα συρρικνούμενη χωρική καὶ θεματικὴ ἔκταση.

Τόσο ὁ Ρῶλος ὅσο καὶ ὁ Χάμπερμας ἐπιμένουν στὴν διατήρηση τῶν βασικῶν προϋποθέσεων πού διακρίνουν τὴν πολιτικὴ συμμετοχὴ καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ προτάσσουν μᾶλλον αὐτὴ καθ' αὐτὴ τὴν ἐπικοινωνία ὑπὸ ὄρους ἴσης, ἐλεύθερης καὶ ἔλλογης ἀνταλλαγῆς ἐπιχειρημάτων, παρὰ τὸ πολιτικὸ πνεῦμα πού ὀφείλει νὰ διέπει τὴν ὄντοτητα τοῦ πολίτη. Ἔτσι, ἐνῶ ἐξ ἀρχῆς ἦταν σαφῆς ἡ διαφοροποίηση τῆς ὀμιλιακῆς θεωρίας τῆς δημοκρατίας τόσο ἀπὸ τὴν μὴ ρεαλιστικὰ ἐφαρμόσιμη ἄμεση ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν κυριαρχικὴ σήμερα συγκρασιακὴ ἀντιπροσωπευτικὴ δημοκρατία, καθίσταται ἐξ ἴσου εὐκρινῆς καὶ ἡ διάκρισή της ἀπὸ τὰ ριζοσπαστικὰ συμμετοχικὰ δημοκρατικὰ μοντέλα πού καλλιέργησε ὁ κοινοτισμὸς.

Ὁ κοινοτισμὸς ἔρχεται νὰ ἀντιμετωπίσει τὴν κρίση μέσῳ τῆς ἐπιστροφῆς στὶς μικροκλίμακες τῆς πολιτικῆς, καθὼς καὶ μέσῳ τῆς προβολῆς τῆς εἰκόνας τοῦ ἀλληλέγγυου πολίτη ὡς φορέως συνταγματικο-πατριωτικῶν ἀρετῶν. Ἡ ἀνάπλαση τοῦ πολίτη, πού κατὰ τίς ἀρχές τοῦ φιλελευθερισμοῦ δικαιούται νὰ ἀπέχει τῆς πολιτικῆς χάριν τῆς ἐπιδιώξεως τῆς προσωπικῆς του εὐτυχίας σὲ ἄλλες σφαῖρες, θὰ μποροῦσε κατὰ τοὺς κοινοτιστὲς νὰ ἀποτελέσει τὸ στόχο ἑνὸς μαζικοῦ κινήματος γιὰ τὴν ἐπανασύσταση τοῦ δημόσιου χώρου. Ὁ κοι-

νοτισμός ως αμερικανικό ρομαντικό πολιτικό κίνημα τῆς δεκαετίας τοῦ '80 βλέπει, ὅπως ἤδη παραπάνω τονίσαμε, τὴν κοινωνία τῶν πολιτῶν ὡς κοινότητα πολιτικῶν ἀξιῶν, καὶ νομιμοποιεῖ τίς πολιτικές ἀποφάσεις ἀνάγοντάς τις κυρίως στὴν ἠθική τους σκοπιμότητα καὶ ὄχι κύρια στὴ διαδικαστική τους νομιμοποίηση. Ὁ πολίτης-ψηφοφόρος, αὐτὸ τὸ ἀπομακρυσμένο ἀπὸ τὴν πολιτικὴ οἰκονομικὸ ὑποκείμενο ὁδηγεῖ κατὰ τοὺς κοινοτιστὲς τὴ δημοκρατία στὴν παρακμῆ. Ἡ θεσμοποίηση μιᾶς εὐρείας πολιτικῆς συμμετοχῆς ξαναδίνει στὸν πολίτη τὴν ταυτότητά του καὶ στὴ δημοκρατία ἓνα μέλλον. Ἀντιστρέφοντας τὴ ρῆση τοῦ Ρουσσώ ὑποστηρίζει ὁ Barber: «Γεννιόμαστε ἀλυσοδεμένοι, ἀλλὰ κερδίζουμε τὴν αὐτονομία μας μόνο ὅταν μάθουμε τὴν δύσκολη τέχνη τῆς αὐτοδιακυβέρνησης»¹⁶⁸. Ἡ «δυνατὴ δημοκρατία» τῶν μικροκοινωνιῶν τοῦ Barber¹⁶⁹ ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα γιὰ μιὰ δημοκρατία τῶν συνειδητοποιημένων πολιτῶν, πού βρίσκεται στοὺς ἀντίποδες τῆς πρακτικῆς τοῦ πολιτικοῦ καὶ οἰκονομικοῦ *laissez faire* ἐνὸς φιλελευθερισμοῦ πού ἀποκαλεῖται «ἰσχνὴ δημοκρατία» (*thin democracy*)¹⁷⁰. Παρ' ὅλη τὴν κριτικὴ στὸν μονοπωλιακὸ καπιταλισμὸ στὴν ὁποία προβαίνει, δὲν υἱοθετεῖ θέσεις πού νὰ θέτουν σὲ ἀμφισβήτηση τὸ καθεστῶς ἰδιωτικῆς ἰδιοκτησίας τῶν μέσων παραγωγῆς. Τόσο ὅμως οἱ γιγαντωμένες ἐπι-

168. B. BARBER, *Strong Democracy. Participatory Politics for a New Age*, Berkeley 1984, σελ. XV.

169. «Grassroots democracy» εἶναι ὁ ὅρος πού χαρακτηρίζει τὸ κίνημα τῆς νέας Ἀριστερᾶς τῆς δεκαετίας τοῦ '60, ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται καὶ ἡ θεωρία τοῦ Barber.

170. Βλ. B. BARBER, «Three Challenges to Reinventing Democracy», ἐν: P. HIRST/S. KHILNANI, *Reinventing Democracy*, The Political Quarterly Special Issue 1996, σελ.144 κ.έ., ὅπου ἀντιπαραβάλλεται ὁ συμμετοχικὸς κοινοτισμὸς πρὸς τὸν φιλελεύθερο ἀτομισμὸ [παρακάτω *Challenges*].

χειρήσεις όσο και οι γραφειοκρατικά οργανωμένες συντεχνίες θεωρούνται ως τα μεγαλύτερα εμπόδια για μια ένεργη συμμετοχή των πολιτών στη διαμόρφωση και νομιμοποίηση της πολιτικής. Στο πρόγραμμα της δυνατής δημοκρατίας ο ένεργος γείτονας υποκαθιστά τον παθητικό πολίτη σε ένα πρόγραμμα δώδεκα σημείων. Συνελεύσεις της γειτονιάς με όριο τα 5.000 μέλη αποκτούν τοπικές εκτελεστικές, νομοθετικές και δικαστικές αρμοδιότητες. Οι κοινότητες εκμεταλλεύονται μέσα από θεσμοποιημένες διαδικασίες τα ηλεκτρονικά μέσα για την επικοινωνία μεταξύ τους. Προχωρημένης μορφής δημοψηφίσματα δύο φάσεων και με περισσότερες επιλογές από το ναι και όχι, καθώς και κοινωνικές νομοθετικές πρωτοβουλίες εξασφαλίζουν συμμετοχικά δικαιώματα. Δημόσια υποστήριξη για διαβουλευτική δημοκρατία στους χώρους δουλειάς, διαδικασία κλήρωσης τοπικών αξιωματούχων, και υποχρέωση πολιτικής θητείας, αποτελούν άλλα στοιχεία αυτού του μέχρι τώρα μη εφαρμοσμένου μοντέλου. Το ισχυρότερο συστατικό της δυνατής δημοκρατίας είναι αναμφισβήτητα η κοινωνία των πολιτών (*civil society*), ο δημόσιος χώρος επέκεινα της μονοπωλιακής πολιτικής και οικονομίας, όπου μέσω της έθελοντικής τους συμμετοχής σε πάσης (νομικής) φύσεως (πολιτικές) οργανώσεις από τη μια και σε τοπικής κλίμακας θεσμικά όργανα από την άλλη ενεργοποιούν οι πολίτες την πολιτική τους δυναμική¹⁷¹. Η κοινωνία των πολιτών δεν αποτελεί για τον Barber μια

171. Βλ. *Challenges*, σελ. 147: «Civil Society remains the domain of church, family, and voluntary association; (...) It unites the virtues of the private sector, liberty and voluntarism, with the virtues of the public sector, a concern for community and the interests of the commonweal. When the only alternative to government is the private sector, individuals feel compelled to withdraw from community and think of themselves as narcissistic consumers».

αφαίρεση. Με μιὰ τυπική κοινοτιστική ἀνάλυση ὑπερβαίνει τὸν τομέα τῆς ἐν στενῇ ἐννοίᾳ πολιτικῆς ἐνεργοποίησης σὲ κοινωνικούς χώρους γιὰ νὰ χαρακτηρίσει συστατική γιὰ τὴν κοινωνία τῶν πολιτῶν ὁποιαδήποτε κοινωνικὴ δράση ποὺ δὲν ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὴ συμμετοχὴ σὲ ἐκλογές ἢ μὲ καθαρὰ καταναλωτικὲς συνήθειες ἢ οἰκονομικῆς φύσεως δραστηριότητες ὅπως ἡ ἐργασία ἢ ἡ παραγωγὴ ἀγαθῶν. Στὴ λογικὴ του κατέχει κανεὶς ἕνα μέρος τοῦ δημόσιου χώρου ἀκόμα καὶ ὅταν ἐπισκέπτεται ἕναν εὐκτήριο οἶκο, ἢ συμμετέχει σὲ ἐπιτροπὲς ἐράνων ἢ φιλανθρωπικὲς ἀδελφότητες, ἢ ἐνεργοποιεῖται σὲ ἐθελοντικὴ βάση σὲ ἐνώσεις πολιτῶν. Ἐπιχειρώντας μιὰ συνειρμικὴ συσχέτιση ὀνομάζει ὁ Barber αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὶς δράσεις ὅχι ἰδιωτικὲς δραστηριότητες ἀλλὰ «μὴ κυβερνητικὲς δημόσιες ἐνέργειες»¹⁷². Ἀντίθετα μὲ τὸν Χάμπερμας, ὁ ὁποῖος ἀντιμετωπίζει τὴν πολιτικὴ κοινωνία ὡς ἕναν ἐνεργὸ παράγοντα διαμόρφωσης τῆς πολιτικῆς, οἱ κοινοτιστὲς ἐπιχειροῦν νὰ ἀντιμετωπίσουν τὴν κρίση τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν, ποὺ τὴ βλέπουν νὰ συνθλίβεται ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμό μεταξύ ἐνὸς ὑπερτροφικοῦ κράτους καὶ μιᾶς τείνουσας στὴν ἀπόλυτη ρυθμιστικὴ αὐτονόμηση οἰκονομίας τῆς ἀγορᾶς. Τυπικὴ γιὰ τὸν ἀνταγωνισμό αὐτὸ εἶναι ἡ νεοφιλελεύθερη πολιτικὴ τῆς δεκαετίας τοῦ '80 ποὺ θεώρησε τὴν ἰδιωτικοποίησιν τοῦ δημόσιου τομέα καὶ τὴν κανονιστικὴ ἀπορρύθμιση τῆς οἰκονομίας ὡς ἀρμόδιο τρόπο γιὰ τὴν ἀποδυνάμωση τοῦ κρατικοῦ παρεμβατισμοῦ. Τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ *big government* στὸ *big business* εἶναι ἡ φυσικὴ συνέπεια μιᾶς οὐσιαστικῆς ἀντιδημοκρατικῆς ἀντίληψης ποὺ δρᾷ κατ' ἐπίφαση στὸ ὄνομα τῆς ἐλευθερίας ἀλλὰ ἀγνοεῖ καὶ ὑποπεύεται τὴν κοινωνία τῶν πολιτῶν. Χωρὶς τὴν τελευταία ἡ δημοκρατία στερεῖται ὅμως γενεαλο-

172. Ὁ.π., σελ. 149.

γίας. Καταναλωτές και υπήκοοι δύσκολα αποτελούν υποκείμενα δημοκρατικού πολιτικού λόγου. Αντίθετα οι πολίτες, αυτοί που θέτουν το έμεις πρό του εγώ, είναι μέσω της ανώνυμης αλλά διαρκούς απασχόλησής τους με την επιδίωξη συλλογικών στόχων οι έγγυητές της δημοκρατίας.

Η κριτική στάση απέναντι στην προϊούσα ιδιωτικοποίηση του τομέα των δημόσιων υπηρεσιών που φαίνεται να οδηγεί στη δημιουργία μη δημοκρατικά ελέγξιμων ὀλιγοπωλίων, αποτελεί τὸ σημεῖο συνάντησης τοῦ ἀμερικανικοῦ κοινοτισμοῦ με τὴ βρετανικῆς προέλευσης ἀναθεωρημένη ἐκδοχὴ τῆς θεωρίας τοῦ συντεχνιακοῦ σοσιαλισμοῦ (*guild socialism*). Ἀνατρέχοντας στὶς ἰδέες τοῦ G.D.H. Cole¹⁷³ ἀναπτύσσει ὁ P. Hirst τὸ μοντέλο τῆς ἐνωσιακῆς δημοκρατίας (*associative democracy*)¹⁷⁴ ἐπιμένοντας ὅχι τόσο στὸ σκέλος τοῦ σοσιαλισμοῦ ὅσο μᾶλλον στὴν ἀξιοποίηση τῆς ἰδέας τῶν αὐτοδιαχειριζόμενων δευτερογενῶν ἐνώσεων, ὡς φορέων παροχῆς κοινωνικῶν ὑπηρεσιῶν. Ὁ τρίτος δρόμος ἀνάμεσα στὸν κολλεκτιβιστικὸ σοσιαλισμὸ καὶ τὸν ἀτομι-

173. Βλ. κυρίως *Guild Socialism Re-stated*, London 1920. Βλ. καὶ P. HIRST, *The Pluralist Theory of the State: selected writings of G.D.H. Cole, J.N. Figgis and H.J. Laski*, London 1989.

174. Βλ. *Associative Democracy. New Forms of Economic and Social Governance*, Cambridge 1994. (Τοῦ ἰδίου), *Representative Democracy and its Limits*, Cambridge 1990, ἀπὸ ὅπου κυρίως τὸ κεφάλαιο 5: «Associational socialism in a pluralist state», σελ. 70 κ.έ. Βλ. ἐπίσης J. MATTHEWS, *The Age of Democracy*, Melbourne 1989, καθὼς καὶ τὸ εἰδικὸ ἀφιέρωμα τοῦ περιοδικοῦ *Politics and Society* 20 (4), 1992: «Secondary Associations and Democracy». Βλ. ἐπίσης τὸ εἰδικὸ ἀφιέρωμα τοῦ περιοδικοῦ *Critical Review of International Social and Political Philosophy* 4 (1): «Associative Democracy», ὅπου συγγραφεῖς ὅπως ὁ P. PERCZYNSKI («Associo-Deliberative Democracy and Qualitative Participation») ἢ ὁ W. ACHTERBERG («Association and Deliberation in Risk Society») συνδέουν ἐνωσισμὸ καὶ διαβουλευτικότητα.

στικό καπιταλισμό παύει να οδηγεί κατά τόν Hirst στην ρεφορμιστική σοσιαλδημοκρατία και στο κράτος προνοίας όπως το γνωρίζουμε. Περιφερειακή συμμετοχική αυτοδιοίκηση¹⁷⁵, ελάχιστο έγγραυμένο εισόδημα και συμμετοχικός έλεγχος τής διαχείρισης τών έπιφορτισμένων με τήν παροχή δημόσιων υπηρεσιών ενώσεων είναι τά συστατικά στοιχεία ενός μεταφιλελεύθερου μη γραφειοκρατικού κράτους, στο οποίο ανατρέπονται τόσο το παραδοσιακό θεσμικό πλαίσιο όσο και οι ισορροπίες μεταξύ κοινωνίας και πολιτείας. Το ζητούμενο του ένωσιsmου είναι ή επιστροφή σε μορφές δημοκρατικής διακυβέρνησης, οι οποίες να επιτρέπουν τόν ουσιαστικό έλεγχο κάθε μορφής εξουσίας, είτε κρατικής είτε μεγάλων ιδιωτικοποιημένων και μη οργανισμών από τούς πολίτες. Οι έπιφορτισμένοι με τήν παροχή υπηρεσιών θεσμοί δέν αποτελούν ουδέτερους διοικητικούς μηχανισμούς αλλά μορφές διακυβέρνησης. Η νεοφιλελεύθερη αντίληψη σχετικά με τήν διαχειριστική ύφή του δημόσιου τομέα, κατά τήν οποία ή πολιτική κρίνεται με όρους μανάτζμεντ, δηλ. με κριτήριο τήν έπιχειρηματική κερδοφορία και όχι με κριτήριο τήν κοινωνική αναγκαιότητα, ανατρέπει τόν πολιτικό λόγο και εισάγει μιá οικονομίστικη αντίληψη τών θεσμών. Η κοινωνία τών πολιτών προβάλλει σήμερα ως τó μόνο αντίβαρο στην γραφειοκρατική ορθολογικότητα του συστήματος. Θεωρείται ως τó πεδίο ανάπτυξης αυθεντικών δημοκρατικών κοινωνικών κινημάτων που πέρα από τά ένσωματωμένα στους θεσμούς πολιτικά κόμματα ασκούν αντιπολίτευση στην όλη λογική

175. Τίς δυνατότητες που προσφέρει στην συμμετοχικότητα ή οργανωτική μικροκλίμακα τών περιφερειακών διοικήσεων που επιτρέπει τήν ενεργοποίηση νέων μορφών δημόσιας συνείρεσης, ομάδες διαμεσολάβησης, δημοψηφίσματα, μορφές τηλεδημοκρατίας, κ.ο.κ. αναλύει ó J. STEWART, *Democracy and Local Government*, σελ. 39 κ.έ.

τοῦ συστήματος¹⁷⁶. Ἡ ἐνίσχυση τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν μέσα σὲ μιὰ πολιτεία μὲ συντεταγμένες μορφές συμμετοχικῆς διοίκησης καὶ ἐλέγχου τοῦ τομέα τῶν ὑπηρεσιῶν ἀποτελεῖ τὴν ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῶν δημοσίων καὶ ἀτομικῶν ἐλευθεριῶν¹⁷⁷. Τόσο ἡ δυνατὴ δημοκρατία ὅσο καὶ ἡ ἐνωσιακὴ δημοκρατία ρίχνουν ἀναμφίβολα τὸ κύριο ἀναλυτικὸ τους βάρος στὶς μορφές ἐκείνες ἐνεργοῦ πολιτικῆς συμμετοχῆς, οἱ ὁποῖες θὰ ἐξασφάλιζαν τὴν χάραξη καὶ τὸν ἔλεγχο τῆς πολιτικῆς στὴν ἴδια τὴν πηγὴ τῆς κοινωνικῆς ἐξουσίας. Ἐνῶ δίνουν ἐνδιαφέροντα ἐρεθίσματα στὴν θεωρία τῆς συμμετοχικῆς δημοκρατίας, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν τελικὴ ἐφαρμοσιμότητα τῶν θέσεών τους, δὲν ὑπεισέρχονται οὐσιαστικὰ στὸ ζήτημα τῆς ἄρθρωσης τοῦ πολιτικοῦ λόγου ὑπὸ ὄρους διαβουλευτικότητας. Ἐξίσου ὑποτιμοῦν στὸ ὄνομα τῆς ἀνάδειξης τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν τὴν πολυπρισματικότητα καὶ πολυπολιτισμικότητα ποὺ διακρίνει τίς σύγχρονες κοινωνίες, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐπικαλοῦνται μὲν τὴν ἐλευθερία ὡς στόχο τῆς δημοκρατίας, νὰ μὴν διαφοροποιοῦν ὁμως τοὺς τρόπους πολιτικῆς συμμετοχῆς ἀνάλογα μὲ τὴν πολιτικὴ

176. P. HIRST. «Democracy and Civil Society», ἐν: P. HIRST/S. KHILNANI, *Reinventing Democracy*, The Political Quarterly Special Issue 1996, σελ. 97 κ.έ. [παρακάτω *Democracy*].

177. Ὁ.π., σελ. 101: «Once one recognizes that society is dominated by large-scale quasi-public and private institutions possessed of powers that dwarf those of many pre-modern states, then the issue of their accountable governance becomes inescapable. We currently have an “un-civil” society: that is, one dominated by managerial elites, not one controlled by constitutionally-ordered associations». Βλ. καὶ σελ. 108: «Authority has been redefined as “management”, a generic skill and a domain of technical competence. Efficiency has been defined in a way that puts it apparently beyond political debate and choice. Management is not the proper concern of citizens; they should be satisfied in their capacity as consumers, by the services provided for them».

κουλτούρα κάθε κοινωνικής ομάδας. Το θέμα της συλλογικής διαλογικής λήψης αποφάσεων σε κοινωνικοποιημένους θεσμούς παροχής δημόσιων υπηρεσιών έρχονται να πραγματευθούν υπό το πρίσμα της θεωρίας της διαβουλευτικής δημοκρατίας οι Cohen και Sabel¹⁷⁸ ξεκινώντας από το πολυαρχικό μοντέλο του Dahl¹⁷⁹. Η δημοκρατική πολυαρχία στηρίζεται στην θεμελιώδη ιδέα της θεσμικής πολυδιάσπασης των δομών εξουσίας στα καθεστώτα που αναγνωρίζουν απόλυτη πολιτική ισότητα μεταξύ των πολιτών καθώς και ελευθερία δημιουργίας ενώσεων προσώπων προς επίδιωξη κοινών σκοπών. Οι πολιτικοί θεσμοί μπορούν τότε μόνο να αναγνωρισθούν ως δημοκρατικοί, όταν ανάγουν την εξουσιοδότηση άσκησης δημόσιας εξουσίας καθώς και την ίδια την άσκηση εξουσίας σε συλλογικές αποφάσεις ελεύθερων και ίσων πολιτών. Βέβαια η λήψη συλλογικών αποφάσεων μπορεί να λαμβάνει χώρα, όπως παραπάνω είδαμε, είτε με μηχανισμούς ανταγωνιστικής επίβολης συμφερόντων, όπου η πλειοψηφική αρχή έρχεται να συγκεράσει αντιτιθέμενα, αλλά και αναγνωριζόμενα ως ίσα συμφέροντα, είτε με μηχανισμούς διαβουλευτικής πειθοῦς, όπου μόνο τα αμοιβαία αναγνωριζόμενα και σε διαπροσωπικές αξίες ερειδόμενα συμφέροντα θεωρούνται δημοκρατικά νομιμοποιημένα. Κατά τη διαβουλευτική της σύλληψη αποτελεί κατά ταῦτα ἡ δημοκρατία ἕνα πλαίσιο κοινωνικῶν καὶ θεσμικῶν προϋποθέσεων, τὸ ὁποῖο ἀπὸ τὴ μιά μεριά διευκολύνει τὴν πραγματοποίησι εὐλεύθερων συζητήσεων μεταξύ ἴσων πολιτῶν ἐξασφαλίζοντας εὐνοϊκές συνθήκες γιὰ ἔκφρασι λόγου, συνεταιρισμὸ μὲ συμπολίτες καὶ διεξαγωγή συζητήσεων, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἐνισχύει τίς διαδικασίες λο-

178. J. COHEN/C. SABEL, *Directly-Deliberative Polyarchy*, <http://www2.law.columbia.edu/sabel/papers/DDP.html>

179. R. DAHL, *Democracy and its Critics*, New Haven 1989, σελ. 221 κ.έ.

γοδοσίας και ἐλέγχου τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας στὸν κοινωνικὸ χῶρο. Κατὰ τοὺς Cohen καὶ Sabel ἡ διαβουλευτικὴ πολυαρχία ἐκφράζει τὴν ἀναγκαιότητα ριζοσπαστικοποίησης τῆς δημοκρατίας στὴν διαδεχόμενη τὸ κράτος προνοίας ἐποχῇ. Γι' αὐτὸ καὶ ἐπιμένουν στὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἐγκαθίδρυσης μηχανισμῶν ποὺ νὰ ἐγγυῶνται τὴν ἄμεση συμμετοχὴ τῶν πολιτῶν στὰ κοινά. Ἡ πραγματικότητα μᾶς ὑποχρεώνει βέβαια νὰ ἐπιμείνουμε στὴ διαβουλευτικὴ δημοκρατία ὡς καθεστῶς ποὺ συντηρεῖ ἀλλὰ καὶ διευρύνει τὸ δημοκρατικὸ κεκτημένο λειτουργώντας παράλληλα πρὸς θεσμοὺς ἀντιπροσώπευσης. Τὸ μεγάλο πλεονέκτημα τῆς διαβουλευτικότητας εἶναι ὅτι καλλιεργεῖ τὴν ἐπικοινωνιακὴ συνεργατικότητα καὶ ὄχι τὴν στεῖρα ἀνταγωνιστικότητα τῶν πολιτῶν καὶ τῶν συλλογικῶν φορέων τους κατὰ τὴν διαμόρφωση τῆς κοινῆς γνώμης καὶ βούλησης. Ἡ διαβουλευτικότητα τείνει νὰ ὑποκαταστήσει τὴν ἀρχὴ τῆς πλειοψηφίας ὡς θεμελιώδες δόγμα τῆς δημοκρατίας, γιατί προαπαιτεῖ ἐξαντλητικὴ συζήτηση, σὲ πνεῦμα συμφωνίας ἀρχῶν καὶ ὄχι ἀπλὴ ἐπιβολὴ ἀπόψεων χωρὶς οὐσιαστικὸ διάλογο. Μπορεῖ ἡ πλειοψηφία νὰ ἀποτελεῖ τὴν καθημερινότητα τοῦ πολιτικοῦ γίνεσθαι, ὀδηγεῖ ὅμως τὴ δημοκρατία σὲ κρίση, γιατί ἡ προκατασκευασμένη πλειοψηφία καταργεῖ τὴν ἐλευθερία καὶ καθιστᾷ ἐπικοινωνιακὰ ἄχρηστο, συνθηματολογικὸ καὶ ξύλινο τὸν πολιτικὸν λόγον. Ἡ διαβουλευτικότητα εἶναι κατ' ἀρχὴν σὲ θέση νὰ καταστήσει οὐσιαστικὴ τὴν εὐρεία συμμετοχικὴ δημοκρατία, εἴτε αὐτὴ ἐκφράζεται μέσῳ ἐσωκομματικῶν διαδικασιῶν, εἴτε μὲ τὴ συμμετοχὴ σὲ συνδικαλιστικὰ ὄργανα ἢ σὲ ἐπαγγελματικές ἐνώσεις, εἴτε μὲ τὴν παρουσία σὲ αὐτόνομους μαζικοὺς χώρους καὶ κινήματα. Θὰ ὀφείλε ὅμως νὰ συνοδεύεται ἀπὸ θεσμικὰ μέτρα στήριξης τῶν διαδικασιῶν τῆς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἐναλλαγὴ καὶ περιοδικότητα τῶν πολιτικῶν ἀξιωμάτων. Ὁ ἐπαγγελματισμὸς τῆς πολιτικῆς ἀλλοιώνει τοὺς ὅρους τῆς ἰσότητος ἐπιχειρηματολογίας

και λειτουργεί αντίθετα με τις κανονιστικές αρχές του ιδεώδους δημοκρατικού διαλόγου¹⁸⁰.

Ἀναμφίβολα ἡ διαβουλευτικότητα τείνει νὰ ἐξετάζεται στὴ θεωρία ἀπὸ τὴν ἀποκλειστικὴ προοπτικὴ τοῦ ὀρθολογικοῦ διαλόγου. Ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα εἶναι γι' αὐτὸ ἡ παρέμβαση τοῦ Mendelberg, ὁ ὁποῖος ἐξετάζει ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς δυναμικῆς τῶν ὀλιγομελῶν ὁμάδων (*small group dynamics*) τὶς ψυχολογικὲς παραμέτρους τῆς ἐπιφανειακὰ ἔλλογης διαβούλευσης. Στήριζόμενος ἐν πολλοῖς στὶς κριτικὲς θέσεις τῆς J. Mansbridge¹⁸¹ ἀναθεωρεῖ τὴν μονόπλευρὴ τάση ἀναγνώρισης τῶν διαβουλευτικῶν βημάτων ὡς κανονιστικῶν πεδίων εὐδοκίμησης τοῦ πρακτικοῦ λόγου. «Ὅταν ὁμάδες ἀτόμων ἐμπλέκονται σὲ συζητήσεις, δὲν μπορούμε νὰ λογαριάζουμε ὅτι θὰ δημιουργήσουν σχέσεις φιλαλληλίας καὶ ὅτι θὰ μειώσουν τὴν ἀξία τοῦ ἰδίου συμφέροντος, ὥστε νὰ ἐξασφαλίσουν ἴσες εὐκαιρίες γιὰ συμμετοχὴ καὶ ἄσκηση ἐπιρροῆς καὶ στοὺς πλέον ἀδύναμους, ἢ ὅτι θὰ προσεγγίσουν τὸν διάλογο μὲ διάθεση μεταβολῆς τῶν θέσεών τους, ἢ ὅτι δὲν θὰ ἐπηρεασθοῦν ἀπὸ τὴν ἐξουσία ἢ ἀπὸ κοινωνικὲς πιέσεις ἀπαρνούμενοι τὴν κοινωνικὴ τους ταυτότητα, ἀλλὰ ὅτι θὰ καθοδηγηθοῦν μόνον ἀπὸ τὴν ἀνταλλαγὴ καταλλήλων καὶ λογικῶν επιχειρημάτων»¹⁸². Κατὰ τὸν συγγραφέα δὲν σπανίζουν οἱ περιπτώσεις.

180. Συνταγματικὰ κατοχυρώσιμη δικλείδα γιὰ τὴν ἀποφυγὴ τοῦ ἐπαγγελματισμοῦ σὲ ἐπίπεδο ἀντιπροσώπων (καὶ ὄχι εἰδικῶν τῆς δημόσιας διοίκησης) θὰ ἦταν παραδείγματος χάριν ἡ εἰσαγωγὴ τῆς ἀρχῆς τῶν δύο θητειῶν ἀνὰ βαθμίδα αὐτοδιοίκησης.

181. *Beyond Adversary Democracy*, Chicago 1983. Βλ. ἐπίσης τῆς ἰδίας, «Using Power/Fighting Power: The Polity», ἐν: S. BENHABIB, *Democracy and Difference. Contesting the Boundaries of the Political*, Princeton 1996, σελ. 46 κ.έ.

182. MENDELBERG, *Citizen*, σελ. 180 κ.έ.

κατά τις όποιες ή διαβούλευση είναι καταδικασμένη σε άποτυχία: τούτο συμβαίνει όταν έμφιλοχωρούν ισχυρές κοινωνικές πιέσεις ή ταυτότητες, όταν ή σύγκρουση είναι βαθειά και όταν ή διαφωνία επικεντρώνεται σε αξίες και όχι σε γεγονότα. Οί επιφυλάξεις του συγγραφέα είναι άβάσιμες στο μέτρο που ή διαβούλευση δέν ταυτίζεται με την συζήτηση αυτή καθ' αυτή, ούτε με ένα ήθος του διαλόγου που επιβάλλει παραίτηση από προσωπικά συμφέροντα, προτιμήσεις, ιδιοτέλεια και ό,τι άλλο οδηγεί την έσω σκέψη στην στρατηγικότητα της επιχειρηματολογίας, όπως τó απαιτεί ό Χάμπερμας, αλλά με την πραγματολογική ύποχρέωση να θεμελιώνει κανείς δημόσια και ρητά τις προτάσεις του, όχι αυθαίρετα στο ίδιο συμφέρον, αλλά σε λόγους κοινής άποδοχής¹⁸³. Λόγοι κοινής άποδοχής μπορούν βέβαια να υπάρχουν κυρίως σε μιá κοινωνία που διαθέτει μιá συλλογική ταυτότητα που άποτελεί τόν κοινό παρονομαστή της ποικιλοδοξίας. Η ταυτότητα αυτή είναι θά λέγαμε ένας διττός πυρήνας που άπαρτίζεται από έσωτερικευμένες πραγματικές προϋποθέσεις που αναφέρονται στην αυτοδιάθεση της ομάδας, όπως ή κοινή γλώσσα, ή ιστο-

183. Θεωρητικά θά έπρεπε να έπενεργεί για τόν σχηματισμό κοινής βούλησης άποκλειστικά και μόνο ή πειθώ που άσκούν τά επιχειρήματα σε ένα άκροατήριο ελεύθερων (να προσέλθουν, να ακούσουν, να κρίνουν και να επιλέξουν) και ίσων (στις δυνατότητες παρέμβασης, στην πληροφόρηση, στην γνώση, στην αξία της ψήφου) πολιτών, ανεξάρτητα από την ειλικρίνεια των ρητόρων. Αυτό θά προϋπέθετε την άπομόνωση των ιδιοτελών μηχανισμών που δρουν πριν από τη διαβούλευση με σκοπό τόν επηρεασμό, την παραπλάνηση ή άκόμα και τη συνειδητή χειραγώγηση της κοινής γνώμης. Η ρητορική της εικόνας που επιβάλλουν τά μαζικά μέσα επικοινωνίας και ή κοινωνικά παθητικά άποδεκτή έκτεταμένη χρησιμοποίηση εκ μέρους των κατεστημένων κομμάτων πολιτικών διαφημιστών και επικοινωνιολόγων εις βάρος των παραδοσιακών ιδεολόγων, μετατρέπουν τούς πολίτες σε χειροκροτητές!

ρική συνείδηση, ή παράδοση, οί νοοτροπίες, ή αίσθηση τής κοινής μοίρας και τών κοινών στόχων, και από αξιολογικές προϋποθέσεις αναφερόμενες στην οικουμενική ιδέα τής ανθρωπιᾶς που υπαγορεύουν ἕνα πλέγμα μίνιμουμ δεοντολογικῶν ἀρχῶν γιά τή διαμόρφωση τής κοινωνικῆς συνύπαρξης και δράσης. Πάνω στή βάση αὐτή μποροῦν νά ἀποτελοῦν λόγο κοινῆς ἀποδοχῆς γιά τήν θεσμοποίηση κοινωνικῶν βαρῶν ὄχι μόνο οικουμενικές ἠθικές ἀξίες, ἀλλά και ἀναγωγές στο «ἐθνικό συμφέρον» ἢ στο «γενικό καλό» ἢ στή «δημόσια τάξη», παρ' ὄλο πού ὁ τοπικιστικός χαρακτήρας τους ἀπαγορεύει τόν οικουμενικό τους καθαγιασμό. Ἀντίθετα ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει ἄρνηση τοῦ νά ἀποδεχτεῖ κανείς ὅποιαδήποτε κοινά στοιχεῖα μέ τόν ἀπέναντι, ἐγκαθιδρύεται ἡ ἀντιπαλότητα, αἶρεται ἡ κοινότητα, καταργεῖται ἡ πολιτική κοινωνικότητα, ἄρα και ἡ ιδιότητα τοῦ πολίτη, σταματᾷ ὁ διάλογος και ἀρχίζει ἡ σύρραξη. Σύρραξη περιθωριακῶν μέ τό κατεστημένο, ὁπαδῶν πάσης φύσεως μέ τούς ἀντιπάλους, μειονοτήτων μέ πλειοψηφίες, ἰθαγενῶν μέ κυρίαρχους ἀποίκους, ἐθνοτήτων μεταξύ τους σέ πολυφυλετικά κράτη. Ἡ παγκοσμιοποιημένη κοινωνία τῶν κρατικῶν σχηματισμῶν διαφέρει ἀπό τίς ἐπί μέρους κοινωνίες κατὰ τό ὅτι διαθέτει ὡς σύστημα λόγων κοινῆς ἀποδοχῆς ὄχι ἕναν διττό, ἀλλά ἕναν μονοσήμαντο αξιολογικό πυρήνα θετικά διακηρυγμένων ἀνθρωπιστικῶν ἀρχῶν. Ἡ γενικευσιμότητα τῶν συμφερόντων πρέπει νά εἶναι και σέ τοπικό και σέ διεθνές ἐπίπεδο πάντως προϋπόθεση τής ἀποδεξιμότητας τῶν προτάσεων¹⁸⁴.

184. Τελευταῖα τείνει νά ἀναχθεῖ ἡ ἔξωτερική ἀσφάλεια ὀρισμένων ἰσχυρῶν κρατῶν σέ αὐταξία, και συνεπῶς σέ προβαλλόμενο μέ ἀξίωση κοινῆς ἀποδοχῆς λόγο γιά ἐνεργητικές δράσεις και προληπτικά βίαια κτυπήματα πού παραβιάζουν τό διεθνές δίκαιο λόγω προσβολῆς τής ἰσχύουσας στά πλαίσια τοῦ Ο.Η.Ε. διαδικαστικῆς νομιμότητας. Εἶναι βέβαιο ὅτι ὑπό τίς παρούσες συνθήκες ἡ ἐπίκληση

Προϋπόθεση για τὸ διάλογο ἀποτελεῖ βέβαια ἡ χρῆση κοινῶν ἐπικοινωνιακῶν κωδίκων. Δὲν πρόκειται ἐδῶ γιὰ τὴ χρῆση κοινῆς γλώσσας, ἀλλὰ γιὰ τὴν ἐπιλογή τοῦ τρόπου πολιτικῆς παρέμβασης. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἐπιλογῆς μὴ ἀποκλειστικὰ λεκτικῶν τρόπων ἐπικοινωνίας ἀποτελοῦν τὰ χάπενινγκ τῶν νέων κοινωνικῶν κινημάτων, κυρίως δὲ τῶν διεθνῶν οἰκολόγων. Οἱ ἀκτιβιστὲς ἐπιχειροῦν νὰ ἀπο-ἀδρανοποιήσουν τὴν φορὰ τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης, νὰ ἀφυπνίσουν ἠθικὰ καὶ πολιτικὰ τὶς ληθαργικὲς συνειδήσεις καὶ νὰ δράσουν ἐπιθετικὰ ὑπερασπιζόμενοι παγκόσμιες ἀξίες. Ἀποτελοῦν τὸ νέο στοιχεῖο ποὺ καλεῖται νὰ ἀφομοιώσει δημιουργικὰ ἢ δημοκρατία, μιᾶς καὶ προσφέρουν, πρῶτον, νέες μορφές πολιτικῆς ὀργάνωσης (ὄχι ἐνδοοργανωσιακὲς δημοκρατικὲς διαδικασίες ἐλλείψει ἀντιστοίχων δομῶν, ἀνάληψη πρωτοβουλιῶν, στράτευση), δεῦτερον, πολιτικῆς ἀντίληψης (προάσπιση ἀνωτέρων ἠθικῶν ἀρχῶν, στροφή πρὸς ἓνα μὴ ἀνθρωποκεντρικὸ μοντέλο κατασκευῆς τῆς πραγματικότητος), τρίτον, παρέμβασης καὶ ἔκφρασης (πολιτικὴ ἀνυπακοή, θέαμα, χάπενινγκ, δημοσιότητα, σύγκρουση). Ὁ δημόσιος χῶρος ἐπικοινωνίας εἶναι ἐκεῖνο τὸ πεδίο ὅπου θὰ ἐπέλθει ἡ σύγκλιση τῶν ἀπόψεων, καθὼς καὶ ἡ ἐνεργοποίηση τῶν ἀτομικῶν πολιτικῶν συνειδήσεων τόσο στὴν πρωτογενῆ πολιτικὴ συμμετοχὴ ὅσο καὶ στὴ δράση σὲ δευτερογενεῖς κοινωνικοὺς φορεῖς. Ἡ ἐνεργὸς συμμετοχὴ στὴν πολιτικὴ νέων μορφωμάτων συλλογικῆς ἔκφρασης πέρα ἀπὸ τὰ παραδοσιακὰ κόμματα, ὅπως ὁμάδες πρωτοβουλίας, δίκτυα, ἐνώσεις, μὴ κυβερνητικὲς ὀργανώσεις, δημιουργεῖ νέες εὐκαιρίες γιὰ ἀποφυγὴ τῆς ἰδιώτευσης.

ἑνὸς τέτοιου ἐπιχειρήματος οὔτε σὲ κάποια διεθνή Χάρτα ἀρχῶν στηρίζεται οὔτε γενικεύσιμο μορεῖ νὰ εἶναι, ἀφοῦ δὲν ἐξασφαλίζονται στὸ παραμικρὸ οἱ ὅροι ἀμοιβαίας ἐφαρμογῆς του. Ἀποτελεῖ ὅμως ἓνα ἐξαιρετικὸ παράδειγμα γιὰ τὴν ἐφαρμοστικότητα τῆς διαβουλευτικῆς θεωρίας καὶ στὸ διεθνὲς δίκαιο.

Τὸ βασικὸ θεσμικῆς φύσης ἐρώτημα παραμένει ὅμως: πῶς ἀναγνωρίζεται σέ ἄτυπες πολιτικὲς μορφές τὸ δικαίωμα λόγου καὶ συμμετοχῆς; Πῶς θὰ θεσμοποιήσουμε τίς νέες μορφές πολιτικῆς ἐνεργοποίησης χωρὶς παράλληλα νὰ ἀναιρέσουμε τὸ ὑποκειμενικὸ συναίσθημα τῆς ρῆξης πού διέπει ὅσους συμμετέχουν στὶς ὀργανώσεις αὐτές; Πῶς δὲν θὰ δράσουν οἱ θεσμοὶ τῆς δημόσιας διαβούλευσης ἀφομοιωτικά καὶ μονομερῶς «ὑπὲρ τοῦ συστήματος» καὶ ὄχι ὑπὲρ τῆς ἐπικοινωνίας καὶ τῆς διαβούλευσης καθ' ἑαυτῆς; Πῶς τὸ συναίσθημα τῆς αὐταξίας, καὶ τῆς ἥρωικῆς αὐτοσυνειδησίας, δὲν θὰ ἐκφυλισθεῖ σέ μιὰ θεσμοποιημένη ρουτίνα; Ἡ ἀπάντηση νομίζω ὅτι πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὴν διαμόρφωση ἐκείνων τῶν ὄρων πού ἐπιμένουν στὴν διεξαγωγή διαλόγου καὶ ὄχι στὸ ἀποτέλεσμά της. Πεμπτουσία τῆς δημοκρατίας πρέπει νὰ εἶναι ὁ διάλογος, ὁ ἀνοιχτὸς διάλογος καὶ ὄχι ἡ συναίνεση. Μάλιστα διάλογος χωρὶς κυρίαρχη ἐτικέτα! Ἴσως ἐπικοινωνία πού νὰ ἐπιτρέπει αὐθόρμητες μορφές ἔκφρασης, ἐκπλήξεις στὴν ἐκφορά τῶν ἀπόψεων, τρόπους ἄρθρωσης ἐπιχειρημάτων γλωσσοπαγεῖς ἀλλὰ καὶ πραξιτελεῖς.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ἡ στροφή πρὸς τὸ μοντέλο τῆς διαβουλευτικῆς δημοκρατίας ἀποτελεῖ ἀναμφισβήτητα μιὰ κριτικὴ τῶν θεωρητικῶν ἀρχῶν ἀλλὰ καὶ τῶν πρακτικῶν τῆς ἀντιπροσωπευτικῆς δημοκρατίας. Ὡς ἀνθρωπιστική, φιλελεύθερη καὶ εἰρηνικὴ ἀμφισβήτηση τῶν κρατουσῶν δομῶν λήψεως πολιτικῶν ἀποφάσεων, ἐπιζητεῖ μέσῳ τῆς θέσπισης τῆς νομιμοποιητικῆς βάσης τῆς κρατικῆς δράσης στὸν ἐλεύθερο καὶ ἴσο πολιτικὸν διάλογο μᾶλλον τὴν βελτίωση τοῦ συστήματος ἐκ τῶν ἔσω παρὰ τὴν ἀνατροπὴν του. Ἀκολουθεῖ σ' αὐτὸ τὴν ρωσισανὴ παράδοση καὶ εἰδικὰ τὸν δεῦτερο κανόνα τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης, γνωστὸ ὡς ἀρχὴ τῆς διαφορᾶς, πού ἀποδέχεται τὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινω-

νική άνισότητα τῶν κατά βάση ἐλεύθερων καὶ πολιτικὰ ἴσων πολιτῶν, στὸν βαθμὸ πού αὐτή, πρῶτον, συνδέεται μὲ ἀκριβοδίκαη ἰσότητα εὐκαιριῶν πού ἐξασφαλίζει ἀνοικτὴ δυνατότητα πρόσβασης σὲ ἀρχές καὶ ἀξιώματα, καὶ δεύτερον, προσφέρει τὰ μέγιστα δυνατὰ πλεονεκτήματα στοὺς μὴ προνομιούχους¹⁸⁵. Βασικὸ τῆς πρόβλημα εἶναι ἔτσι ἡ σύνδεση τῆς ἰδέας τῆς δικαιοσύνης μὲ ἓνα καθεστῶς ἄρσης τῶν δομῶν πολιτικοῦ ἀποκλεισμοῦ χωρὶς πάντως νὰ ὑπεισέρχεται καὶ στὶς θεμελιώδεις αἰτίες τοῦ κοινωνικοῦ ἀποκλεισμοῦ¹⁸⁶.

Ἡ διαβουλευτικὴ δημοκρατία ἀποτελεῖ μιὰ ἐνισχυμένη μορφή τῆς συμμετοχικῆς δημοκρατίας καὶ μιὰ ἄρνηση τοῦ ἀμιγῶς ἀντιπροσωπευτικοῦ κοινοβουλευτισμοῦ. Δὲν εἶναι ἄμεση γιατί οὔτε τὴν διάκριση τῶν ἐξουσιῶν καταργεῖ οὔτε στὴν καθημερινὴ συμμετοχὴ ὅλων στὰ κοινὰ στηρίζεται. Ἐνῶ στὴ συμμετοχικὴ δημοκρατία ἐνισχύονται τὰ δημοψηφισματικὰ στοιχεῖα τοῦ πολιτεύματος, στὴν διαβουλευτικὴ δημοκρατία διευρύνεται τόσο ὁ κύκλος τῶν πολιτικῶν ὑποκειμένων ὅσο καὶ ἡ διαδικασία ἀνταλλαγῆς ἐπιχειρημάτων πρὶν ἀπὸ τὴν λήψη ἀποφάσεων. Ἡ ἀναγκαιότητα τῆς διαβουλευτικῆς δημοκρατίας προ-

185. Ἡ τελικὴ διατύπωση τῆς ἀρχῆς τῆς διαφορᾶς βρίσκεται στὸ ἔργο τοῦ ΡΩΛΣ, *Political Liberalism*, σελ. 5 κ.έ.

186. Ἐδῶ ἐπικεντρώνεται καὶ ἡ κριτικὴ τοῦ Κ. ΣΤΑΜΑΤΗ, «The Idea of Deliberative Democracy. A Critical Appraisal», *Ratio Juris* 14, 2001, σελ. 390 κ.έ., ὁ ὁποῖος προβαίνει κατ' ἀρχὴν σὲ μιὰ πολιτικὴ (μαρξιστικὴ) κριτικὴ τῆς καπιταλιστικῆς δημοκρατίας ὡς γεννήτριας οικονομικῶν καὶ πολιτικῶν ἀνισοτήτων καὶ ὡς καθεστῶτος ἀδικῆς κατανομῆς τῶν εὐκαιριῶν συμμετοχῆς στὴν ἐξουσία. Συνεχίζει μὲ τὴν φιλοσοφικὴ κριτικὴ τῆς ἔννοιας τῆς πολιτικῆς αὐτονομίας καὶ τῆς συναινετικῆς εὐρεστῆς τῆς ἀλήθειας στὸν Χάμπερμας καὶ καταλήγει στὴν ἀπόρριψη τῆς φορμαλιστικῆς ἔννοιας τῆς διαβούλευσης, προβάλλοντας τὸ αἶτημα τῆς μεταφορᾶς τῆς δημοκρατικῆς συμμετοχῆς ἀπὸ τὸ ἐποικοδομηματικὸ πεδίο τῆς πολιτικῆς στὸ πρωτογενὲς πεδίο τῶν παραγωγικῶν δομῶν καὶ ἀποφάσεων.

κύπτει από την κρίση ἐπικοινωνίας ἑνὸς θραυσματικοῦ, ἀνομοιογενοῦς καὶ πολωμένου κοινωνικοῦ ἴστού, πού ἀποτελεῖ τὴν πραγματικότητα τοῦ σύγχρονου κράτους. Ἀποτελεῖ μιὰ ἀπάντηση στὴν κρίση, συμμετοχῆς στὴν πολιτικὴ καὶ στὸν κοινωνικὸ καὶ οἰκονομικὸ ἀποκλεισμὸ εὐρέων στρωμάτων, ἐρήμην τῶν ὁποίων λαμβάνονται πλέον οἱ πολιτικὲς ἀποφάσεις. Ἀνταποκρίνεται στὴν νέα πολιτικὴ ἐπικοινωνία μεταξύ ὁμιλιακοῦ καὶ συμβολικοῦ πολιτικοῦ λόγου.

Διαβουλευτικὴ δημοκρατία σημαίνει ἐπανεύρεση τοῦ πολίτη. Ἀνάσρυσή του ἀπὸ τὸν λήθαργο τοῦ ψηφοφόρου. Ἐπιστροφή στὴν οὐσία τῆς πολιτικῆς δράσης μέσω τῆς ἀναγνώρισης καὶ τόνωσης τῶν παντοειδῶν ὑποστάσεων τῆς πολιτικῆς συμμετοχῆς. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναθεωρήσουν ἐκεῖνα τὰ θεωρητικὰ ρεύματα, τὰ ὁποῖα ἐπιμένουν μαξιμαλιστικὰ στὴν ἀναγκαιότητα τῶν οἰκουμενικῶν λύσεων τῆς ἠθικῆς, τὴν ἀπόλυτη συστημικὴ ἀξίωση γιὰ πραγμάτωση τῶν ὑψιστων κανονιστικῶν τους ἀρχῶν. Ἡ διάκριση ἀνάμεσα σὲ ἀντιπραγματικὰ ἰδεώδη καὶ ἐλλειπεῖς πραγματώσεις τους στὸν κοινωνικὸ χῶρο στερεῖ κατ' οὐσίαν ἀπὸ τὴν πραγματικότητα τὴν σχετικὴ ἀξία πού τῆς προσδίδει ἡ σύγκριση μὲ τίς ὑπάρχουσες ἐναλλακτικὲς διαδικαστικὲς λύσεις. Παραμένει ἔτσι βασικὸ καὶ ἀναδεικνύεται τὸ πέρασμα ἀπὸ μορφὲς τῆς πολιτικῆς θεωρίας σὲ ἐφαρμογὲς στὴν καθημερινὴ πρακτικὴ.

Ἡ διαβουλευτικὴ δημοκρατία ἰδωμένη ὡς διαδικασιακὴ θεωρία δὲν ὀφείλει νὰ ἐπικεντρώνεται μόνο γύρω ἀπὸ τὸ γνωσιολογικὸ πρόβλημα τῆς ὀρθότητος τοῦ διαλογικοῦ ἀποτελέσματος, ἢ γύρω ἀπὸ τὸ κανονιστικὸ ζήτημα τῆς δημοκρατικῆς νομιμοποίησης τῶν ἀποφάσεων, ἢ γύρω ἀπὸ τὸ πολιτικὸ ζήτημα τῆς ἐφαρμογῆς τῆς ἀρχῆς τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, ἀλλὰ κυρίως γύρω ἀπὸ τὸ ἠθικὸ θέμα τῆς ἀναγνώρισης σὲ ὅλους ὅσοι μοιράζονται μιὰ πολιτικὴ κοινωνία τοῦ δικαιώματος νὰ μετέχουν στὸν διάλογο. Ἡ διαβουλευτικὴ μορφή

τῆς δημοκρατίας ὀφείλει κατὰ κύριο λόγο νὰ ὑποκαταστήσει τὴν ἐσφαλμένα ὡς βάση τῆς δημοκρατίας ἐκλαμβανόμενη ἀρχὴ τῆς πλειοψηφίας, ἰδιαίτατα τῆς προκατασκευασμένης, σίγουρης καὶ ἐπιβεβλημένης πλειοψηφίας τῶν μηχανισμῶν ἐπιβολῆς παραταξιακῶν συμφερόντων. Ἡ ἐπιστημολογικὴ ἀξία τῆς δημοκρατίας ὡς διαδικασίας ἔγκειται στὸ ὅτι ἀντικαθιστᾷ τὸν βολонταρισμὸ τῆς ἀτομικῆς ἢ συλλογικῆς ἐξουσίας μὲ τὴν ἀξία τῆς πειθοῦς ἠθικὰ καὶ λογικὰ θεμελιωμένων ἐπιχειρημάτων. Τοῦτο εἶναι παντελῶς ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸ ἐρίζομενο φιλοσοφικὰ πρόβλημα ἂν ὑπάρχει ὁλωσδιόλου δυνατότητα τελικῆς θεμελίωσης τῶν πρακτικῶν κρίσεων, ἢ ἂν αὐτὲς ὀφείλουν νὰ ἀνάγονται σὲ ἓναν οἰκουμενικὸ ὀρθολογισμὸ ἢ ἂν ἀρκεῖ καὶ ἡ σχετικὴ τοπικὴ τους θεμελίωση σὲ ἓνα κοινὰ ἀποδεκτὸ συμβατικὸ πλαίσιο λειτουργίας τοῦ ἀληθοῦς. Σημασία ἔχει ἢ διάθεση προσέγγισης μιᾶς διαδικασίας ἀπὸ κοινοῦ ἀναζήτησης λύσεων. Ἡ διάθεση αὐτὴ ἀναφέρεται σ' αὐτὸ πού θὰ ὀνομάζαμε «ιδεώδης δημοκρατικὴ συνείδηση». Καὶ αὐτὴ ἡ τελευταία ἀναφέρεται ρητὰ στὴν ἀποδοχὴ τοῦ Ἕλλητος ὡς ἴσου καὶ ἐλεύθερου συμπολίτη, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ φύλο, τὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ του κατάστασι, τίς πολιτικὲς του πεποιθήσεις, τίς θρησκευτικὲς του δοξασίες, τὰ κοσμοθεωρητικὰ του ἰδεώδη, ἢ τὴν ἐθνικὴ του προέλευσι. Γράφοντας κάτι τέτοιο ἀπαιτεῖ βέβαια κανεὶς κάτι πολὺ παραπάνω ἀπὸ μιὰ ἐπένθετη στὸ εἶναι πολιτικὴ χροιά. Οἱ περισσότεροι δὲν ξέρουμε ἀκριβῶς τί εἴμαστε, ἀλλὰ αὐτο-ορίζομαστε ἀρνητικὰ σὲ σχέση μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτοῦ πού δὲν εἴμαστε ἢ δὲν θὰ θέλαμε νὰ γίνουμε. Ἔτσι ὁ ξένος, ὁ περιθωριακός, ὁ ἐγκληματίας, ὁ ἑτερόφυλος, ὁ ἑτερόδοξος, ὁ ἑτερόθρησκος, ὁ ἀντίπαλος καὶ πολυάριθμες ἄλλες ἑτερότητες περιχαράσσουν ἀμοιβαῖα τὰ ὅρια τῆς ἀποφατικὰ δημιουργούμενης ἀτομικῆς ταυτότητας. Ἐδῶ βρίσκεται καὶ τὸ βασικὸ πρόβλημα τῆς πολιτικῆς ἐπικοινωνίας: ὁ φό-

βος να ἀπολέσει κανείς τὴν ταυτότητά του ἂν προσχωρήσει στὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Ἀπέναντι.

Ἡ ἰδεώδης δημοκρατικὴ συνείδηση ἀποκαθιστᾷ τὸν ἄλλο ὡς πρόσωπο ποὺ δικαιούται νὰ ἔχει δικαιώματα. Τὸ δικαίωμα στὰ δικαιώματα, μὲ ἄλλα λόγια ἢ ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια, ἀναδεικνύεται ὡς ὁ κορυφαῖος φιλοσοφικὸς τόπος καὶ ὡς ἡ Λυδία λίθος τῆς πολιτικῆς σκέψης: ἀπὸ τὴ μιά μεριά διασπᾷ τὴν δογματικὴ διάκριση μεταξὺ μορφῆς καὶ σχήματος, ἀφοῦ οὔτε καθαρὰ τυπολογικὸς οὔτε καθαρὰ οὐσιαστικὸς μπορεῖ νὰ εἶναι, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη βρίσκεται σὲ ἄμεση συνάρτηση καὶ μὲ τὶς τρεῖς βασικὲς κατηγορίες τῆς σύγχρονης ἠθικῆς φιλοσοφίας, τὴν ἐλευθερία, τὴν ἰσότητα καὶ τὴν ἀλληλεγγύη. Ἡ βάση αὐτὴ θεωρούμενη στὴν προοπτικὴ τῆς θεμελίωσης τῆς ἔννοιας τῆς δικαιοσύνης εἶναι πολὺ παραγωγικότερη ἀπὸ τὴ συνολικὰ νεφελώδη σύλληψη τοῦ Ρώλς, ὁ ὁποῖος ἐπιθέτει στοὺς κοινωνοὺς τὸ πέπλο τῆς ἄγνοιας προκειμένου νὰ ὀδηγηθοῦν σὲ μιά εὐλογη κρίση περὶ ἀκριβοδικίας. Εἶναι ἐπίσης οὐσιαστικότερη ἀπὸ τὴν διαδικασιακὴ ὁμιλιακὴ θεωρία τοῦ Χάμπερμας, ὁ ὁποῖος ἰσοπεδώνει τὴ στρατηγικὴ σκέψη καὶ ὑπερτονίζει τὴν σημασία τῆς ὁμοφωνίας στὰ πλαίσια ἐνὸς τεχνητὰ στοῦ διηνεκὲς ἐπιτεινομένου διαλόγου. Εἶναι τέλος πραγματιστικότερη ἀπὸ τὴν περὶ αὐτονομίας ἀντίληψη τοῦ προφήτη τοῦ ὀρθοπρακτισμοῦ Κάντ, ὁ ὁποῖος ἐνῶ δὲν παραλείπει νὰ θεσπίσει οἰκουμενικά (τοπικὰ καὶ χρονικὰ) κριτήρια ἐφαρμογῆς τῆς γνωσιολογίας καὶ πολιτικῆς ἀνθρωπολογίας του, ἀπὸ τὴν ἄλλη ἐρμηνεύοντας τὴν πολιτικὴ αὐτονομία ὡς αὐτάρκεια δὲν φθάνει νὰ ἀναγνωρίσει πλήρη πολιτικὰ δικαιώματα οὔτε στὶς γυναῖκες οὔτε στοὺς μισθωτοὺς¹⁸⁷. Νομίζω ὅτι αὐτὴ ἡ ἐσωτερικὴ ἀντίφαση στὴν καντιανὴ σκέψη, μαζὶ καὶ μὲ τὶς

187. Πρὸβλ. KANT, «Vom Verhältnis der Theorie zur Praxis im Staatsrecht», ἐν: *Kleine Schriften (1784-1800)*, Akademie-Ausg. VIII, σελ. 289 κ.έ., σελ. 295: «Derjenige

ἀπόλυτα ἰδεαλιστικὲς προϋποθέσεις σύλληψης τῆς ἔννοιας τῆς ἐλευθερίας, θὰ ἔπρεπε νὰ ἀπασχολεῖ ἐκείνους τοὺς πολιτικοὺς φιλοσόφους ποὺ ἀναμφίβολα ρέπουν πρὸς τὴν ἐγκαθίδρυση δημοκρατικῶν καθεστῶτων κοινωνικῆς ἀλληλεγγύης. Μιὰ ἀνάλυση τῆς ἐλευθερίας μέσῳ τῆς ἀναγωγῆς στὸ ἱστορικὸ Ἔδω καὶ ὄχι στὸ ἐνορατικὸ Ἐπέκεινα, μιὰ ἀξίωση κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἰσότητος στηριγμένη στὴν συλλογικὴ πολιτικὴ συνείδηση καὶ τὴν ἀναγώγιμη σὲ πολιτικὰ ὅραματα σκέψη καὶ ὄχι στὰ κελεύσματα ἐνὸς ἀτομοκεντρικοῦ ὀρθολογισμοῦ, θὰ χάριζαν μιὰ ζυγισμένη συνέχεια στὸ ταξίδι τοῦ πραγματιστικοῦ καὶ ὑλιστικοῦ πολιτικοῦ διαφωτισμοῦ τῶν τελευταίων αἰῶνων. Καὶ τοῦτο σὲ πείσμα κάθε μετανεωτερικῆς τάσης ποὺ εἶτε ἐπειδὴ ἔτσι εἶναι εἶτε ἐπειδὴ ἔτσι φαίνεται ἢ ἐπειδὴ ἔτσι τὴν ἐρμηνεύουμε, ἀναιρεῖ τὴν πολιτικὴ διάσταση τῆς κοινωνικῆς ὕπαρξης.

Ὁ καταλληλότερος ὅρος γιὰ νὰ περιγράψει κανεὶς τὸν ὀρθὸ προσανατολισμὸ τῆς δημοκρατικῆς συνείδησης ἀνάγεται στὸ τελευταῖο μέρος τοῦ ἰδεολογικοῦ τριπτύχου τῶν ἀστικῶν ἐπαναστάσεων, δηλαδὴ στὴν ἀδελφότητα. Ἡ κρίση τῆς κοινοβουλευτικῆς δημοκρατίας δὲν εἶναι κρίση καθεστῶτος ἐλευθεριῶν. Ἰσα-ἴσα ποτὲ δὲν ὑπῆρχαν τόσες συνταγματικὰ κατοχυρωμένες ἐλευθερίες καὶ τόσα ἔθνικα καὶ διεθνή δικαστήρια ἀρμόδια νὰ κρίνουν σχετικὰ μὲ παραβιάσεις ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων. Ἀκόμα καὶ στὴν ἰδιωτικὴ οἰκονομία φέρονται πλέον αὐτὰ νὰ τριτεπενεργοῦν. Ἡ κρίση τῆς ἀντιπροσωπευτικῆς δημοκρατίας δὲν εἶναι οὔτε κρίση καθεστῶτος τυπικῆς πολιτικῆς ἰσότητος.

nun, welcher das Stimmrecht in dieser Gesetzgebung hat, heißt ein Bürger (*citoyen*, d.i. Staatsbürger, nicht Stadtbürger, *bourgeois*). Die dazu erforderliche Qualität ist außer der natürlichen (daß es kein Kind, kein Weib sei) die einzige: daß er sein eigener Herr (*sui juris*) sei, mithin irgend ein Eigentum habe, (...) welches Ihn ernährt, (...) folglich, dass er niemandem diene» (Ἵπογραμμίσεις στὸ πρωτότυπο).

Ἐντίθετα ἡ συμμετοχικὴ καθολικότητα διευρύνεται μεταβάλλοντας ὅλο καὶ περισσότερους κατοίκους σὲ ψηφοφόρους. Βέβαιο ὅμως εἶναι ὅτι διάγουμε στὶς σύγχρονες δημοκρατίες μιὰ κρίση ἀδελφότητας. Περιχαρακωμένες στὶς θέσεις τους καὶ τὶς διεκδικήσεις τους οἱ κοινωνικὲς ομάδες ζοῦν πρῶτιστα μιὰ κρίση ἐπικοινωνίας πὺ ἐκφράζεται ὡς ἔλλειψη διάθεσης συνδιαλλαγῆς, ὡς κατασταλτικὴ ἢ διεκδικητικὴ βία, ὡς πολιτικὴ προκατάληψη καὶ μισαλλοδοξία, ὅταν δὲν ὀδηγεῖ στὸν πολιτικὸ ἀναχωρητισμὸ καὶ τὴν ἀδιαφορία. Ὁ διαβουλευτικὸς τρόπος ἄσκησης τῆς πολιτικῆς ἐν εὐρεία ἐννοία, θεσμοποιημένους καὶ κατοχυρωμένους πρακτικά, θὰ συνέβαλλε στὴν ἀναγέννηση ἐνὸς χαμένου, μέσα στὴ σιγουριά πὺ χαρίζει ἡ μακροχρόνια σταθερότητα τοῦ πολιτεύματος, πνεύματος πολιτικῆς ἀδελφότητος.

Κλείνοντας, θὰ ἀνακεφαλαιώναμε λέγοντας ὅτι ἡ διαβουλευτικὴ δημοκρατία ἀποτελεῖ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἀντιπροσωπευτικῆς δημοκρατίας ὑπὸ συνθήκης ὀξυμένης κοινωνικῆς θραυσματοποίησης. Ἡ κοινωνικὴ εἰρήνη καὶ ἡ δικαιοσύνη τότε μόνο μποροῦν νὰ εὐδοκμήσουν, ὅταν ἀποκατασταθεῖ ἡ συνειδήση ὅτι δημοκρατία σημαίνει πρὶν ἀπὸ τὴν τυπικὴ ἄσκηση τοῦ δικαιώματος ψήφου τὴν καθολικὴ καὶ οὐσιαστικὴ συμμετοχὴ σὲ διαδικασίες διαμόρφωσης τῆς πολιτικῆς βούλησης στὸ κράτος δικαίου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Ἠθικά Νικομάχεια*, Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis, Ὁξφόρδη 1896.
- ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Ρητορική*, The LOEB Classical Library, Cambridge, Mass., Repr. 1967.
- ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗ Κ., *Philosophy, Politics, Autonomy*, Oxford 1991.
- ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗ Κ., *Ἡ ἀρχαία ἐλληνική δημοκρατία καὶ ἡ σημασία της γιὰ μᾶς σήμερα*, Ἀθήνα 1999.
- ΚΟΝΔΥΛΗ Π. (καὶ V. Pöschl), *Περὶ ἀξιοπρέπειας*, Ἀθήνα 2000.
- ΠΑΡΟΥΣΗ Μ., *Theorie des juristischen Diskurses. Eine institutionelle Epistemologie des Rechts*, Berlin 1995.
- ΠΑΡΟΥΣΗ Μ., «Discourse Epistemology», ἐν: *The Philosophy of Law: An Encyclopedia*, New York, Garland, 1999.
- ΠΑΤΕΛΛΗ Ι., *Ἡ φιλοσοφία τοῦ Χόμπς. Λόγος καὶ αἰτιότητα στὴ νέα φυσικὴ καὶ πολιτικὴ ἐπιστήμη*, Ἀθήνα 1995.
- ΣΟΥΡΛΑ Π., *Νομοθετικὴ θεωρία καὶ νομικὴ ἐπιστήμη. Ἡ σημασία τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας κατὰ τὴ θέση καὶ ἐφαρμογὴ τοῦ δικαίου*, Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 1981.
- ΣΟΥΡΛΑ Π., *Ἡ διαπλοκὴ δικαίου καὶ πολιτικῆς καὶ ἡ θεμελίωση τῶν νομικῶν κρίσεων*, Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 1989.
- ΣΤΑΜΑΘΗ Κ., *Δίκαιο καὶ δικαιοσύνη στὴν ἐποχὴ τῶν ὀρίων*, Ἀθήνα 2000.
- ΣΤΑΜΑΘΗ Κ., «The Idea of Deliberative Democracy. A Critical Appraisal», *Ratio Juris* 14, 2001, σελ. 390 κ.έ.
- ΣΤΑΜΑΘΗ Κ., *Ἡ θεμελίωση τῶν νομικῶν κρίσεων. Εἰσαγωγή στὴ μεθοδολογία τοῦ δικαίου*, ε' ἔκδ. 2002.
- ΣΤΡΑΓΓΑ Ι., *Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου*, τ. Ι, Ἀθήνα 1999.
- ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΥ Τ., *Towards an Inclusive Democracy*, 1997 (ἐλληνικὴ μετάφραση: Περικτικὴ Δημοκρατία, Ἀθήνα 1999).
- ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΥ Τ., *Ὁ Καστοριάδης καὶ ἡ δημοκρατικὴ παράδοση*, http://www.inclusivedemocracy.org/Fotopoulos/gre_1998/13.htm.

ΨΥΧΟΠΑΙΔΗ Κ., *Κανόνες και άντινομίες στην πολιτική*, Άθήνα 1999.

- ALEXY R., «Die Idee einer prozeduralen Theorie der juristischen Argumentation», ἐν: Alexy R. (Έκδ.), *Methodologie und Erkenntnistheorie der juristischen Argumentation*, Rechtstheorie Beiheft 2, Berlin 1981, σελ. 177 κ.έ.
- ALEXY R., *Theorie der Grundrechte*, Baden-Baden 1985 (Taschenbuchausgabe Frankfurt 1986).
- ALEXY R., *Theorie der juristischen Argumentation*, 6' έκδ. Frankfurt 1991.
- ALEXY R., *Begriff und Geltung des Rechts*, Freiburg/München 1992.
- ALEXY R., «Eine diskurstheoretische Konzeption der praktischen Vernunft», ἐν: (του ίδιου)/R. Dreier (Έκδ.), *Rechtssystem und praktische Vernunft*, Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie Beiheft 51, 1993, σελ. 11 κ.έ.
- ALEXY R., «Diskurstheorie und Menschenrechte», ἐν: (του ίδιου), *Recht, Vernunft, Diskurs. Studien zur Rechtsphilosophie*, Frankfurt 1995, σελ. 127 κ.έ.
- ALEXY R., «Discourse Theory and Human Rights», *Ratio Juris* 9, 1996, σελ. 209 κ.έ.
- APEL K.-O., *Diskurs und Verantwortung*, Frankfurt 1988.
- BALLWEG O., «Phronesis vs. Practical Philosophy», ἐν: H. J. Koch/U. Neumann (Έκδ.), *Praktische Vernunft und Rechtsanwendung*, Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie Beiheft 53, Stuttgart 1993.
- BARBER B., *Strong Democracy. Participatory Politics for a New Age*, Berkeley 1984.
- BARBER B., «Three Challenges to Reinventing Democracy», ἐν: P. Hirst/S. Khilnani (Έκδ.), *Reinventing Democracy*, The Political Quarterly, Special Issue 1996, σελ.144 κ.έ.
- BERLIN I., «Two Concepts of Liberty», ἐν: (του ίδιου) *Four Essays on Liberty*, Oxford/New York 1989.
- BOBBIO N., *The Future of Democracy*, Cambridge 1987.
- BOETTCHER J., «Rawls and Gaus on the Idea of Public Reason», ἐν: *Thinking Fundamentals*, IWM Junior Visiting Fellows Conferences, Vol. 9, Βιέννη 2000.
- BUCHWALD D., *Der Begriff der rationalen juristischen Begründung. Zur Theorie der juridischen Vernunft*, Baden-Baden 1990.
- COHEN J., «Deliberation and Democratic Legitimacy» ἐν: A. Hamlin/P. Petit (Έκδ.), *The Good Polity: Normative Analysis of the State*, Oxford 1989, σελ. 17 κ.έ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- COHEN J., «Moral Pluralism and Political Consensus», ἐν: D. Copp κ.ἄ. (Ἐκδ.), *The Idea of Democracy*, Cambridge 1993, σελ. 270 κ.ἔ.
- COHEN J. (Ἐκδ.), *For Love of Country. Debating the Limits of Patriotism*, Boston 1996.
- COHEN J., «Procedure and Substance in Deliberative Democracy», ἐν: S. BENHABIB, *Democracy and Difference. Contesting the Boundaries of the Political*, Princeton 1996, σελ. 95 κ.ἔ.
- COHEN J., «For a Democratic Society», ἐν: S. Freeman (Ἐκδ.), *The Cambridge Companion to Rawls*, Cambridge 2003, σελ. 86 κ.ἔ.
- COHEN J./SABEL C., *Directly-Deliberative Polyarchy*, <http://www2.law.columbia.edu/sabel/papers/DDP.html>.
- COLB G.D.H., *Guild Socialism Re-stated*, London 1920.
- DAHL R., *Democracy and its Critics*, New Haven 1989.
- DENNINGER E., «Der Präventions-Staat», ἐν: (τοῦ ἰδίου), *Der gebändigte Leviathan*. Baden-Baden 1990, σελ. 33 κ.ἔ.
- DEWEY J., *The Public and its Problems*, Chicago 1954.
- DREIER R., «Recht und Gerechtigkeit», ἐν: (τοῦ ἰδίου), *Recht-Staat-Vernunft. Studien zur Rechtslehre*, Frankfurt 1991, σελ. 107.
- ESTLUND D., «Who's Afraid of Deliberative Democracy? On the Strategic/Deliberative Dichotomy in Recent Constitutional Jurisprudence», *Texas Law Review* 7, 1993, σελ. 1437 κ.ἔ.
- FORST R., *Kontexte der Gerechtigkeit. Politische Philosophie jenseits von Liberalismus und Kommunitarismus*, Frankfurt 1994
- FORST R., *The Rule of Reasons. Three Models of Deliberative Democracy*, *Ratio Juris* 14, 2001, σελ. 345 κ.ἔ.
- GERHARDS J./ NEIDHART F., *Strukturen und Funktionen moderner Öffentlichkeit*, Berlin 1990.
- HABERMAS J., «Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie? Eine Auseinandersetzung mit Niklas Luhmann», ἐν: (τοῦ ἰδίου)/N. LUHMANN, *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie – Was leistet die Systemforschung?*, Frankfurt 1971, σελ. 142 κ.ἔ.
- HABERMAS J., «Wahrheitstheorien», ἐν: H. Fahrenbach (Ἐκδ.), *Wirklichkeit und*

- Reflexion. Festschrift für Walter Schulz*, Pfullingen 1973, σελ. 211 κ.έ. (Ανατύπωση ἐν: J. HABERMAS, *Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns*, Frankfurt 1984, σελ. 127 κ.έ.).
- HABERMAS J., «Diskursethik – Notizen zu einem Begründungsprogramm», ἐν: (τοῦ ἰδίου), *Moralbewußtsein und kommunikatives Handeln*, Frankfurt 1983, σελ. 53 κ.έ.
- HABERMAS J., *Vorlesungen zu einer sprachtheoretischen Grundlegung der Soziologie*, ἐν: (τοῦ ἰδίου), *Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns*, Frankfurt 1984, σελ. 11 κ.έ.
- HABERMAS J., *Der philosophische Diskurs der Moderne*, 6' ἔκδ., Frankfurt 1985.
- HABERMAS J., *Theorie des kommunikativen Handelns*, 2 τ., 8' ἔκδ., Frankfurt 1987.
- HABERMAS J., «Wie ist Legitimität durch Legalität möglich?», *Kritische Justiz* 20, 1987, σελ. 1 κ.έ.
- HABERMAS J., *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft* (1962), νέα ἔκδ. Frankfurt 1990.
- HABERMAS J., *Vergangenheit als Zukunft*, Zürich 1991.
- HABERMAS J., *Faktizität und Geltung*, Frankfurt 1992 (ἑλληνικὴ μετάφραση: *Τὸ Πραγματικὸ καὶ τὸ Ἴσχύον*, Ἀθήνα 1997).
- HABERMAS J., «Staatsbürgerschaft und nationale Identität», ἐν: (τοῦ ἰδίου), *Faktizität*, σελ. 632 κ.έ.
- HABERMAS J., «Kants Idee des Ewigen Friedens – aus dem historischen Abstand von 200 Jahren», *Kritische Justiz* 28, 1995, σελ. 293 κ.έ.
- HABERMAS J., «Drei normative Modelle der Demokratie», ἐν: (τοῦ ἰδίου), *Die Einbeziehung des Anderen. Studien zur politischen Theorie*, (Frankfurt 1996), Taschenbuchausgabe Frankfurt 1999, σελ. 277 κ.έ. (Τὸ ἴδιο κείμενο δημοσιεύτηκε στὰ ἀγγλικά ὡς: «Three Normative Models of Democracy», ἐν: S. BENHABIB, *Democracy and Difference. Contesting the Boundaries of the Political*, Princeton 1996, σελ. 21 κ.έ.).
- HABERMAS J., «Eine genealogische Betrachtung zum kognitiven Gehalt der Moral», ἐν: (τοῦ ἰδίου), *Die Einbeziehung des Anderen. Studien zur politischen Theorie* (Frankfurt 1996), Taschenbuchausgabe Frankfurt 1999, σελ. 11 κ.έ.
- HABERMAS J., «Versöhnung durch öffentlichen Vernunftgebrauch», ἐν: (τοῦ ἰδίου), *Die Einbeziehung des Anderen. Studien zur politischen Theorie* (Frankfurt 1996), Taschenbuchausgabe, Frankfurt 1999, σελ. 65 κ.έ., (πρωτοδημοσιευμένο στὰ ἀγγλικά: «Reconciliation through the Public Use of Reason: Remarks on John Rawls's Political Liberalism», *The Journal of Philosophy* XCII, 1995, σελ. 109 κ.έ.).

- HARSANYI J.C., *Rational Behavior and Bargaining Equilibrium in Games and Social Situation*, New York 1982.
- HART H.L.A., «Positivism and the Separation of Law and Morals», *Harvard Law Review* 71, 1958, σελ. 593 κ.έ.
- HILGENDORF E., *Argumentation in der Jurisprudenz. Zur Rezeption von analytischer Philosophie und kritischer Theorie in der Grundlagenforschung der Jurisprudenz*, Berlin 1991.
- HILGENDORF E., «Zur transzendentalpragmatischen Begründung von Diskursregeln», *Rechtstheorie* 27, 1995, σελ. 183 κ.έ.
- HINDELANG G., *Einführung in die Sprechakttheorie*, 6' έκδ., Tübingen 1994.
- HIRST P., *The Pluralist Theory of the State: selected writings of G.D.H. Cole, J.N. Figgis and H.J. Laski*, London 1989.
- HIRST P., *Representative Democracy and its Limits*, Cambridge 1990.
- HIRST P., *Associative Democracy. New Forms of Economic and Social Governance*, Cambridge 1994.
- HIRST P., «Democracy and Civil Society», ἐν: (τοῦ ἰδίου)/S. Khilnani (Ἔκδ.), *Reinventing Democracy*, The Political Quarterly, Special Issue 1996, σελ. 97 κ.έ.
- HOBBS T., *Leviathan*, ed. by R. Tuck, Cambridge 1996.
- HOFFMANN R., *Verfahrensgerechtigkeit. Studien zu einer Theorie prozeduraler Gerechtigkeit*, Paderborn u.a. 1992.
- HONNETH A./ JOAS H./ OFFE C. (Ἔκδ.), *Kommunitarismus. Eine Debatte über die moralischen Grundlagen moderner Gesellschaften*, Frankfurt 1993.
- HORTON J., *Rawls, Public Reason and the Limits of Political Philosophy*, www.psa.ac.uk/cps/2001/Horton%20John.pdf.
- KANT I., *Die Metaphysik der Sitten*, Akad.-Ausg. VI.
- KANT I., *Vom Verhältniß der Theorie zur Praxis im Staatsrecht. (Gegen Hobbes)*, ἐν: *Kleine Schriften (1784-1800)*, Akad.-Ausg. VIII, σελ. 289 κ.έ.
- KANT I., *Zum ewigen Frieden (1795)*, ἐν: Akademie Ausgabe VIII, *Kleine Schriften 1784-1800*, σελ. 343 κ.έ.
- KAUFMANN A., *Prozedurale Theorien der Gerechtigkeit*, München 1989.
- KERSTING W., «Liberalismus, Kommunitarismus, Republikanismus», ἐν: K.O. Apel/M. Kettner (Ἔκδ.), *Zur Anwendung der Diskursethik in Politik, Recht und Wissenschaft*, Frankfurt 1992, σελ. 127 κ.έ.
- KLENNER H., «Über die vier Arten von Gerechtigkeitstheorien gegenwärtiger

Rechtsphilosophie», ἐν: C. Demmerling/T. Rentsch (Ἑκδ.), *Die Gegenwart der Gerechtigkeit*, 1995, σελ. 135 κ.έ.

LASARS W., *Die klassisch-utilitaristische Begründung der Gerechtigkeit*, Berlin 1982,
LYONS D., *Forms and Limits of Utilitarianism*, Oxford 1965.

LYONS D., *In the Interest of the Governed. A Study in Bentham's Philosophy of Utility and Law*, Oxford 1973.

MACINTYRE A., *Whose Justice? Which Rationality?*, Indiana 1988.

MANIN B., «On Legitimacy and Political Deliberation», *Political Theory* 15, 1987,
σελ. 338 κ.έ.

MANSBRIDGE J., *Beyond Adversary Democracy*, Chicago 1983.

MANSBRIDGE J., «Using Power/Fighting Power: The Polity», ἐν: S. BENHABIB,
Democracy and Difference. Contesting the Boundaries of the Political, Princeton
1996, σελ. 46 κ.έ.

MATTHEWS J., *The Age of Democracy*, Melbourne 1989.

MENDELBERG T., «The Deliberative Citizen: Theory and Evidence», ἐν: M.D.
Carpini/L. Huddy/R. Shapiro (Ἑκδ.): *Research in Micropolitics*, Vol. 6: *Political
Decision Making, Deliberation and Participation*, 2002, σελ. 151 κ.έ.

MICHELMAN F.I., «Political Truth and the Rule of Law», *Tel Aviv Univ. Studies in
Law* 8, 1988, σελ. 283 κ.έ.

MICHELMAN F.I., «Conceptions of Democracy in American Constitutional Argument:
Voting Rights», *Florida Law Review* 41, 1989, σελ. 443 κ.έ.

MOUFFE C., *Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism*, Institut für Höhere
Studien, Reihe Politikwissenschaft 72, Wien 2000.

MÜLLER F., *Demokratie zwischen Staatsrecht und Weltrecht*, Berlin 2003.

NEUMANN U., «Discourse Theory», ἐν: *The Philosophy of Law: An Encyclopedia*,
New York, Garland, 1999.

PASSERIN D' ENTRÈVES M., *Multiculturalism and Deliberative Democracy*, ICPS
Working Papers 163, Barcelona 1999.

PETERS B., *Die Intergration moderner Gesellschaften*, Frankfurt 1993.

PTASSEK P. / SANDKAULEN-BOCK B. / WAGNER J. / ZENKERT G., *Macht und Meinung.
Die rhetorische Konstitution der politischen Welt*, Göttingen 1992.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- RAWLS J., *A Theory of Justice*, 1971 (έλλην. μετάφρ.: *Θεωρία τῆς Δικαιοσύνης*, Ἀθήνα 2001),
- RAWLS J., «Kantian Constructivism in Moral Theory», *The Journal of Philosophy* LXXVII, 1980, σελ. 515 κ.έ.
- RAWLS J., «Justice as Fairness. Political not Metaphysical», *Philosophy and Public Affairs* 14, 1985, σελ. 223 κ.έ.
- RAWLS J., *The Priority of Right and Ideas of the Good*, *Philosophy and Public Affairs* 17, 1988.
- RAWLS J., «The Law of Peoples», *Critical Inquiry* 20, 1993, σελ. 36 κ.έ.
- RAWLS J., *Political Liberalism* (Pbk. Edit.), New York 1996.
- RAWLS J., «The Idea of Public Reason Revisited», *The University of Chicago Law Review* 64, 1997 σελ. 765 κ.έ.
- RAWLS J., *The Law of Peoples. With «The Idea of Public Reason revisited»*, Cambridge Mass., 1999 (έλλην. μετάφρ.: *Τὸ δίκαιο τῶν λαῶν καὶ ἡ ἰδέα τῆς δημόσιας λογικῆς ἀναθεωρημένη*, Ἀθήνα 2003).
- REESE-SCHÄFER W., «Das Begründungsprogramm Diskursethik in der gegenwärtigen Diskussion und sein Verhältnis zur Struktur des Politischen», ἐν: (τοῦ ἰδίου)/K.T. Schuon (Ἔκδ.), *Ethik und Politik. Diskursethik, Gerechtigkeitslehre und politische Praxis*, Marburg 1991, σελ. 15 κ.έ.
- REESE-SCHÄFER W., *Was ist Kommunitarismus?*, 6' ἔκδ., Frankfurt/New York 1995.
- RORTY R., «Idealizations, Foundations and Social Practices», ἐν: S. Benhabib (Ἔκδ.), *Democracy and Difference. Contesting the Boundaries of the Political*, Princeton 1996, σελ. 333 κ.έ.
- ROUSSEAU J.J., *Der Gesellschaftsvertrag oder die Grundsätze des Staatsrechts*, Stuttgart 1968.
- SANDEL M., *Liberalism and the Limits of Justice*, 6' ἔκδ., New York 1998.
- SCHEYLI M., *Politische Öffentlichkeit und deliberative Demokratie nach Habermas*, Baden-Baden 2000.
- SCHUMPETER J., *Capitalism, Socialism and Democracy*, New York 1947.
- SEEL M., *Versuch über die Form des Glücks*, Frankfurt 1995.
- SPENCE K., *Notes on Deliberative Democracy and Practical Reason*, www.psa.ac.uk/cps/1999/spence.pdf
- STERNBERGER D., *Verfassungspatriotismus*, Hannover, 1982.

- TAYLOR C., *Negative Freiheit? Zur Kritik des neuzeitlichen Individualismus*, Frankfurt 1988.
- TRAPP R.W., *'Nicht-klassischer' Utilitarismus. Eine Theorie der Gerechtigkeit*, Frankfurt 1988.
- TROJE H.E., «Wissenschaftlichkeit und System in der Jurisprudenz des 16. Jahrhunderts», ἐν: (τοῦ ἴδιου), *Humanistische Jurisprudenz. Studien zur europäischen Rechtswissenschaft unter dem Einfluß des Humanismus*, Goldbach 1993, σσ. 19-44, καὶ Addendum, σελ. 322.
- TSCHENTSCHER A., *Prozedurale Theorien der Gerechtigkeit*, Baden-Baden 2000.
- TSOHAZIDIS S.L., *Foundations of Speech-Act Theory*, London/New York 1994.
- WALDRON J., *Liberal Rights. Collected Papers 1981-1991*, Cambridge 1993.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	7
Α΄. ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΔΙΑΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ	
I. ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΚΑΙ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ	17
II. ΔΙΑΒΟΥΛΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ	27
III. ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑΚΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ ΤΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ	37
IV. ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΣΤΟΝ ΡΩΣ	44
V. ΔΙΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΙΔΕΩΔΗΣ ΟΜΙΛΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΤΟΝ ΧΑΜΠΕΡΜΑΣ	59
Β΄. ΔΙΑΒΟΥΛΕΥΣΗ ΚΑΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΗ ΗΘΙΚΗ	
I. ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗ, ΚΟΙΝΟΤΙΣΤΙΚΗ ΚΑΙ ΔΙΑΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ	97
II. ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΗ ΔΙΑΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΠΟΛΥΑΡΧΙΑ	126
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	141
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	149

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΓΙΑ
ΡΟΥΣΗ ΔΙΑΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΔΗ
ΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩ
ΝΙΑΚΗ ΗΘΙΚΗ ΣΤΟΙΧΕΙΟ
ΘΕΤΗΘΗΚΕ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙ
ΗΘΗΚΕ ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΟ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙ ΤΗΣ ΙΝΔΙΚΤΟΥ
ΤΙΣ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΕΠΙΜΕΛΗ
ΘΗΚΕ Ο ΠΕΤΡΟΣ ΓΙΑΡΜΕΝΙ
ΤΗΣ ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΟΥΣ Α
ΦΟΥΣ ΒΓΟΝΤΖΑ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕ
ΤΗΘΗΚΕ ΣΤΟ LIBRO D'ORO
ΤΟΝ ΙΟΥΝΙΟ ΤΟΥ 2005 ΓΙΑ
ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΗΣ ΕΚΔΟΤΙ
ΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΙΝΔΙΚΤΟΣ

Άριθμός Έκδοσεως: 192

Άντίτυπα Α' Έκδοσεως: 2.000

Ἡ κρίση τῆς κοινοβουλευτικῆς δημοκρατίας δὲν εἶναι κρίση καθεστῶτος ἐλευθεριῶν. Ἰσα-ἴσα ποτὲ δὲν ὑπῆρχαν τόσες συ-
ταγματικὰ κατοχυρωμένες ἐλευθερίες καὶ τόσα ἔθνικὰ καὶ διε-
θνῆ δικαστήρια ἀρμόδια νὰ κρίνουν σχετικὰ μὲ παραβιάσεις
ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων. Ἀκόμα καὶ στὴν ἰδιωτικὴ οἰκονομία
φέρονται πλέον αὐτὰ νὰ τριτεπενεργοῦν. Ἡ κρίση τῆς ἀντιπρο-
σωπευτικῆς δημοκρατίας δὲν εἶναι οὔτε κρίση καθεστῶτος τυ-
πικῆς πολιτικῆς ἰσότητος. Ἀντίθετα ἡ συμμετοχικὴ καθολικό-
τητα διευρύνεται μεταβάλλοντας ὅλο καὶ περισσότερους κατοίκους
σὲ ψηφοφόρους. Βέβαιο ὅμως εἶναι ὅτι διάγουμε στὶς σύγχρονες
δημοκρατίες μιὰ κρίση ἀδελφότητας. Περιχαρακωμένες στὶς
θέσεις τους καὶ τὶς διεκδικήσεις τους οἱ κοινωνικὲς ομάδες ζοῦν
πρῶτιστα μιὰ κρίση ἐπικοινωνίας ποὺ ἐκφράζεται ὡς ἔλλειψη
διάθεσης συνδιαλλαγῆς, ὡς κατασταλτικὴ ἢ διεκδικητικὴ βία,
ὡς πολιτικὴ προκατάληψη καὶ μισαλλοδοξία, ὅταν δὲν ὀδηγεῖ
στὸν πολιτικὸ ἀναχωρητισμὸ καὶ τὴν ἀδιαφορία. Ὁ διαβουλευ-
τικὸς τρόπος ἄσκησης τῆς πολιτικῆς ἐν εὐρείᾳ ἐννοίᾳ, θεσμο-
ποιημένος καὶ κατοχυρωμένος πρακτικά, θὰ συνέβαλλε στὴν
ἀναγέννηση ἐνὸς χαμένου, μέσα στὴ σιγουριά ποὺ χαρίζει ἡ μα-
κροχρόνια σταθερότητα τοῦ πολιτεύματος, πνεύματος πολιτικῆς
ἀδελφосύνης.

Ἡ διαβουλευτικὴ δημοκρατία ἀποτελεῖ τὴν ἐξέλιξη τῆς
ἀντιπροσωπευτικῆς δημοκρατίας ὑπὸ συνθήκες ὀξυμένης κοι-
νωνικῆς θραυσματοποίησης. Ἡ κοινωνικὴ εἰρήνη καὶ ἡ δικαιο-
σύνη τότε μόνο μποροῦν νὰ εὐδοκιμήσουν, ὅταν ἀποκαταστα-
θεῖ ἡ συνείδηση ὅτι δημοκρατία σημαίνει πρὶν ἀπὸ τὴν τυπικὴ
ἄσκηση τοῦ δικαιώματος ψήφου τὴν καθολικὴ καὶ οὐσιαστικὴ
συμμετοχὴ σὲ διαδικασίες διαμόρφωσης τῆς πολιτικῆς βούλη-
σης στὸ κράτος δικαίου.

ISBN 960-518-138-X

www.indiktos.gr

ΙΝΔΙΚΤΟΣ